

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2012

З М І С Т

CONTENTS

Від редколегії

3 *From Editorial Staff*

Статті

- ЧАБАЙ В.П. Доля останніх неандертальців Східної Європи
- ТОВКАЙЛО М.Т. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків *Ostracoda* (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні)
- ЗІНЬКО В.М. Боспорське місто Тірітака у VI — на початку V ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 2007—2010 рр.)
- КУЗНЄЦОВА Т.М. Бідолашний Орік
- КОЗАК Д.Н., ПРИЩЕПА Б.А. Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області
- МОЦЯ О.П. Становлення і розвиток Київської Русі в контексті етногеографічних досліджень
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Дані нумізматики про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст.

Articles

- 5 CHABAI V.P. The fate of the last Eastern European Neanderthals
- 27 TOVKAILO M.T. Neolithic Ceramics with Admixture of Shell Crawfishes *Ostracoda* (to the Issue of Cardium Pottery Origin in Ukraine)
- 36 ZINKO V.M. Bosporan City Tyritake at the End of the 6th c. and the Beginning of the 5th c. BC (based on the materials of the excavations in 2007—2010)
- 45 KUZNETSOVA T.M. Poor Orlik
- 52 KOZAK D.N., PRYSHCHERA B.A. Early Slavs Settlement near Khrinnyky Village of Rivne Oblast
- 64 MOTSYA O.P. Formation and Development of Kyiv Rus in Context of Ethnographical Research
- 75 KOZUBOWSKYJ G.A. The Numismatic Evidence for Trade Routs in Ukraine in the middle of the 14th c.

Публікації археологічного матеріалу

- КОВАЛЕНКО О.В., КУШТАН Д.П., ЛУГОВИЙ Р.С. Стратифіковані кургани доби бронзи Сторожівського могильника

Publications of Archaeological Materials

- 83 KOVALENKO O.V., KUSHTAN D.P., LUHOVYI R.S. Stratified Bronze Age Barrows of Storozhove Cemetery

НИКОЛОВА А.В., РАЗУМОВ С.М. Поховання культури Бабине Сугоклеїської Могили	96	NIKOLOVA A.V., RAZUMOV S.N. Suhokleia Grave Burials of Babyne Culture
ШАПЦЕВ М.С. Астрагал з графіті з городища Кара-Тобе	108	SHAPTSEV M.S. Knucklebone with Graffiti from Kara-Tobe Hill-fort

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ГОРБАНЕНКО С.А. Палеоетноботанічні рештки з поселення Обухів 2	111	GORBANENKO S.A. Palaeobotanic Remnants from Obukhiv 2 Settlement
СЕРГЄЄВА М.С. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині	118	SERGEIEVA M.S. Bone Carving in Ancient Kolodiazhyh

Рецензії

Book Review

РУСЯЄВА А.С. Węcowski Marek. Sympozium czyli wspólne picie. Początki greckiej biesiady arystokratycznej (IX—VII wiek p. n. e.)	126	RUSYAYEVA A.S. Re.: Węcowski Marek Sympozium czyli wspólne picie. Początki greckiej biesiady arystokratycznej (IX—VII wiek p. n. e.).
--	-----	---

Хроніка

News Review

До ювілею С.Я. Ольговського	130	To S.Ya. Olhovskiy's Jubilee
З наукового життя 2011 р.	131	From the Scientific Life in 2011
Винники — новий археологічний осередок в Україні	133	Vynnyky, a New Archaeological Centre in Ukraine
До 90-річчя Михайла Петровича Кучери	137	To Mykhailo Petrovych Kuchera's 90 th Anniversary
До 75-річчя Олега Васильовича Сухобокова (1937—2008)	140	To Oleh Vasyliovych Sukhobokov's 75 th Anniversary
Світлій пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка	142	To the Blessed Memory of Borys Andriyovych Shramko
Відкритий лист редколегії журналу «Археологія» до мас-медіа України	143	«Archaeology» journal Editor's Open Letter to Ukrainian Mass Media
Наші автори	149	Our Authors
Список скорочень	150	Abbreviations

Здано до набору 04.06.2012 Підписано до друку 03.09.2012 Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 545 прим. Зам. 3377

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ВІТАЄМО!

*Весною цього року ряди членів-кореспондентів
Національної академії наук України поповнилися ще одним археологом.
Ним став Віктор Петрович Чабай — знаний фахівець з палеоліту
Східної Європи, директор Кримського філіалу
Інституту археології НАНУ.*

Віктор Петрович Чабай народився 1962 р. у Києві. Вищу освіту здобув у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка — на історичному факультеті, отримавши диплом з відзнакою (1984). Навчаючись в університеті, він у 1979—1983 рр. працював за контрактом лаборантом в Інституті археології АН України, а надалі — штатним співробітником (старшим лаборантом). 1989 р. В.П. Чабай став старшим науковим співробітником науково-виробничого кооперативу «Археолог» при Інституті археології, де згодом (1992—1993 рр.) був заступником голови кооперативу — В.І. Бідзілі — з наукових питань. Від 1993 р. Віктор Петрович працює в Кримському філіалі Інституту археології, де спочатку очолював сектор археології кам'яної доби (1993—1996 рр.), від 1996 р. — відділ первісної археології, а від 2010 р. він директор Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

В.П. Чабай — знаний фахівець з палеоліту, насамперед Криму. 1992 р. він захистив кан-

дидатську дисертацію «Ранній палеоліт Південно-Західного Криму», а 2007 р. — докторську дисертацію «Середній палеоліт Криму: зміст типологічної варіабельності».

Віктор Петрович — завзятий польовик і енергійний вчений. За його ініціативою в 1992 р. була створена Міжнародна Кримська палеолітична експедиція, націлена на комплексне дослідження пам'яток, якою він керує й нині. Спільно з науковцями України, США, Канади, Молдови, Франції, Бельгії, Росії, Великої Британії та Німеччини реалізовано 10 міжнародних науково-дослідницьких проєктів, для яких на конкурсній основі було отримано 16 грантів із міжнародних наукових фондів. Як виконавець і польовий директор В.П. Чабай бере участь у трьох міжнародних археологічних проєктах, які реалізуються на теренах Португалії, Узбекистану та Румунії.

В.П. Чабай зробив значний внесок у розвиток української археології первісної доби, насамперед, у вивчення середнього та ранньої

пори верхнього палеоліту. Він переконливо довів, що в час приблизно 36/34—29/28 тис. р. т. на території Криму співіснували неандертальці та ранні сапієнси і водночас показав, що, всупереч поширеним концепціям, неандертальці не брали участі у формуванні культури верхнього палеоліту Східної Європи. Остання своєю появою зобов'язана міграціям людей сучасного виду з Центральної Європи — носіїв ранніх верхньопалеолітичних комплексів. Новаторськими є роботи В.П. Чабая, що стосуються реконструкції моделей життєдіяльності неандертальців Криму, систем поселень для експлуатації навколишніх ресурсів, створені за даними археології та природничих дисциплін. За його активної участі розпочалося плано-мірне вивчення та введення до наукового обігу матеріалів археологічних пам'яток первісної доби на території Криму.

Від 1993 р. Віктор Петрович наполегливо створював відділ первісної археології Кримського філіалу Інституту археології, в якому нині працює два доктори, чотири кандидати історичних наук і два молодші наукові співробітники та зростають нові фахівці. Відділ вважається одним з найкращих наукових підрозділів Кримського філіалу Інституту археології.

В.П. Чабай — автор близько 100 наукових праць загальним обсягом понад 250 друк. арк. З-поміж них монографії: «Ранний палеолит Крыма» (1993, у співавторстві з Ю.Г. Колосовим і В.М. Степанчуком); «Средний палеолит Крыма» (2004); «Карабай 1, палеолитическая стоянка в Восточном Крыму» (2012, у співавторстві з О.І. Євтушенком). Більше половини робіт опубліковані в Бельгії, США, Франції, Португалії, Британії та Німеччині.

У межах проектів Міжнародної Кримської палеолітичної експедиції В.П. Чабай організував два серійні видання: «The Paleolithic of Crimea» та «Paleolithic sites of Crimea»: перше — на базі видавництва Льєжського університету, Бельгія (ÉRAUL), друге — спільне видання Кримського філіалу ІА НАН України та Кельнського університету, Німеччина. Протягом 1988—2012 рр. в обох серіях опубліковано сім томів статей загальним обсягом понад 350 друк. арк. Шість томів вийшли під спільною редакцією В.П. Ча-

бая та американських (Е. Маркс, К. Монігал) і німецьких (Ю. Ріхтер, Т. Утмаєр) колег. Підготовка до публікації кримських палеолітичних матеріалів продовжується.

В.П. Чабай — член редакційних колегій міжнародних наукових журналів: «Археология, этнография и антропология Евразии» (Новосибірськ, Росія), «Eurasian Prehistory» (Краків, Польща), «Кам'яна доба України» (Київ, Україна), «Археологический альманах» (Сімферополь—Донецьк, Україна), співорганізатором якого за ініціативи Віктора Петровича став Кримський філіал. Як експерта його залучали до оцінки археологічних проектів Рада з досліджень у галузі соціальних і гуманітарних наук (Канада) та Федеральний департамент науки, техніки й культури (Бельгія). В.П. Чабай — член Українського національного комітету Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду (UkrINQUA). Він також входить до складу спеціалізованої вченої ради по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України.

В.П. Чабай виступав із лекціями з проблем палеоліту Криму та Східної Європи в Льєжському університеті (Бельгія), Південно-Методистському університеті м. Даллас та Університеті Нью-Мексико м. Альбукерка (США), Кельнському університеті та Університеті Нюрнберга й Ерлангена (Німеччина). Він провадить активну роботу з налагодження й підтримки міжнародних наукових зв'язків Кримського філіалу Інституту археології, а також бере участь у роботі міжнародних наукових конгресів і конференцій у різних країнах (Україна, США, Австрія, Бельгія, Німеччина, Росія, Румунія, Португалія).

Віктор Петрович опікується також охороною археологічної та історичної спадщини Криму — входив до складу робочої групи зі створення заповідника «Неаполь Скіфський», нині керує роботою Кримського філіалу Інституту археології щодо вимежовування охоронних зон, створення облікової та іншої документації задля збереження багатющої та строкатої скарбниці пам'яток Криму.

Редколегія журналу «Археологія» та колеги щиро вітають Віктора Петровича з цією подією. Нових Вам звершень!

В.П. Чабай

ДОЛЯ ОСТАННІХ НЕАНДЕРТАЛЬЦІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Проаналізовані новітні гіпотези щодо визначення часу появи людини сучасного антропологічного виду та зникнення неандертальців на теренах Східної Європи.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, середній палеоліт, верхній палеоліт, епігравет, стратиграфія, хронологія.

За останні півтора десятиліття базовим підходом до аналізу особливостей переходу від середнього до верхнього палеоліту, а також появи людини сучасного антропологічного виду (ЛСА) в Східній Європі став сценарій співіснування неандертальського та сапієнтного населення наприкінці киснево-ізотопної стадії 3 — 40—30 тис. р. т. Він вибудований на ґрунті комплексних досліджень з хронології, екології, технології та типології фінальних середньопалеолітичних і ранніх верхньопалеолітичних індустрій Криму та Середнього Дону (Chabai 1996; Чабай, Маркс, Отт 1998; Чабай 2003, Chabai, Marks, Monigal 2004; Аникович 2005; Аникович, Анисюткін, Вишняцкий 2007; Вишняцкий 2008). Хоча автори сценарію розходяться в оцінці хронологічних меж співіснування, результатів і навіть можливості взаємовпливів неандертальців і ЛСА (Чабай 2000; 2009; Степанчук, Ковалюх, Пліхт 2004; Степанчук 2005; 2006; Аникович, Анисюткін 2007; Demidenko 2008; 2011), та попри численні важливі дискусійні моменти вони виходять з того, що 38/36—29/28 тис. р. т. на теренах Криму ЛСА та неандертальці користувалися одними й тими ж мисливськими угіддями й покладами крем'яної сировини. Цей висновок базується, головним чином, на досить пізній радіометричній хронології, підтвердженій комплексними біостратиграфічними дослідженнями, кримських середньопалеолітичних комплексів у Кабазі II, Буран-Каї III, Кабазі V і Сюрєні I (Marks, Chabai 1998; Chabai, Monigal 1999; Chabai, Monigal, Marks 2004; Chabai, Richter, Uthmeier 2007; 2008; Demidenko, Otte, Noiret 2012).

Останнім часом сценарій співіснування був поставлений під сумнів роботами спільної ук-

раїнсько-французької експедиції на кримській стоянці Буран-Кая III (Prat et al. 2011) і дослідженнями російських і американських фахівців на північнокавказькій стоянці Мезмайська (Golovanova et al. 2010). На основі комплексних досліджень Мезмайської печери висунена гіпотеза про зникнення неандертальського населення в Східній Європі до 40 тис. cal BP унаслідок «вулканічної зими» та появи ЛСА після вказаного часу. Автори «вулканічної зими» знехтували кримськими даними, що суперечать цій гіпотезі, оскільки вони буцімто спираються тільки на радіовуглецеву хронологію без залучення інших радіометричних методів датування. Стверджується також, що хроностратиграфічна позиція ранніх верхньопалеолітичних шарів, а, відповідно, й гомогенність їхніх матеріалів також сумнівні (Op. cit., p. 674).

Українські та французькі фахівці на основі нових розкопок і аналізу раніше здобутих матеріалів у гроті Буран-Кая III запропонували комплексне дослідження, яке умовно можна назвати гіпотезою «буранкайських канібалів» (Prat et al. 2011). Для верхньопалеолітичних епіграветських нашарувань, що перекривають відклади з середньо- та верхньопалеолітичними матеріалами, отримана серія радіовуглецевих дат, зокрема й за кістками людини, в межах 35—40 тис. cal BP. Основну роль в акумуляції 162 кісток ЛСА щонайменше від п'яти осіб в епіграветському шарі 6—1 відіграли канібали. На думку авторів, постраждали від канібалів буранкайці, датовані 35488—35980 cal BP, — найраніші з датованих ЛСА Європи. Але вони лишили поза увагою те, що рання дата матеріалів з шару 6—1 суперечить усталеній хронології епігравету Європи, палеоліту Криму та власне хроностратиграфії відкладів гроту Буран-Кая III.

Обидві гіпотези співпадають в обстоюванні сенсаційно раннього віку ЛСА в Східній Європі та відкидають або ігнорують дані щодо хроностратиграфічних і техніко-типологічних розробок для палеоліту Криму. Специфіка акумуляції літологічних нашарувань, аналіз хроностратиграфії відкладів і техніко-типологічних характеристик артефактів з Мезмайської печери та епігравецьких шарів гроту Буран-Кая III демонструють численні вади гіпотез «вулканічної зими» та «буранкайських канібалів».

Мезмайська печера, стратиграфія

Досить велика ($35 \times 25 \times 9$ м) Мезмайська печера розміщена на висоті 1310 м над рівнем моря в підосві доломітового кліфу р. Сухий Курджипс басейну Кубані (Голованова 2000, с. 158—160). Вхід до печери орієнтований на південний захід. Розкоп площею близько 60 м^2 був закладений у середній частині печери, впритул до правої стіни (рис. 1, 1). Максимальна товщина культурних відкладів простежена на лініях квадратів 18 і 19 і становить 270—275 см (рис. 1, 4). Номенклатура геологічних і археологічних нашарувань співпадає. Шари 1—1 і 1—2 представлені голоценовими седиментами, з яких походять змішані середньо- та верхньопалеолітичні артефакти. Епіпалеолітичні матеріали походять з шарів 1—3 і 1—4, верхньопалеолітичні — знайдені в шарах 1A, 1B і 1C, шар 1D не містив артефактів. У шарах 2, 2A, 2B-1, 2B-2, 2B-3, 2B-4 і 3 знайдені середньопалеолітичні крем'яні вироби (Golovanova et al. 2010, р. 657). Із шарів 4, 5, 6 і 7 не походить жодного артефакту. Плейстоценові седименти представлені різнокольоровими «суглинками» з різним ступенем насиченості доломітовим щебенем, фрагментами кальцитових кірок (шари 3, 2B-4, контакт шарів 1B і 1C), деревного вугілля (шар 1C). Геохімічним аналізом відзначені процеси ґрунтоутворення в шарі 2B-1, а геохімічним і магнітометричним — виявлена тефра в седиментах шарів 2B-1 і 1D (Golovanova et al. 2010; Поспелова и др. 2010). Але чіткого шару/лінзи залягання тефри не виявлено, а геохімічним аналізом її походження не встановлено. Проте дослідники припускають, що тефра могла походити з кавказьких вулканічних провінцій Казбек і Ельбрус, виверження яких датується, відповідно, в межах $45\text{—}40$ і 39 ± 5 тис. р. т., і пропонують співвідносити тефру з шару 1D із виверженням вулканів провінції Казбек (Golovanova et al. 2010, р. 660, 668).

На основі аналізу зразків з шарів 2B-3—1A запропоновано шість паліозон, які відповіда-

ють кліматичним умовам холодних і сухих субтаальпійських луків і лісостепів. Найбільш холодні та сухі умови були зафіксовані для зразків зони 5 — шар 1D і нижня частина шару 1C (Op. cit., р. 660).

У відкладах 2 та 3 шарів Мезмайської печери зафіксовані рештки двох гомінід. У шарі 3, кв. М-26, неподалік від входу до печери, виявлено неповний скелет дитини віком від 7 міс. пренатального періоду до 2 міс. після народження. У ранніх публікаціях стверджується, що на цій ділянці печери культурний шар 3 залягав під шаром 1 (Golovanova et al. 1999, р. 80—81), себто, відклади між шарами 3 та 1 були знищені ерозійними процесами. У пізніших публікаціях з'явилися перетини та описи (рис. 1, 2, 3), згідно з якими скелет залягав на вапняковій брилі в нижній частині шару 3 і був перекритий щонайменше 40—45 см відкладами цього шару, а також близько 10 см седиментами шару 2B-4 і 10 см седиментами шару 1 (Голованова, Хоффекер 2000, с. 57; Голованова 2004, с. 274—276, рис. 6; Ponce de Leon et al. 2008, fig. S2). Сліди поховальної ями не простежені. Кістки скелета походили з площі 20×30 см. Кістки черепа розтрощені та частково переміщені, кістки ніг переміщені. В анатомічному порядку знайдені ліві лопатка, плечова та променева кістки, більша частина хребців і ребер. Автори розкопок вважають, що скелет зберігся завдяки поховальній ямі, контури якої внаслідок багатьох обставин не були досліджені (Голованова и др. 1998; Golovanova et al. 1999, р. 80—81; Голованова 2004, с. 274—278).

На реконструйованих у лабораторних умовах перетинах (Голованова 2004, с. 274—275, рис. 6) над «похованням» зображені щонайменше два горизонти залягання артефактів і фауністичних решток у шарі 3 (рис. 1, 2, 3). Жодного з них не перетинала здогадна поховальна яма. Відтак, можна висловити декілька припущень. По-перше, якщо матеріали цих горизонтів знайдені в первинному стані, то слід констатувати, що яма таки була вирита, але потім зруйнована ерозійними процесами до акумуляції артефактів шару 3. Себто, скелет дитини має датуватися ранішим часом ніж кістки тварин з цього шару. По-друге, якщо артефакти зазначених горизонтів були транспортовані на цю ділянку печери ерозійними процесами, то не виключено, що саме внаслідок того були знищені сліди поховальної ями. Третє припущення: скелет дитини та два горизонти знахідок над ним залягали *in situ*, а ями не було. Наведені припущення узгоджуються з єдиним висновком:

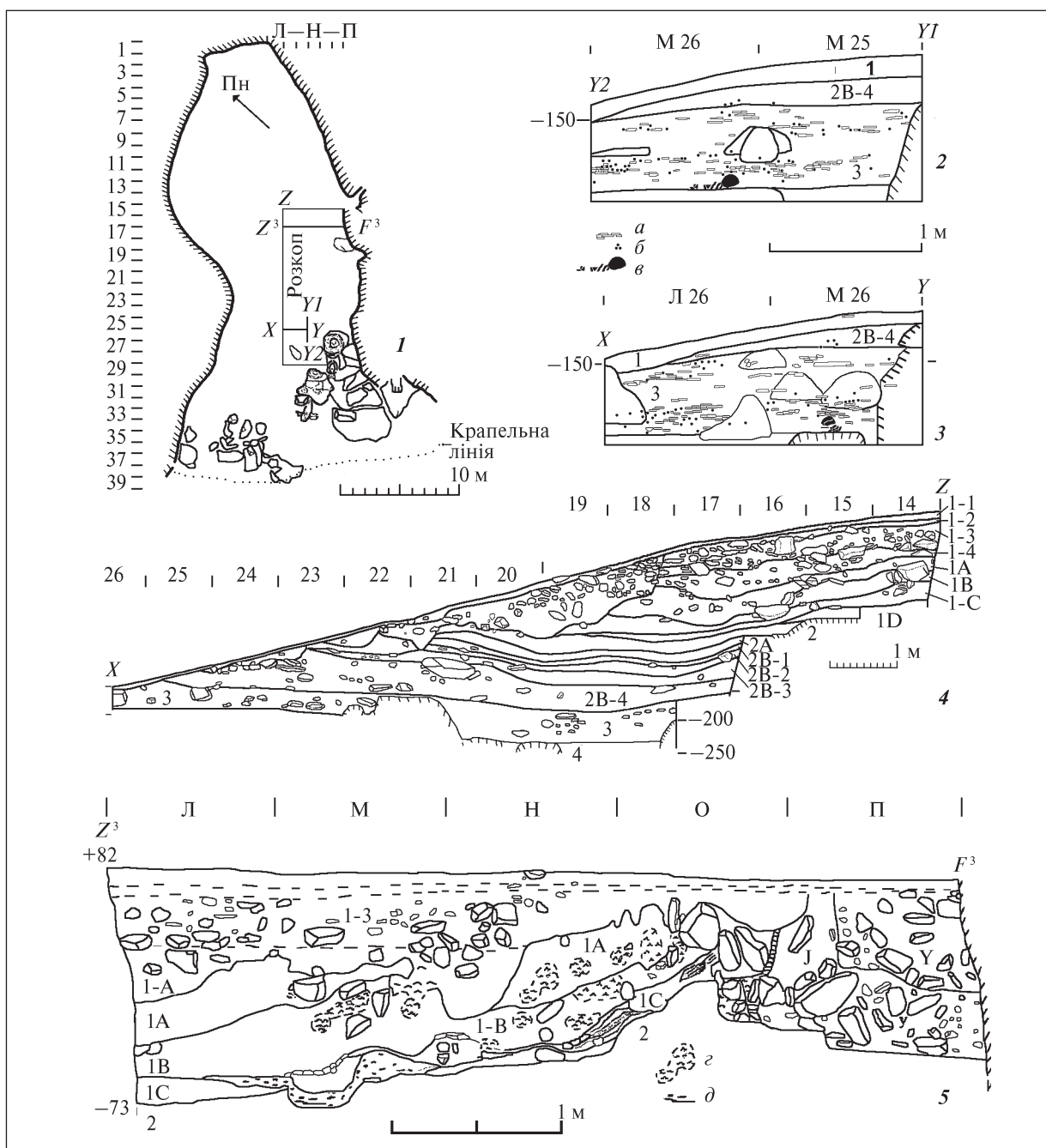

Рис. 1. Мезмайська печера (адаптовано за: Голованова 2004; Golovanova et al. 2006): 1 — план печери з її основними стратиграфічними профілями; 2 — стратиграфічний профіль по лінії Y1—Y2; 3 — стратиграфічний профіль по лінії X—Y; 4 — стратиграфічний профіль по лінії X—Z; 5 — стратиграфічний профіль по лінії Z³—F³. На профілях арабськими цифрами та комбінаціями арабських цифр і латинських літер указані археологічні шари; а — кістки тварин; б — артефакти; в — скелет *Ното*; г — сліди біотурбації; д — вугільні лінзи

скелет дитини не має стосунку до акумуляції фауни та артефактів шару 3.

У шарі 2 (кв. Н-19) виявлена яма 40 × 20 × 50 см, у якій знайдені 24 фрагменти черепа дитини віком 1—2 роки. Яма перетинала відклади шарів 2А та 2В і була перекрита вапняковим блоком. Автори розкопок вважають, що неможливо встановити, чи була яма викопана за часів утворення шару 2, чи «виникла під впли-

вом вапнякового блоку» (Golovanova et al. 1999, р. 82—83).

Контакти між літологічними нашаруваннями мають хвилястий характер, що є свідомством діяльності ерозійних процесів протягом їх акумуляції (рис. 1, 4, 5). Товщина шарів коливається від 10 до 60 см: шар 1С — 10—20 см; шари 2, 2В-1 і 2В-2 — 20 см; шар 1А — 37 см; 2А — 40 см; 1В — 45 см; шари 2В-3 і 2В-4 — 50 см;

шар 3 — навіть 60 см (Голованова 2000, с. 160; Golovanova et al. 2006, р. 46—47). Дослідники підкреслюють факти змиву ерозійними процесами частини седиментів шарів 1С, 1В і 1А, деструкції ерозійними процесами кальцитової кірки між шарами 1С і 1В та в шарах 2В-4 і 3, ерозійного характеру поверхні шару 2, «значної порушеності» шару 2В-1. Стверджується також наявність ерозійного інтервалу між шарами 2 і 1С, який представлений археологічно стерильними седиментами шару 1D, а також повідомляється, що землерийні тварини суттєво порушили відклади седиментів шарів 1А, 1В і 1С (Golovanova et al. 1999, р. 79; 2010, р. 657, Голованова 2000, с. 160). Тобто, акумуляція всієї пачки культурних нашарувань проходила під постійним впливом ерозійних процесів, які в шарах 1А, 1В і 1С доповнювала біотурбація (Голованова 2004, с. 268—278). Отже, житлові поверхні були знищені ерозійними та біотурбаційними процесами. Археологічний матеріал фіксувався відповідно до 10—60-сантиметрових літологічних шарів. За таких умов гомогенність артефактів і більш-менш чітке співвідношення їх з датованими зразками дуже сумнівні.

Мезмайська печера: хронологія

Суттєві проблеми акумуляції седиментів у Мезмайській печері сповна відобразилися в результатах радіометричного датування (табл. 1; рис. 2). Для того використано два радіометричні методи: радіовуглецевий і електронного парамагнітного резонансу (ESR). Радіовуглецевий метод застосовувався у двох варіантах: класичний (^{14}C) і прискореної мас-спектрометрії (AMS), а електронний парамагнітний резонанс — у формах лінійного поглинання (ESR, LU) та раннього поглинання (ESR, EU). Для датування шарів 1В і 1С AMS методом використане деревне вугілля, для всіх інших шарів AMS/ ^{14}C дати отримані за кістками тварин, а для шару 3 — за ребром людини. Датування ESR методом здійснене за зубами бізонів (*Bison sp.*) і оленів (*Cervus elaphus*) (Adler et al. 2008, р. 831—832, Table 11; Golovanova et al. 2010, р. 657, 660, Table 1). Дати, отримані AMS/ ^{14}C методами, калібрувалися за програмою CalPal-2007_{Hulu} (Danzeglocke, Jöris, Weninger 2007; Weninger, Jöris 2008).

Датування зразків шару 3 важко визнати успішним: кістка тварини дала ^{14}C результат > 45 тис. р. т., а ребро дитини приблизно 30 тис. р. т. (табл. 1; рис. 2, 41, 42). Зважа-

ючи на ESR результати датування шарів 2В-4 та 2В-3, зразки з шару 3 навряд чи могли бути датовані радіовуглецевим методом, оскільки їхній вік виходить за межі його можливостей. Тож дата > 45 тис. р. т. не несподівана. З іншого боку, враховуючи особливості седиментаційного процесу на кв. М-26, не виключено, що скелет дитини може бути пізнішим за решту матеріалів шару 3. Проте, якщо на кв. М-26 шар 3 дійсно був перекритий відкладами шару 2В-4, то лишається припустити, що отримана за ребром дитини AMS дата з невідомих причин дуже омолоджена.

Для шару 2В-4 ESR дати утворюють два кластери: ранній — дати СТ57 і RT93 — охоплює діапазон від 78,0 до 56,9 тис. р. т. (табл. 1; рис. 2, 37—40); пізній, представлений датами СТ53, СТ56 і RT88, має діапазон від 61,4 до 45,2 тис. р. т. (табл. 1; рис. 2, 31—36). За Д. Адлером зі співавторами, середньозважені значення дат СТ53, СТ56 і RT88 становлять: ESR, EU — 49877 ± 1982 ; ESR, LU — 58603 ± 2479 , а для зразків RT93 і СТ57 — відповідно, такі пари: ESR, EU — 68000 ± 5700 , ESR, LU — 69700 ± 6000 та ESR, EU — 63600 ± 6700 , 70600 ± 7400 (Adler et al. 2008, р. 831). Так чи інакше, датовані зразки з шару 2В-4 віддзеркалюють два різні хронологічні епізоди в акумуляції щонайменше фауністичних знахідок у ньому.

Дві пари ESR дат для зразків RT98 і RT97 з шару 2В-3 повністю співвідносяться з раннім і пізнім кластерами хронологічних діапазонів шару 2В-4 (табл. 1; рис. 2, 27—30). Середньозважений показник (Op. cit.) для таких статистично різних діапазонів навряд чи має сенс.

Зразок кістки з шару 2В-2, датований методом ^{14}C , дав результат, що мало відрізняється від хронологічного діапазону пізнього кластеру зразків шару 2В-4 (табл. 1; рис. 2, 26). Пара ESR показників за зразком RT17 зуба оленя з шару 2В-1 відповідає діапазону 41,0—34,1 тис. р. т. і значно пізніша за наведені дати (табл. 1; рис. 2, 24, 25).

Отримані ESR і AMS методами хронологічні діапазони для шару 2А утворюють досить компактний кластер (табл. 1; рис. 2, 17—23). Результати за зразками Beta-53896 і Beta-53897 можна вважати статистично ідентичними. За Д. Адлером, їхній середньозважений калібрований показник становить 41329 ± 362 р. т. (Op. cit.). Також статистично ідентичні результати, отримані за зразками, що датовані ESR, LU і ESR, EA методами. Радіовуглецевим і ESR методами зразки з шару 2А впевнено датуються приблизно 40 тис. р. т. з досить незначною в

1,1/1,5 тис. р. стандартною похибкою. Єдина проблема полягає в тому, що стосовно шару 2В-1 дати шару 2А демонструють зворотну хронологію, тобто зразки з шару 2А виявилися старшими за зразки з шару 2В-1 (рис. 2, 24, 25, 17—23).

Дати зразків з шару 2 утворюють два кластери: ранній і пізній. До раннього належать ESR дати за зразком RT61В (табл. 1; рис. 2, 15, 16), до пізнього — ESR дати за зразком RT61А та всі радіовуглецеві показники (табл. 1; рис. 2, 11—14). Ранній кластер шару 2 загалом становить одну групу показників з шаром 2А, натомість пізній кластер утворює один масив ESR

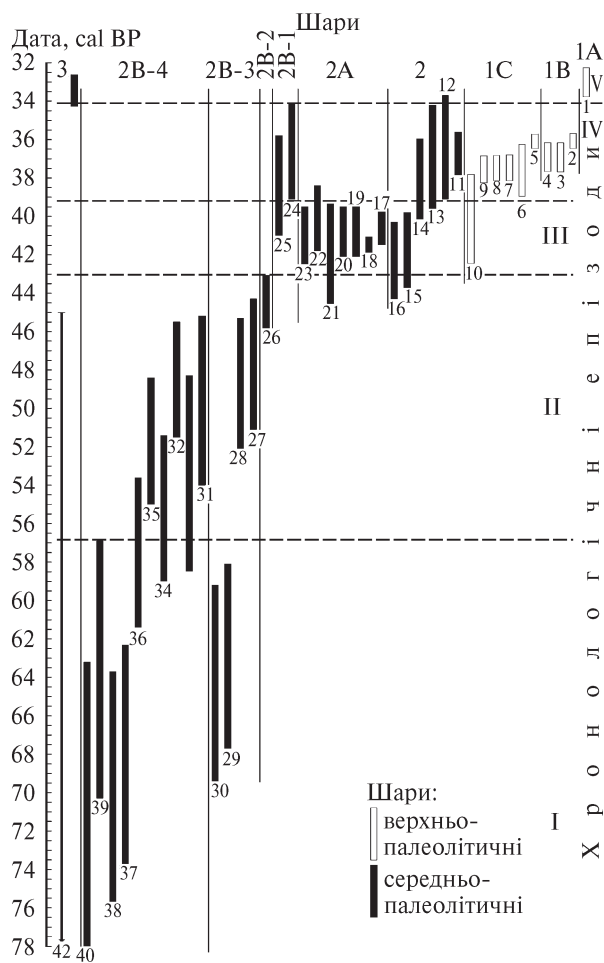
дат з шаром 2В-1. Середньозважений показник радіовуглецевих каліброваних дат становить 37027 ± 990 р. т. (Adler et al. 2008, р. 831). Якщо не зважати на ESR дату за зразком RT61В (рис. 2, 15, 16), то можна стверджувати, що шар 2 датується в межах запропонованого Д. Адлером середньозваженого показника.

Шар 1С датований тільки радіовуглецевим методом (табл. 1; рис. 2, 5—10). За винятком двох дат за зразками кістки АА-41856 і ГИН-10946, решта дат за деревним вугіллям утворюють досить компактний хронологічний діапазон (рис. 2, 6—9), що відповідає середньозваженому каліброваному показнику $36799 \pm$

Таблиця 1. Мезмайська печера, хронологія *

Шар	Lab. #	AMS / ^{14}C	Cal BP**	ESR, EU	ESR, LU
1-3	GrA-25965	12960 ± 60	15379—16184		
1-3	ГИН-12900	13860 ± 70	16901—17282		
1-4	ГИН-12900	16260 ± 100	19111—19762		
1-4	GrA-25933	$21050 \pm 110/120$	24819—25585		
1А	АА-41855	28510 ± 850	32257—33788		
1В	CURL-5757	32000 ± 250	35694—36461		
1В	CURL-5756	32400 ± 240	36184—37689		
1В	CURL-5759	32400 ± 230	36188—37682		
1С	Beta-113536	32010 ± 250	35705—36485		
1С	ГИН-10946	32900 ± 900	36232—38933		
1С	CURL-5762	33000 ± 260	36797—38148		
1С	CURL-5760	33000 ± 240	36810—38140		
1С	CURL-5761	33100 ± 270	36880—38258		
1С	АА-41856	36100 ± 2300	37810—42445		
2	ЛЕ-4735	32230 ± 740	35607—37853		
2	АА-41857	33200 ± 1600	35965—40160		
2	RT61А			36400 ± 2700	36900 ± 2700
2	RT61В			41800 ± 2000	42300 ± 2000
2А	АА-41858	38100 ± 2800	39335—44539		
2А	Beta-53896	35760 ± 400	39772—41494		
2А	Beta-53897	36280 ± 540	41078—41877		
2А	?			40800 ± 1300	40800 ± 1300
2А	CT50			40100 ± 1700	40800 ± 1700
2В-1	RT17			36600 ± 2500	38400 ± 2600
2В-2	ЛЕ-3599	40660 ± 1600	43076—45825		
2В-3	RT97			47700 ± 3400	48700 ± 3400
2В-3	RT98			62900 ± 4800	64300 ± 5100
2В-4	RT88			49600 ± 4400	53400 ± 5100
2В-4	CT56			48500 ± 3000	55200 ± 3800
2В-4	CT53			51700 ± 3300	57500 ± 3900
2В-4	CT57			63600 ± 6700	70600 ± 7400
2В-4	RT93			68000 ± 5700	69700 ± 6000
3	Ua-14512	29195 ± 965	32621—34281		
3	ЛЕ-3841	> 45000			

П р и м і т к и. *Дати подані за: Adler et al. 2008; Golovanova et al. 2010. **Cal Pal_{Hulu}, 68 % range cal BP за: Danzeglocke, Jöris, Weninger 2007

276 р. т. (Op. cit.). Проблема полягає в тому, що хронологічні діапазони та середньозважені калібровані показники дат для шарів 2 і 1C статистично не різняться (рис. 2, 5—14).

Шар 1B датований за зразками деревного вугілля AMS методом. Результати повністю відповідають діапазону дат за такими само зразками з шару 1C і пізньому кластеру шару 2 (табл. 1; рис. 2, 2—14). Середньозважений показник каліброваних дат для шару 1B (36372 ± 310) не відрізняється від таких для шарів 1C і 2. Єдина AMS дата для шару 1A значно молодша за наведену хронологію шарів 2, 1C і 1B та майже ідентична даті по ребру дитини з шару 3 (табл. 1; рис. 2, 1, 41).

Епіпалеолітичні шари 1—3 та 1—4 датуються AMS методом досить широко, що дозволяє припустити наявність між ними суттєвого часового хіатусу та відображає два різні епізоди у формуванні шару 1—4 (табл. 1).

Таким чином, стратиграфія та дати Мезмайської печери унеможливають ґрунтовні висновки щодо хронології відкладів стоянки, а наявна фактологічна база дозволяє висловити декілька припущень і застережень. По-перше, якщо

Рис. 2. Мезмайська печера, калібровані (68 % range cal BP) радіовуглецеві та ESR дати: 1 — шар 1A (AA-41855, AMS); 2 — шар 1B (CURL-5757, AMS); 3 — шар 1B (CURL-5759, AMS); 4 — шар 1B (CURL-5756, AMS); 5 — шар 1C (Beta-113536, AMS); 6 — шар 1C (ГИН-10946, ^{14}C); 7 — шар 1C (CURL-5762, AMS); 8 — шар 1C (CURL-5760, AMS); 9 — шар 1C (CURL-5761, AMS); 10 — шар 1C (AA-41856, AMS); 11 — шар 2 (JE-4735, ^{14}C); 12 — шар 2 (RT61A, ESR, EU); 13 — шар 2 (RT61A, ESR, LU); 14 — шар 2 (AA-41857, AMS); 15 — шар 2 (RT61B, ESR, EU); 16 — шар 2 (RT61B, ESR, LU); 17 — шар 2A (Beta-53896, AMS); 18 — шар 2A (Beta-53897, AMS); 19 — шар 2A (???, ESR, EU); 20 — шар 2A (???, ESR, LU); 21 — шар 2A (AA-41858, AMS); 22 — шар 2A (CT50, ESR, EU); 23 — шар 2A (CT50, ESR, LU); 24 — шар 2B-1 (RT17, ESR, EU); 25 — шар 2B-1 (RT17, ESR, LU); 26 — шар 2B-2 (JE-3599, ^{14}C); 27 — шар 2B-3 (RT97, ESR, EU); 28 — шар 2B-3 (RT97, ESR, LU); 29 — шар 2B-3 (RT98, ESR, EU); 30 — шар 2B-3 (RT98, ESR, LU); 31 — шар 2B-4 (RT88, ESR, EU); 32 — шар 2B-4 (RT88, ESR, LU); 33 — шар 2B-4 (CT-56, ESR, EU); 34 — шар 2B-4 (CT-56, ESR, LU); 35 — шар 2B-4 (CT53, ESR, EU); 36 — шар 2B-4 (CT53, ESR, LU); 37 — шар 2B-4 (RT93, ESR, EU); 38 — шар 2B-4 (RT93, ESR, LU); 39 — шар 2B-4 (CT57, ESR, EU); 40 — шар 2B-4 (CT57, ESR, LU); 41 — шар 3, «поховання» (Ua-14512, AMS); 42 — шар 3 (JE-3841, ^{14}C). Дати подані за: Adler et al. 2008; Golovanova et al. 2010

припустити, що фізичний і хімічний склад усіх зразків відповідає необхідним вимогам, то слід говорити про неодноразову перевідкладеність седиментів стоянки під час формування її літологічних нашарувань. Зокрема, найраніші датовані ESR методом зразки походять із шарів 2B-4 та 2B-3 і датуються в межах 78,0—56,9 тис. р. т. (рис. 2, 29, 30, 37—40). Зразки, що визначають хронологічні межі II хронологічного епізоду, — 61,4—44,3 тис. р. т. — також походять з шарів 2B-4 та 2B-3 (рис. 2, 27—36). Можливо, що єдина дата для шару 2B-2 теж належить до цього періоду. Третій хронологічний епізод представлений усіма зразками шару 2A та зразком RT61B із шару 2 (рис. 2, 15—23). Межі III епізоду визначаються приблизно 41—40 тис. р. т. з досить незначною в 1,0/1,5 тис. р. стандартною похибкою. До IV хронологічного епізоду належать зразки з шарів 2B-1, пізнього кластеру шару 2, шарів 1C і 1B (рис. 2, 2—14, 24, 25). Межі IV епізоду становлять ESR, LU, 38400 ± 2600 ; ESR, EU, 36600 ± 2500 або визначаються середньозваженими показниками радіовуглецевих каліброваних дат: 37027 ± 990 ; 38228 ± 1166 ; 36372 ± 310 р. т. П'ятий хронологічний епізод представлений зразками з шарів 3 і 1A (рис. 2, 1, 41), які датуються AMS методом 29195 ± 965 і 28510 ± 850 , відповідно. Шостий—восьмий хронологічні епізоди співвідносяться з акумуляцією епіпалеолітичних шарів 1—4 та 1—3 (табл. 1). Таким чином, розподіл зразків I та II хронологічних

епізодів між шарами 2В-4 і 2В-3 вказує на те, що їхні матеріали були щонайменше частково змішані ерозійними процесами. Розподіл зразків III, IV та V хронологічних епізодів між шарами 3, 2В-1, 2А, 2, 1С, 1В і 1А повністю не відповідає стратиграфічній послідовності відкладів Мезмайської печери.

По-друге, якщо навіть припустити, що всі зразки залягали в первинному стані, то доводиться визнати, що після акумуляції в літологічних шарах печери вони зазнали суттєвого впливу з боку різноманітних фізичних і хімічних процесів. Як правило, ефект фізичного та/або хімічного забруднення зразків унеможливає отримання достовірних результатів. Ерозійні процеси, відмічені на всіх етапах акумуляції відкладів, були зумовлені печерними водотоками, що є головним джерелом забруднення зразків.

По-третє, якщо припустити, що тефра з шару 1D дійсно походить з вулканічної провінції Казбек і датується в межах 45—40 тис. р. т., то не існує жодних підтверджень того, що вона відкладалась у тому шарі коридорної печери за 20 м від входу (рис. 1, 1, 4) саме за часів виверження цього вулкану. Тефра не утворює чітких ліній у шарі 1D. Проблема перевідкладеної тефри в шарах відкритих стоянок дискутується не перший рік (Аникович і др. 2005, с. 80). В умовах холодних і сухих субальпійських луків процес перевідкладення мікроскопічних часток вулканічного пилу після його виверження в атмосферу 45—40 тис. р. т. міг продовжуватися протягом невизначеного часу.

По-четверте, незалежно від того, надамо ми перевагу якомусь припущенню чи навіть не приймемо жодного, підстав для категоричного ствердження про те, що середньопалеолітичні комплекси зникли близько 40 тис. р. т., немає. Хронологічні межі, встановлені ESR і каліброваними AMS показниками для самого верхнього середньопалеолітичного шару 2, вказують на досить широке датування від 42300 ± 2000 (ESR, LU) до 36400 ± 2700 (ESR, EU), або від 40160—35965 (AMS, cal) до 37853—35607 (^{14}C , cal) р. т. Більше того, як було показано, хронологічні межі середньопалеолітичних шарів 2В-1 і 2 та верхньопалеолітичних шарів 1С і 1В охоплюють один проміжок часу (рис. 2, 2—14, 24, 25). Виходячи з наявних дат, Ж. Зильгао також дійшов висновку, що результати датувань середньопалеолітичного шару 2 та верхньопалеолітичного шару 1С ідентичні та припустив, що в шарі 1С міг бути датований зразок інтрузивного з шару 2 вугілля (Zilhão 2010, р. 684).

Якщо прийняти це припущення, то виходить, що інтрузивне вугілля з шару 2 було датоване також у шарі 1В, і тільки в шарі 1А був датований зразок, що може асоціюватися з верхньопалеолітичними артефактами (табл. 1).

Мезмайська печера: артефакти середньо- та верхньопалеолітичних шарів

Артефакти середньопалеолітичних шарів 3, 2В-4, 2В-3, 2В-2, 2В-1, 2А та 2 віднесені до «східного мікоку» (Голованова, Хоффекер 2000). Нуклеуси представлені, в основному, одноплощадковими виробами, з яких знімали короткі та широкі відщепи, а знаряддя — всіма індикативними мікокськими типами. На думку Л.В. Голованової, мікок Мезмайської демонструє певну еволюційну тенденцію, яка полягає в зростанні використання пластинчастої технології, що супроводжувалася збільшенням фасетажу відбивних площадок і зменшенням ролі двобічної технології (там само, с. 45—47; Golovanova et al. 2010, р. 664). Індустрія шару 2 Мезмайської є найбільш пластинчастим комплексом кавказького мікоку: індекс пластин сягає 30 (Golovanova et al. 2010, р. 663—664). Такий високий індекс невідомий у жодній мікокській колекції Європи. Зважаючи на наведені міркування щодо можливої змішаності матеріалів шарів 1С і 2, схоже, що пластинчастий компонент мікоку походить з верхньопалеолітичних шарів.

Серед верхньопалеолітичних шарів найчисленніша колекція походить з шару 1С — 2209 од., з них 86 знарядь. Значно менше артефактів знайдено в шарах 1В і 1А. Але суттєвих техніко-типологічних розбіжностей між матеріалами верхньопалеолітичних шарів не виявлено (Голованова 2000; 2008; Golovanova et al. 2006, р. 65). Для індустрій шарів 1С, 1В і 1А прикметне домінування мікропластинчастої технології, що базувалася на розколюванні призматичних і торцевих нуклеусів (Голованова 2000, с. 162—164). Превалюють мікропластини та пластинки. Близько 60 % знарядь представлені пластинками з притупленим краєм і вістрями на пластинках і мікропластинах (Голованова 2000, с. 162, 164; 2008, с. 81). Скребки виготовляли переважно на масивних коротких відщепах. Серед різців домінують серединні на пластинах. У цих шарах також знайдені вироби з кісток і зубів тварин, морських молюсків: вістря, голки, проколки, лошила, підвіски, футляр для голок, «намисти́ни» з пластин бивня мамонта та мушель (Голо-

ванова 2008; Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2010). Л.В. Голованова вважає, що матеріали верхньопалеолітичних шарів 1С, 1В і 1А Мезмайської печери демонструють найбільшу схожість, хоча й не тотожність, з ахмаріанською індустрією Близького Сходу (Голованова 2000; Golovanova et al. 2006; 2010).

Мезмайська печера: інтерпретація антропологічних решток

Історія інтерпретації неповного кістяка дитини віком від 7 міс. пренатального періоду до 2 міс. після народження, що походить з Мезмайської печери, шар 3, кв. 26, повністю відповідає всім модним в археології та антропології гіпотезам кінця ХХ — початку ХХІ ст. Наприкінці ХХ ст. був визначений неандертальський статус кістяка мезмайської дитини, артефакти з середньопалеолітичних шарів Мезмайської віднесені до «східного мікоку» або «фінального мустьє», висловлено задоволення тим, що поховання ЛСА «старосільського хлопчика» відноситься до нового часу, а не середнього палеоліту. Тобто, нарешті на всій території Європи середній палеоліт, навіть дуже пізній, асоціюється тільки з неандертальцями (Голованова и др. 1998; Golovanova et al. 1999, р. 83; Голованова 2000). Дійсно, тоді було остаточно доведено, що ДНК неандертальців відрізняється від ДНК ЛСА (Krings et al. 1997), середньопалеолітичні комплекси на Балканах, у Криму та Іберії доживають до 30 тис. р. т. і співіснують з верхньопалеолітичними індустріями (Karavanic 1995; Chabai 1996; Zilhão 1996), а поновленими розкопками в Старосіллі встановлена наявність могильника ХVIII ст., на якому й був похований «старосільський хлопчик» (Marks et al. 1997; Monigal, Marks, Usik 1998).

На межі ХХ і ХХІ ст. спочатку в Лагар Вело (Португалія), а потім в Оазе (Румунія) виявлені антропологічні рештки, аналіз яких дозволив висунути гіпотезу про можливість появи гібридів пізніх неандертальців і ранніх ЛСА (Zilhão, Trinkaus 2002; Trinkaus et al. 2003). У «мезмайської дитини» з'явився реальний шанс стати гібридом (Zilhão 2001, р. 62), а «старосільський хлопчик» був знову віднесений до середньопалеолітичних гомінід зі здогадною датою в 35/36—41/42 тис. р. т. (Дороничев, Голованова 2004, с. 299). Зважаючи на нову гіпотезу, він теж міг би бути гібридом, адже в ньому «поєднуються неандертальські та сапієнтні риси» (Формозов 1958, с. 111). Але І.В. Овчинников зі співавторами довели, що склад ДНК мезмайця та неандертальця з Фогельхерда дуже близь-

кі та відрізняються від ДНК сучасних людей. Для мезмайського кістяка була отримана AMS дата Ua-14512, 29195 ± 965 uncal BP, і він став одним з найпізніших неандертальців Європи поряд з неандертальцями Балкан та Іберії, а коректність стратиграфічних визначень дослідників Мезмайської печери поставлена під сумнів (Ovchinnikov et al. 2000). Але ті не погодилися з критикою І.В. Овчинникова та навели нові дані, згідно з якими шар 3 датується від 70 до 50 тис. р. т., а шари 2 і 2А — 38/40—32 тис. р. т. або акумулювалися за стадіальних умов після інтерстадіалу Хенгело (Голованова, Хоффекер 2000, с. 36—37; Golovanova, Doronichev 2003, р. 85, 90; Голованова, Дороничев 2005, с. 42—43).

У другій половині десятих років нинішнього століття наявність вулканічного попелу (тефри) в седиментах стоянок стали широко використовувати в Центральній і Східній Європі як хронологічний репер: ≈ 40 тис. р. т. (Pyle et al. 2006; Fedele, Giaccio, Hajdas 2008). Поновлені роботи на стоянці Ортвала Клде (Грузія) дозволили висунути гіпотезу про те, що в Закавказзі середній палеоліт не переступив 40-тисячного рубежу, і на зміну йому прийшли ЛСА — носії верхньопалеолітичних близькосхідних традицій (Bar-Yosef, Belfer-Cohen, Adler 2006). У відповідь, завдяки застосуванню ESR методу, хронологія середньопалеолітичних шарів Мезмайської, а, відтак, і «мезмайської дитини», значно подавнюється, декларується 40-тисячний вік тефри в шарі 1D, хронологія середнього палеоліту Криму оголошується сумнівною, а гомогенність ранніх верхньопалеолітичних комплексів Криму — проблематичною (Golovanova et al. 2010). У цей же час молекулярними дослідженнями доведено, що за складом ДНК «мезмайська дитина» близька до вже згаданого Фогельхерда 1 і Вінджи, тобто до центральноєвропейських неандертальців (Briggs et al. 2009), а антропологічними дослідженнями встановлено, що розміри черепної коробки немовлят неандертальців і ЛСА не відрізнялися (Ponce de Leon et al. 2008).

Про другу «мезмайську дитину» з ями шару 2 відомо, що вона представлена 24 фрагментами черепа, її вік становить 1—2 роки, а кістки черепа деформовані природними процесами (Голованова, Романова 1995).

Грот Буран-Кая III: стратиграфія, хронологія, екологія, артефакти та антропологічні матеріали

Грот Буран-Кая III розташовується на правому березі р. Бурульча на висоті 10 м над річищем і

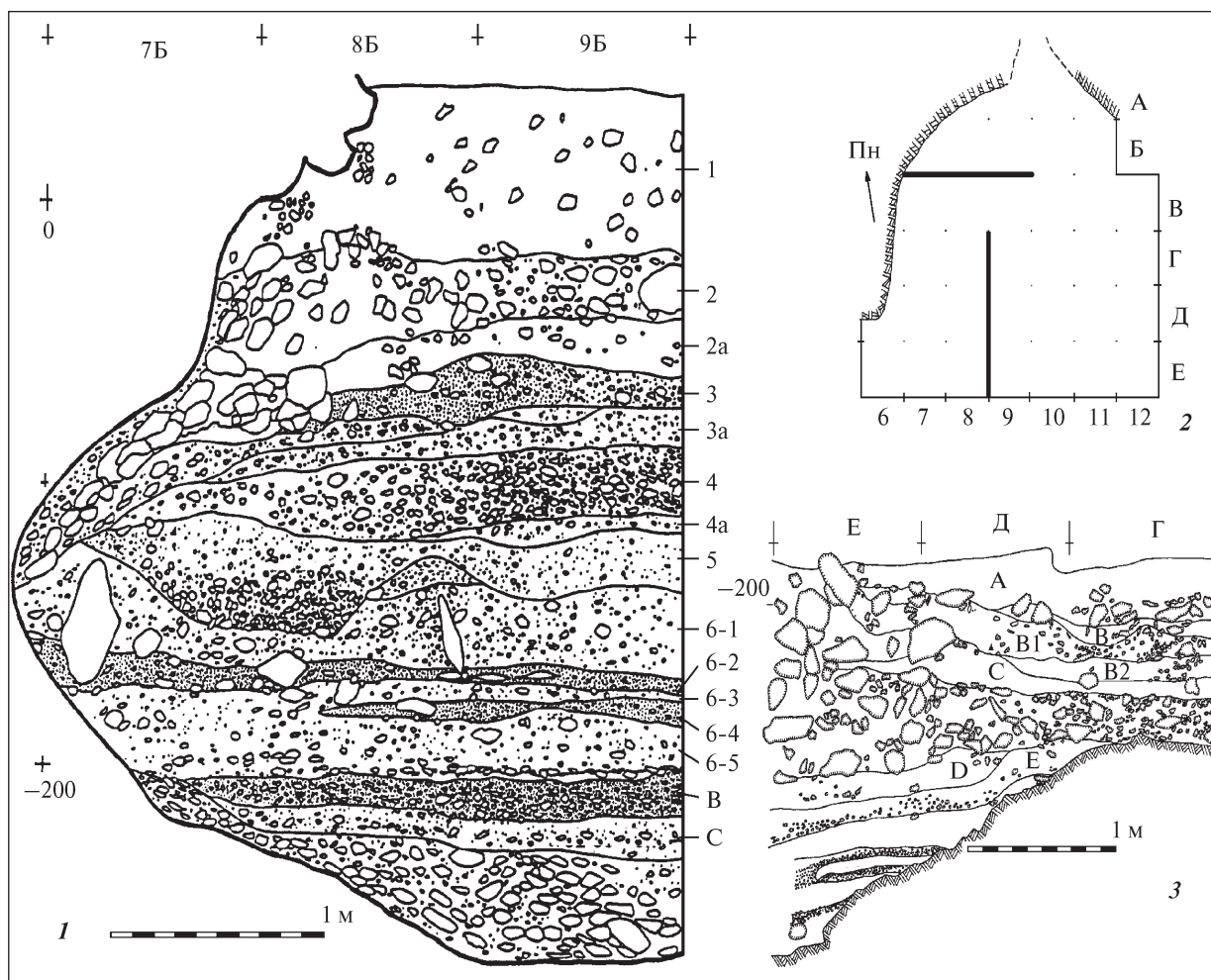

Рис. 3. Грот Буран-Кая III (адаптовано за: Демиденко 2004а; Monigal 2004; Yanevich et al. 2009): 1 — стратиграфічний профіль по лінії квадратів Б/В; 2 — план розкопок гроту з основними стратиграфічними профілями по лініях квадратів 8/9 і Б/В; 3 — стратиграфічний профіль по лінії квадратів 8/9. На профілях арабськими цифрами та комбінаціями арабських цифр і латинських літер указані археологічні шари

339 м над рівнем моря. Неглибокий грот (ширина 8 м, глибина 4 м) утворився в мшанкових вапняках куести Внутрішнього пасма Кримських гір (рис. 3, 2). Потужність відкладів на площадці та в гроті становить близько 3 м (рис. 3, 1), а пачка плейстоценових відкладів — менше ніж 2 м. Стоянку досліджувала група фахівців під керівництвом О.О. Яневича (Yanevich, Marks, Uerpman 1997; Marks 1998; Яневич 1999; 2000; Marks, Monigal 2000; Demidenko 2004; Monigal 2004; Yanevich et al. 2009; Prat et al. 2011). За винятком перших років досліджень, коли була розкопана та опублікована перевідкладена частина пам'ятки (Yanevich, Stepanchuk, Cohen 1996; Ямада, Яневич 1997), польові роботи проводились на сучасному методичному рівні (Monigal 2004, р. 4—5).

Головними рисами акумуляції відкладів у гроті та на площадці є нерівномірний, комплексний характер утворення літологічних шарів (руй-

нація склепіння та стін гроту, делювіальні та алювіальні відклади) і повільний седиментаційний процес, що відобразився в «спресованості» стратиграфічної колонки (Marks 1998; Monigal 2004; Чабай 2004, с. 23—27). Базовим седиментом відкладів гроту є продукт руйнування стін і стелі гроту: вапняковий щебінь із суглинистим наповнювачем. Стерильні прошарки між культурними нашаруваннями ледь виражені або зовсім відсутні. Тож основною ознакою для їх розмежування стали чітка літологія нашарувань і специфіка акумуляції культурних відкладів, які часто утворювали «килимове» залягання артефактів і фауни, що, своєю чергою, інтерпретувалось як ознака давніх жилих поверхонь або, щонайменше, як результат одного короткочасного господарського епізоду (Monigal 2004, р. 11). Частина літологічних відкладів на площадці перед гротом була перевідкладена схиловою ерозією.

Літологія відкладів на основі консультацій геолога Р. Феррінга досить докладно опублікована та проаналізована багатьма авторами (Marks 1998; Monigal 2004; Демиденко 2004а, с. 13—15; Чабай 2004, с. 23—27). Культурна стратиграфія гроту Буран-Кая III представлена 20 основними археологічними шарами: 1 — історичний час; 2, 2а — доба бронзи; 3, 3а — неоліт; 4, 4а — свідер; 5—1 — шан-кобинська індустрія; 5—2, 6—1, 6—2 — епігравет; 6—3, 6—4, 6—5 — оріньяк; А — невизначена палеолітична індустрія; В, В1 — мікок; В2 — стерильний прошарок, С — східний селет; D, E — невизначені палеолітичні індустрії (рис. 3, 1, 3). Слід зазначити, що шари А і D є результатом делювіальних наносів, матеріали з них перевідкладені та представлені змішаними палеолітичними колекціями. Всі археологічні шари залягають майже горизонтально з незначним нахилом, патиновані кремені дуже рідкісні, краї артефактів неушкоджені. Різниця між літологією шарів В і В1 простежена лише на окремих ділянках дослідженої площі гроту. Мешканці деяких епіграветських і свідерських шарів влаштовували господарські ями. Археологічні знахідки в шарах E та C залягали тонким «килимовим» шаром, потужність якого не більша за товщину однієї знахідки (Monigal 2004, р. 12, 14, fig. 1—6, 1—8). Із шару С походить майже повний скелет орла, кістки якого знайдені в анатомічному порядку (Gavris, Taikova 2004). Шари E та C є результатом одного господарського епізоду або палімпсестами декількох короточасних візитів (Monigal 2004; Laroulandie, d'Errico 2004, р. 91). Усі інші археологічні шари представлені палімпсестами різної товщини та інтенсивності. Найінтенсивнішим палімпсестом є шар В, товщина якого сягає 15 см, а насиченість артефактами становить 541 од./м³ культурних відкладів.

Дослідження з екології наземних молюсків, гризунів і аналіз споро-пилкових спектрів уможливив вибудову більш-менш узгодженої біостратиграфічної шкали відкладів гроту, що охоплює кліматичні зміни від середнього плєнігляціалу до голоцену: шар E — інтерстадіал Хенгело; шар С — стадіал Хунеборг; шари В, В1 — інтерстадіал Денекамп; шари 6—5, 6—4, 6—3, 6—2 — ранній стадіал пізнього плєнігляціалу; шар 6—1 інтерстадіал Ляско; шар 5—2 — пізній стадіал пізнього плєнігляціалу; шар 4А — ранній Дріас; шар 4 — пребореал/бореал; шар 3А — атлантик (Markova 2004а; Gerasimenko 2004; Mikhailets 2004).

Для нижньої частини відкладів Буран-Кай III — шарів С і В — жодна з радіовуглецевих дат

не суперечить часу, запропонованому на основі біостратиграфічних досліджень кліматичних циклів і послідовності залягання культурних шарів (табл. 2; рис. 4, 9—13). Навіть дати (ОхА-4128, ОхА-4129, ОхА-4130) з ранніх розкопок, разом з якими були введені до наукового обігу негомогенні матеріали так зв. культурних шарів 6:10, 7:1 і 7:2, що, як згодом з'ясувалось, є змішаними шарами 6—5, В і С, загалом відповідають послідовності залягання шарів і прийнятим хронологічним межам стадіалу Хунеборг та інтерстадіалу Денекамп (табл. 2).

Проблеми починаються від шару 6—5. Якщо навіть не брати до уваги дати ОхА-4126, ОхА-4127, ОхА-4128 з ранніх розкопок перевідкладених седиментів, то дати, отримані для шарів 6—5, 6—4, 6—2 і 6—1 не відповідають стратиграфії їхнього залягання, демонструють зворотну хронологію стосовно дат для шарів В і С, суперечать біостратиграфічним визначенням умов і часу акумуляції цих відкладів, а також не відповідають прийнятому віку епігравету (табл. 2, рис. 4, 1—8). Дещо кращий вигляд має хронологічна позиція шарів 5—1 і 4 з шан-кобинськими та свідерськими матеріалами (табл. 2). Але дати зразків кісток Ki-10393, Ki-10394, відібраних зі «свідерської ями», виявилися занадто ранніми, що викликало недовіру до запропонованої О.О. Яневичем хронології кримського свідеру (Манько 2011, с. 166).

З іншого боку, гомогенність колекцій артефактів з розкопок 1995—2001 рр. не викликає нарікань. Знахідки в шарі E демонструють високий ступінь гомогенності технологічних і типологічних ознак (Monigal 2004а), але незначна кількість артефактів не дозволяє однозначно визначити їх типологічний статус (Чабай 2000, с. 79). Верхньопалеолітичний статус східноселетської колекції шару С ґрунтується на використанні технології «тонких біфасів» для виготовлення двосторонніх знарядь і нуклеусів, наявності скребків, мікролітів і кістяних знарядь (Marks 1998; d'Errico, Laroulandie 2000; Чабай 2000, с. 78; 2004, с. 284; Laroulandie, d'Errico 2004; Monigal 2004b). Незважаючи на безпосередній стратиграфічний контакт із середньопалеолітичним шаром В, інтрузивні артефакти в колекції шару С представлені одним гостроконечником (Monigal 2004b, р. 72, fig. 5—16, 4). Техніко-типологічні ознаки шару В повністю відповідають характеристикам кіік-кобинської фації мікокського технокомплексу (Demidenko 2004; Демиденко 2004). Матеріали шарів 6—5, 6—4, 6—3 досі докладно неопубліковані. У низці статей висловлена думка, що

з цих шарів походить оріньякська індустрія (Yanevich, Stepanchuk, Cohen 1996; Monigal 2004; Yanevich et al. 2009; Prat et al. 2011). Щодо колекцій з шарів 6—2, 6—1 і 5—2, то запропоновані два варіанти. Перший — граветська індустрія (шар 6—2) та епіграветська буранкайська культура (Otte, Noiret, López Bayón 1997; Yanevich 1998; Яневич 2000; Yanevich et al. 2009; Noiret 2009, р. 522). Другий варіант обґрунтований техніко-типологічними дослідженнями кам'яних і кістяних артефактів (Яневич 2000; Yanevich et al. 2009). Технологія пластинчастого розщеплення базується на одноплощадкових, часто торцевих нуклеусах. Серед знарядь домінують негеометричні мікроліти з притупленим краєм. Різців більше ніж скребків. Скребки, в основному, прості, виготовлені на пластинах і відщепках. Кістяні вироби представлені наконечниками, проколками та «вістрями». Прикраси — намисто й підвіски — виготовляли з річкових і морських молюсків, зубів благородного оленя, песця та пластин бивня мамонта (Yanevich et al. 2009, р. 190—199).

Матеріали шан-кобинського шару 5—1 досі неопубліковані. Свідер з шарів 4а та 4 відомий

лише з публікації узагальнюючого характеру (Яневич 2010).

Антропологічні матеріали походять з шарів 5—2, 6—1 і 6—2. Усього в цих шарах знайдено 167 дуже дрібних фрагментів кісток людей, з яких 162 фрагменти походять з 6 м² шару 6—1 (Yanevich et al. 2009, р. 199), а саме 117 фрагментів черепів, 29 зубів, 7 ребер, хребець і 8 фаланг пальців. На підставі аналізу зубів встановлено, що в шарі 6—1 знайдені рештки від п'яти осіб: молодої, двох підлітків і двох дорослих. Морфологія зубів і фрагментів черепів дозволила дійти висновку, що антропологічні рештки представлені ЛСА, а аналіз тафономічних ознак — стверджувати, що небіжчики були жертвами харчового або поховального/ритуального канібалізму (Prat et al. 2011, р. 4—5). За тім'яною кісткою людини отримана AMS дата 31900 ± 240/—220 uncal BP. П'ясна кістка благородного оленя з цього ж шару датована 31320 ± 820 uncal BP. Також були отримані AMS дати для шару 6—2 за плюсневою кісткою коня (GrA-40485) і за кісткою невизначеної тварини (GifA-80181/SacA-12260) (табл. 2). С. Прат зі співавторами відзначили відповідність наве-

Таблиця 2. Грот Буран-Кая III, хронологія *

Шар	Lab. #	AMS / ¹⁴ C	Cal BP**
4 (гор.7)	Ki-6268	10730 ± 60	
4 (гор.7)	Ki-6269	10580 ± 60	
4, гор.3, низ, яма	Ki-10393	13450 ± 200	
4, гор.3а, яма	Ki-10394	12900 ± 120	
5-1 (гор.13)	Ki-6267	10920 ± 65	
5-1 (гор.13)	Ki-6267a	11460 ± 70	
6-1	GrA-37938	31090 + 240/—220	34748—35477
6-1	GifA-10021/SacA-19018	31320 ± 820	34737—36650
6-2	GrA-40485	34050 + 260/—240	38673—40530
6-2	GifA-80181/SacA-12260	34910 ± 950	38716—40961
6-2	OxA-6882	30740 ± 460	34481—35411
6-3 (6:8)	OxA-4126	11900 ± 150	
6-4 (6:9)	OxA-4127	11950 ± 130	
6-4	OxA-13302	32790 ± 280	36606—37981
6-5/B/(6:10)	OxA-4128	28700 ± 620	32485—33794
6-5	OxA-6990	34400 ± 1200	37494—40699
B	OxA-6674	28520 ± 460	32433—33564
B	OxA-6673	28840 ± 460	32721—33821
B/C/ (7:1)	OxA-4129	33210 ± 900	36546—39882
B/C/ (7:2)	OxA-4130	32710 ± 700	36197—38239
C	OxA-6869	32200 ± 650	35639—37757
C	OxA-6672	32350 ± 700	35779—37916
C	OxA-6868	36700 ± 1500	39488—42543

П р и м і т к и. * Дати подані за: Yanevich, Stepanchuk, Cohen 1996; Yanevich et al. 2009; Чабай, Маркс, Отт 1998; Monigal 2004; Яневич 2010; Prat et al. 2011. **Cal Pal_{Hulu}, 68 % range cal BP за: Danzeglocke, Jöris, Weninger 2007

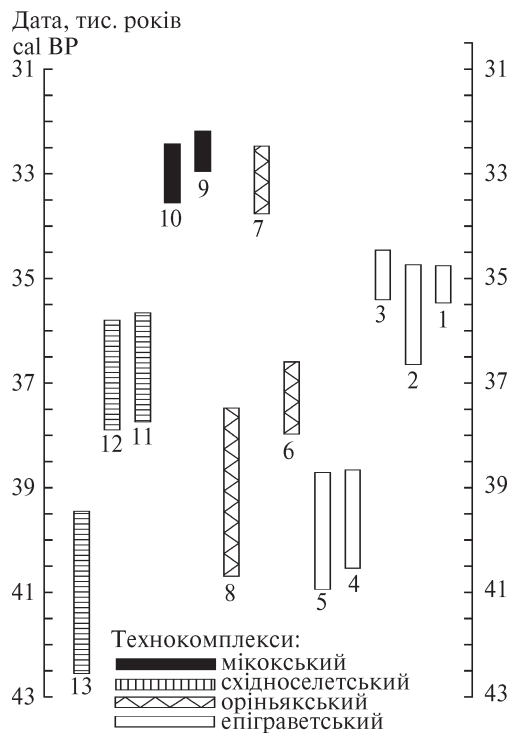

Рис. 4. Буран-Кая ІІІ, калібровані (68 % range cal BP) радіовуглецеві дати: 1 — шар 6—1 (GrA-37938, AMS); 2 — шар 6—2 (GifA-10021/SacA-19018, AMS); 3 — шар 6—2 (OxA-6882, AMS); 4 — шар 6—2 (GrA-40485, AMS); 5 — шар 6—2 (GifA-80181/SacA-12260, AMS); 6 — шар 6—4 (OxA-13302, AMS); 7 — шар 6—5 (OxA-4128, AMS); 8 — шар 6—5 (OxA-6990, AMS); 9 — шар В (OxA-6674, AMS); 10 — шар В (OxA-6673, AMS); 11 — шар С (OxA-6869, AMS); 12 — шар С (OxA-6672, AMS); 13 — шар С (OxA-6868, AMS). Дати подані за: Чабай, Маркс, Отт 1998; Yanevich et al. 2009; Prat et al. 2011

дених дат стратиграфічній послідовності шарів 6—1 і 6—2, повну узгодженість результатів датування решток людини та оленя з шару 6—1, а також констатували, що жертви канібалів з Буран-Каї ІІІ, 6—1 є нині найдавнішими з датованих ЛСА Європи (Op. cit.).

Але наведена нова серія дат шарів 6—1 і 6—2 суперечить датам усіх стратиграфічно нижчих шарів (окрім дати ОхА-6868), не відповідає біостратиграфічним визначенням умов і часу акумуляції цих відкладів і прийнятому віку епігравету (табл. 2; рис. 4). Таким чином, постає проблема хронології відкладів Буран-Каї ІІІ, яка полягає в тому, що дати для окремо взятих нижньої (шари С, В) і верхньої (шари 5—1, 4) частин відкладів гrotу повністю відповідають послідовності залягання шарів, біостратиграфічним визначенням і прийнятому віку індустрій, натомість дати середньої частини розрізу (шари 6—5, 6—4, 6—3, 6—2, 6—1) суперечать стратиграфічно нижчим датам, біостратиграфії відкладів і прийнятому віку епігравету. Більше

того, серед дат для епіграветських шарів 6—5, 6—4, 6—3, 6—2, 6—1 немає жодної (табл. 2), яка хоча б приблизно відповідала часу (19—12 тис. р. т.) епігравету Східної Європи. Нині неможливо дати відповідь на запитання, що могло статися в однометровій пачці щебенястих седиментів з епіграветськими шарами, аби з 10 дат не було жодної, яка хоча б приблизно співпадала з хронологічними межами епігравету. Проте зроблений аналіз хроностратиграфії відкладів і техніко-типологічних особливостей артефактів не дозволяє прийняти твердження щодо гомінідів із шару 6—1 як найдавніших ЛСА Європи.

Новітні гіпотези появи ЛСА в східноєвропейському контексті

Якщо гіпотези «вулканічної зими» та «буранкайських канібалів» сприймати за певні, то з них випливає такий висновок. Приблизно в один і той само час (38—34 тис. cal BP) у передгір'ях Криму (Буран-Кая ІІІ, 5—2, 6—1, 6—2) та на Північно-Західному Кавказі (Мезмайська, 1А, 1В, 1С) з'явилися індустрії з розвиненою мікропластинчастою технологією, що базувалася на експлуатації одно- та двоплощинкових, часто торцевих нуклеусів, набором негеометричних мікролітів, серед яких головну роль відігравали білатерально оброблені крутою/напівкрутою ретушшю вістря та мікропластини/пластинки з притупленим краєм, прості скребки на відщепках/пластинах і бокові різці на відщепках/пластинах (Golovanova et al. 2006; Yanevich et al. 2009). У цих індустріях є виразні та різноманітні кістяні знаряддя та прикраси з морських і річкових мушель, зубів, кістки, пластин бивнів мамонта (Голованова 2008; Yanevich et al. 2009; Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2010; Prat et al. 2011). Мігранти були антропологічно сучасними людьми та з'явилися з повністю розвиненими технологіями обробки каменя та кістки/бивня (Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2010, p. 317; Golovanova et al. 2010, p. 679; Prat et al. 2011). Місцеві неандертальці зникли до появи мігрантів, не витримавши умов вулканічної зими, спричиненої виверженням кавказьких вулканів приблизно 40 тис. cal BP (Golovanova et al. 2010, p. 673). Неандертальці зникли не тільки на Північному Кавказі, а й у Криму, який довгий час вважався одним з останніх їх притулків, і, таким чином, уся Східна Європа приблизно у вказаний час позбулася їх (Golovanova et al. 2010, p. 670, 673,

674, 677, 679). Головним джерелом міграції ЛСА на Північний Кавказ були території Закавказзя, Загросу, Леванту, де між 40—30 тис. р. т. розвивалися мікропластинчасті традиції — оріньяк та ахмаріан (Golovanova et al. 2010, р. 670). Зважаючи на те, що з Криму походять найдавніші ЛСА Європи (Prat et al. 2011), можна дійти висновку, що шлях заселення сапієнсами континенту проходив через Кавказ і Крим.

Якщо абстрагуватися від стратиграфічних проблем Мезмайської та радіометричних проблем обох пам'яток, то слід зауважити, що одним з методичних недоліків гіпотез «вулканічної зими» та «буранкайських канібалів» є відсутність їх аналізу в східноєвропейському контексті. Такий аналіз складається з декількох взаємопов'язаних частин: визначення місця крем'яних артефактів у контексті верхньопалеолітичних індустрій та встановлення аналогій виробам з органічних матеріалів; аналізу співвідношення часу появи ЛСА та верхньопалеолітичних комплексів у Мезмайській, 1С, 1В, 1А та Буран-Каї ІІІ, 6—2, 6—1, 5—2 з результатами хронологічних досліджень палеоліту Криму, де перехідний період від середнього до верхнього палеоліту має чіткі стратиграфічні, екологічні та хронологічні дефініції.

Крем'яні артефакти. Типологічний статус артефактів верхньопалеолітичних шарів Мезмайської досі невизначений. Л.В. Голованова справедливо вказала М. Отту на безпідставність оріньякської атрибуції матеріалів шарів 1С, 1В і 1А (Otte 2007; Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2007). Дослідниця більше схильна порівнювати артефакти з цих шарів з ахмаріаном Закавказзя та Близького Сходу, наголошуючи на відсутності специфічних ахмаріанських типів у колекціях Мезмайської (Golovanova et al. 2006, р. 73). Слід додати, що у верхньому палеоліті Мезмайської печери відсутні не тільки типологічні, але й технологічні ознаки застосування ахмаріанських методів розколювання нуклеусів і ретушування сколів (Coinman 2003; Monigal 2003). Крем'яні комплекси Мезмайської, 1А, 1В, 1С і Буран-Каї ІІІ, 5—2, 6—1, 6—2 демонструють більше спільних рис між собою ніж з оріньяком і ахмаріаном. Головна проблема при порівнянні Мезмайської та Буран-Каї полягає в тому, що найчисленніший комплекс Мезмайської (шар 1С) налічує 2209, а Буран-Каї (шар 6—1) — 23650 артефактів. Спільні техніко-типологічні характеристики Мезмайської, 1А, 1В, 1С і Буран-Каї ІІІ, 5—2, 6—1, 6—2 визначаються наявністю розвинутої техніки отримання мікропластин/плас-

тинок. Їх знімали з «призматичних» і торцевих одно- та двоплощадкових нуклеусів (Golovanova et al. 2006; Yanevich et al. 2009). Вони домінують серед інших категорій дебітажу — не менше ніж 50 %. Відбивні площадки пластинок/мікропластин відносяться до типу крапкоподібних — *punctiform*. Комплекси мікролітів обох стоянок демонструють такі спільні риси: домінування пластинок/мікропластин з притупленим краєм (60—80 %), наявність вістер мікрогравет і білатерально-притуплених. У комплексі Буран-Каї ІІІ знайдено декілька фрагментів прямокутників; про цей тип мікролітів з Мезмайської не повідомляється. З іншого боку, в ній є декілька вістер зі скошеним кінцем (Голованова 2008, с. 81, рис. 7, 1, 2). Скребки та різці нечисленні. В обох комплексах скребки кількісно дещо поступаються різцям. Загалом скребки представлені простими, виготовленими на відщепі формами. Серед різців визначені серединні, бокові на тронкованих пластинах і кутові. Решта типів знарядь представлена поодинокими виробами.

Наведені характеристики загалом відповідають основним ознакам епіграветських комплексів Східної Європи (Оленковский 2008; Nuzhnyi 2008). У максимально широкому плані епігравет Східної Європи відноситься до пізньої доби верхнього палеоліту та датується 19—12 тис. р. т. До речі, дати з наведеного хронологічного діапазону були отримані для самих верхніх шарів 1—3 та 1—4 з Мезмайської печери (табл. 1), тобто, тут не виключена наявність залишків граветських/епіграветських шарів. Підтвердженням цієї думки може бути наявність у верхніх шарах індикативних граветських форм — *pointe à cran* (Голованова 2008, с. 82—83, рис. 11, 1), які, між тим, становлять у матеріалах шару 1—3 один комплекс з сегментами. Останній факт не додає оптимізму щодо стратифікованості верхніх шарів печери.

Вироби з органічних матеріалів. Серед знарядь із кістки обох пам'яток немає жодного виробу, який би виходив за межі епіграветських комплексів. Але найбільший інтерес становлять прикраси з бивня мамонта, особливо зважаючи на твердження щодо можливості появи ЛСА зі сформованими технологіями із Закавказзя, Загросу та Леванту, де досі не знайдено жодної кістки мамонта. Слід зазначити, що мамонт, окрім прикрас, не представлений жодною кісткою в обох пам'ятках. На Північному Кавказі поодинокі кістки мамонта трапляються на Ільських стоянках, що датуються десятками тисяч років раніше за появу в регіоні перших верхньопалеолітичних комплексів.

леолітичних індустрій (Golovanova, Doronichev 2003, p. 102). У Криму надійних відомостей про існування мамонта після 28/26 тис. р. т. немає. Найближчими аналогіями підвіскам з бивня мамонта в Буран-Каї III, шар 6—1 (Yanevich et al. 2009, p. 196—199) є підвіски-медальйони з епіграветських пам'яток Юдіново та Мізин (Хлопачев 2006, с. 191, 223). Дві «плоскі намистини» з просвердленим отвором із Мезмайської, шар 1А з пластини бивня мамонта (Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2010, p. 309, fig. 6, 6, 7) мають чіткі аналогії на півночі в матеріалах епіграветських стоянок Єлисеєвичі 1, Супонєво, Юдіново серед «гудзиків-нашивок» (Хлопачев, 2006, с. 145, 174, 188, рис. 98, 2б; 117, 1; 127, 2). То наймасовіші вироби з бивня мамонта: в Юдіново їх знайдено 6782 од. Для виробництва їх застосували складну багатоступеневу технологію обробки бивня, що призводила до численних відходів (там само, с. 145, 201). У Буран-Каї III і Мезмайській такі відходи не зафіксовані. Крім свердління, в Мезмайській застосовували прорізування отворів — підвіска з різця козла з шару 1С (Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2010, p. 309, fig. 6, 2). Прорізування, а не тільки свердління як метод отримання отворів, зафіксоване в матеріалах епіграветської стоянки Тимонівка 1 (Хлопачев 2006, с. 205, рис. 140, 3).

Списки морських і річкових молюсків, з яких виготовлені підвіски в Мезмайській, шари 1А, 1В, 1С (*Nassa* sp. або *Trophon muricatus*, *Cyclope* sp.) і Буран-Каї III, 5—2, 6—1, 6—2 (*Nassa* sp., *Cyclope* sp., *Pyramidatus* sp., три види *Theodoxus* sp.), частково співпадають (Yanevich et al. 2009, p. 196—199; Golovanova, Doronichev, Cleghorn 2010, p. 312—313). У Мезмайській печері відсутні річкові мушлі (*Theodoxus* sp., *Pyramidatus* sp.). Загалом зазначені мушлі активно використовували для виготовлення прикрас в епіграветі Середнього Дніпра та Десни (Nuzhnyi 2008, p. 110, 116, 124; Яковлева 2011). Д.Ю. Нужний небезпідставно стверджує, що морські мушлі (*Nassa* sp., *Cyclope* sp.) транспортували на пам'ятки Середнього Дніпра та Десни з басейну Чорного моря (Nuzhnyi 2008, p. 132). Схоже, що між територіями сучасного Полісся та Причорномор'я був і зворотний зв'язок, що базувався на транспортуванні виготовлених з бивня мамонта прикрас та/або елементів одягу (Yanevich et al. 2009, p. 201). Натомість на території Леванту та Малої Азії як потенційних регіонах-джерелах запропонованої міграції близько 40 тис. р. т. використовували зовсім інші мушлі та не виготовляли артефактів з бивня мамонта (Kuhn et al. 2001; 2009, p. 99—103; Stiner 2003).

Типологія та технологія виготовлення крем'яних артефактів і виробів з органічних матеріалів у Буран-Каї III, 5—2, 6—1, 6—2, в Мезмайській, 1А, 1В, 1С та в епіграветських пам'ятках Східної Європи демонструють достатньо високий рівень схожості. Стосовно вказаних шарів Буран-Каї III цей висновок був зроблений відносно давно (Яневич 1999; 2000). Нині йде дискусія щодо належності буранкайських матеріалів до певних епіграветських культур (Оленковський 2008, с. 310—311).

Хронологія палеоліту Криму та доля останніх неандертальців

Гіпотеза раптового зникнення неандертальців у Східній Європі приблизно 40 тис. р. т. не має підтвердження в хронології палеоліту Криму. Його хронологія загалом і перехід від середнього до верхнього палеоліту, зокрема, вибудовані на кореляції радіометричних і біостратиграфічних визначень (табл. 3). Радіометричні визначення представлені радіовуглецевими (^{14}C і AMS), парамагнітно-резонансними (ESR), оптично-стимульованими люмінісцентними (OSL), торій-урановими (U-series) і термолюмінісцентними датами (TL) (Hedges et al. 1996; Rink et al. 1998; McKinney 1998; Pettitt 1998; Чабай, Маркс, Отт 1998; Степанчук, Ковалюх, Плїхт 2004; Степанчук 2006; Housley et al. 2007; Burbidge et al. 2012; Demidenko, Noiret 2012; Rink, Ferring, Chabai in press). Біостратиграфічні визначення ґрунтуються на встановленні динаміки кліматичних флуктуацій на базі вивчення комплексів малакофауни, мікрофауни, пилку та їхній кореляції з радіометричними визначеннями (Губонина 1985; Gerasimenko 1999; 2004; 2005; 2007; Markova 1999; 2004; 2004a; 2005; 2007; 2012; Маркова 2009; Mikhailets 1999; 2004; 2005; 2012).

Побажання Л.В. Голованової датувати кримські пам'ятки не тільки радіовуглецевим методом можна відкинути як недоречне (Golovanova et al. 2010, p. 674). Але в хронологічних розробках палеоліту Криму є декілька суттєвих проблем. По-перше, нині є дві хронологічні шкали: одна створена на базі радіовуглецевого та ESR методів, друга — OSL, TL і U-series методів. Основною є перша шкала (табл. 3), оскільки вона відповідає біостратиграфії пам'яток (Chabai 2008; 2011). По-друге, дати, отримані радіовуглецевим методом за кістками тварин, вказують на мінімальний вік зразків (Pettitt 1998; Housley et al. 2007). Не виключено, що саме з якісними характеристиками зразків кіст-

Таблиця 3. Природні умови і радіометричні дати середнього палеоліту та ранньої доби верхнього палеоліту Криму*

Біостратиграфія	Ландшафти	Стоянки, шари / горизонти**	Радіометричні дати			Техно-комп-лекси
			Uncal AMS / ¹⁴ C years BP	Cal BP***	ESR	
Витаців, vt _{зб} (Dene-kamp Int.)	Південно-бореальний / бореальний лісостеп	Буран-Кая III, В	OxA-6674, 28,52 ± 0,46	32,433—33,564		Мікоок
			OxA-6673, 28,84 ± 0,46	32,721—33,821		
		Сюрень I, Fa2	OxA-V-2375-44, 26,65 ± 0,15	31,103—31,714		Оріньяк
		Сюрень I, Fb1	OxA-V-2375-45, 28,26 ± 0,20	32,341—33,012		
		Сюрень I, Fb2	OxA-5155, 29,95 ± 0,70	33,483—34,777		
			OxA-V-2375-46, 27,78 ± 0,17	32,040—32,613		
			GrA-46552, 30,91 ± 0,24	34,637—35,374		
			OxA-V-2388-18, 30,284 ± 0,23	34,261—34,629		
		Сюрень I, Ga	OxA-5154, 28,45 ± 0,60	32,333—33,604		
		Сюрень I, Gb1	Beta-260919, 28,07 ± 0,19	32,221—32,849		
		Сюрень I, H	GrA-46553, 22,040 ± 0,12	26,100—26,812		Мікоок
			OxA-8249, 28,20 ± 0,44	32,234—33,183		
			Beta-260924, 30,49 ± 0,22	34,382—34,852		
		Кабазі V, II/4A — II/7				
		Пролом II, II	Ki-10617, 28,10 ± 0,35	32,198—32,993		
		Заскельне V, I	Ki-10891, 28,85 ± 0,40	32,794—33,807		
			Ki-10744, 30,08 ± 0,35	34,025—34,557		
		Кабазі V, III/1			30,0—26,0	
		Кабазі V, III/1A	OxA-X-2134-45, 30,98 ± 0,22	34,685—35,403	< 41,0	
		Кабазі II, A3A—A4				Левалуа-муст'є
		Кабазі II, II/1A			30,0 ± 2,0	
Витаців, vt ₂ (Hunenburg Stadial)	Бореальний ксерофітний степ	Кабазі II, II/1	OxA-4770, 31,55 ± 0,60	34,936—36,469		Мікоок
		Заскельне VI, II	Ki-10608, 31,10 ± 0,49	34,693—35,702		
			OxA-4131, 30,11 ± 0,63	33,721—34,931		
			Ki-10893, 30,70 ± 0,45	34,458—35,379		
			Ki-10607, 30,22 ± 0,40	34,116—34,741		
		Заскельне V, II,	Ki-10743, 31,60 ± 0,35	35,020—36,072		
		Кабазі V, III/2, III/2A,				
		Пролом I, верхній шар	Ki-10896, 29,60 ± 0,55	33,325—34,314		Східний Селет
			Ki-10614, 30,22 ± 0,45	34,070—34,820		
			GrA-13917, 30,51 ± 0,58/0,53	34,249—35,345		
			GrA-13919, 31,30 ± 0,63/0,58	34,775—36,140		
		Буран-Кая III, С	OxA-6869, 32,20 ± 0,65	35,639—37,757		
			OxA-6672, 32,35 ± 0,70	35,779—37,916		
			OxA-6868, 36,70 ± 1,50	39,488—42,543		
		Кабазі V, III/3-1—III/3-3A				Левалуа-муст'є
		Кабазі II, II/2	OxA-4771, 35,10 ± 0,85	38,951—41,069		
		Кабазі II, II/3				
		Кабазі II, II/4	OxA-4858, 32,20 ± 0,90	35,458—37,976		
		Кабазі II, II/5	OxA-4859, 33,40 ± 1,00	36,650—40,157		
Витаців, vt _{1c} (Hunenburg Int.)	Бореальний / південно-бореальний лісостеп	Кіік-Коба, IV	Ki-8163, 32,30 ± 0,30	36,015—37,590		Мікоок
		Пролом I, нижній шар	Ki-10615, 33,50 ± 0,40	37,264—40,317		
			Ki-10616, 35,20 ± 0,45	39,232—41,050		
		Заскельне VI, III	OxA-4772, 35,25 ± 0,90	38,996—41,199		
			Ki-10609, 38,20 ± 0,40	42,171—43,113		
			Ki-10894, 36,40 ± 0,45	41,213—41,914		

Біостратиграфія	Ландшафти	Стоянки, шари / горизонти**	Радіометричні дати			Технокомплекс
			Uncal AMS / ¹⁴ C years BP	Cal BP***	ESR	
Витачів, vt _{1c} (Huneborg Int.)	Бореальний / південно-бореальний лісостеп	Кабазі II, II/6				Левалуа-мустьє
		Кабазі II, II/7				
		Кабазі V, III/4				
		Заскельне VI, IIIa	OxA-4132, 30,76 ± 0,69 OxA-4773, 39,10 ± 1,50 Ki-10610, 39,40 ± 0,48	34,389—35,643 42,238—44,363 42,839—44,050		Мікок
Вита-чів, vt _{1b2} (Hengelo Int.)	Південно-бореальний лісостеп	Кабазі V, III/5-3B2	OxA-14726, 38,78 ± 0,36	42,536—43,740		
		Старосілля, 1	OxA-4775, 41,20 ± 1,80 OxA-4887, 42,50 ± 3,60	43,323—46,697 43,331—50,354	41,2 ± 3,6	Мікок
		Старосілля, 2			38,0 ± 5,0	
		Кабазі II, II/7AB			36,0 ± 3,0	
		Кабазі II, II/7C — II/7E				Левалуа-мустьє
		Кабазі II, II/8			44,0 ± 5,0	
		Кабазі II, II/8C, IIIA/1				

Примітки. *Використані наступні дані: Губонина 1985; Hedges et al. 1996; Rink et al. 1998; Pettitt 1998; Чабай, Маркс, Отт 1998; Gerasimenko 1999; 2004; 2005; 2007; Markova 1999; 2004; 2004a; 2005; 2007; Маркова 2009; Mikhailets 1999; 2004; 2005; Степанчук, Ковалюх, Пліхт 2004; Степанчук 2006; Housley et al. 2007; Demidenko, Noiret 2012; Rink, Ferring, Chabai in press. **Жирним шрифтом виділені пам'ятки з біостратиграфічними визначеннями. ***Cal Pal_{Hulu}, 68 % range cal BP за: Danzeglocke, Jöris, Weninger 2007

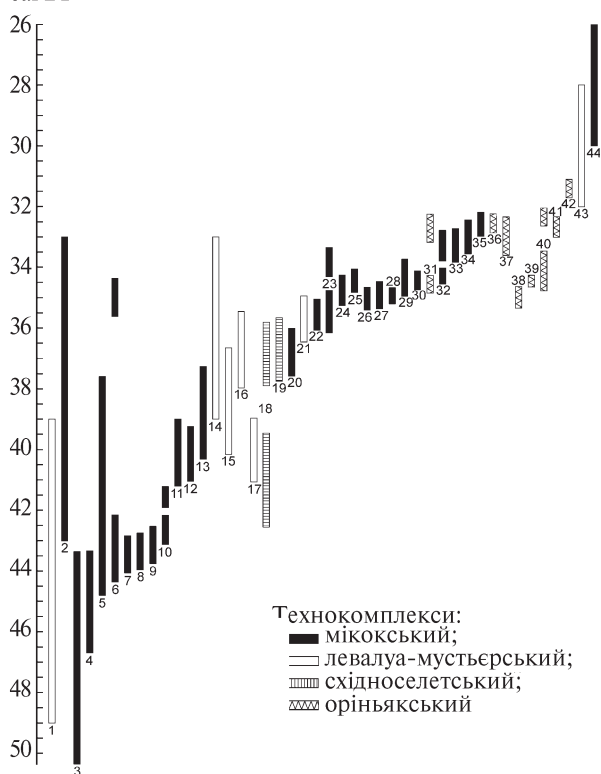
ки пов'язані проблеми датування відкладів Сюрени I (табл. 3; рис. 5). У Криму є тільки один випадок, коли для радіовуглецевого методу використане деревне вугілля: Кабазі V, III/5-3B2, OxA-14726 (табл. 3). Втім, ця дата не суперечить результатам, отриманим за іншими зразками, та біостратиграфії Кабазі V. По-третє, рештки неандертальців досі не датовані.

У цілому, попри вказані проблеми, ¹⁴C/AMS/ESR хронологічна шкала в некаліброваному та каліброваному вигляді демонструє прийнятний рівень узгодженості і між послідовністю залягання зразків у шарах окремих пам'яток, і з прийнятою хронологією кліматичних осциляцій, визначених біостратиграфічними дослідженнями для кожної окремої стоянки та загалом для інтервалу 40—30 тис. р. т. (табл. 3; рис. 5). Запропоновані хронологічні розробки уможливають певні висновки щодо верхньої межі середнього та початку верхнього палеоліту в Криму. Найпізніші біостратиграфічно підтверджені ESR дати для мікоцького та левалуа-мустьєрського середньопалеолітичних технокомплексів становлять 30—26 тис. і 30 ± 2 тис. р. т. у Кабазі V, III/1 і Кабазі II, II/1A, відповідно (табл. 3; рис. 5, 43, 44). Найпізніші біостратиграфічно підтверджені радіовуглецеві дати для таких само середньопалеолітичних

технокомплексів становлять: 32433—33564 cal BP у Буран-Каї III, B і 34936—36072 cal BP у Кабазі II, II/1 (табл. 3; рис. 5, 21, 34). Найраніші біостратиграфічно підтверджені радіовуглецеві дати для східноселетського та оріньякського верхньопалеолітичних технокомплексів становлять 35779—37916 cal BP і 34382—34852 cal BP у Буран-Каї III, C і Сюрени I, H, відповідно (табл. 3; рис. 5, 18, 31).

Безумовно, радіометричні методи будуть розвиватись і дати будуть змінюватись. Тож головний доказ співіснування середньо- та верхньопалеолітичних комплексів полягає в тому, що в Буран-Каї III шар B з середньопалеолітичними мікоцькими артефактами акумулювався над шаром C з верхньопалеолітичними східноселетськими артефактами, а в Сюрени I в оріньякських палімпсестах горизонтів H, Gd, Gc1-Gc2, Gb1-Gb2 трапляються середньопалеолітичні мікоцькі вироби (Чабай, Маркс, Отт 1998; Demidenko et al. 1998; Демиденко 2000). Тобто, співіснування середнього та верхнього палеоліту в Криму є стратиграфічно підтвердженим фактом. Зважаючи на те, що антропологічний тип носіїв левалуа-мустьєрського та східноселетського технокомплексів невідомий, рештки неандертальців, що асоціюються з кримським мікоком, недатовані, а носії оріньякського тех-

Дата, тис. років
cal BP

нокомплексу апріорі вважаються ЛСА, вирішення проблеми часу появи ранніх сапієнів у Криму є дещо спекулятивним.

Водночас нині є достатньо фактичних даних, аби стверджувати, що середній палеоліт Криму пережив 40-тисячний рубіж і здогадну «вулканічну зиму». Неандертальці населяли Буран-Каї III, В до AMS, 32433—33564 cal BP і Кабазі V, III/1 до ESR, 30—26 тис. р. т. (табл. 3; рис. 5, 34, 44). Час появи ЛСА в Криму досі не з'ясовано. Якщо погодитися з тим, що носіями прото-оріньяку були ЛСА, то перші свідчення появи сапієнів у Криму фіксуються в Сюрень I, Н: 34382—34852 AMS cal BP (табл. 3; рис. 5, 31).

Таким чином, гіпотези «вулканічної зими» та «буранкайських канібалів» навряд чи можна визнати прийнятними. Перша вибудована на сумнівних стратиграфічних і радіометричних даних, тенденційних визначеннях типологічного статусу артефактів, необґрунтованій критиці хронології та стратиграфії кримських пам'яток;

Рис. 5. Хронологія фіналу середнього палеоліту та ранньої пори верхнього палеоліту Криму, калібровані (68 % range cal BP) радіовуглецеві та ESR дати: 1 — Кабазі II, II/8 (ESR); 2 — Старосілля, 2 (ESR); 3 — Старосілля, 1 (OxA-4887); 4 — Старосілля, 1 (OxA-4775); 5 — Старосілля, 1 (ESR); 6 — Заскельне VI, IIIa (OxA-4773, AMS, tripeptide; OxA-4132, AMS); 7 — Заскельне VI, IIIa (OxA-4132, AMS); 8 — Заскельне V, III (Ki-10603, ¹⁴C); 9 — Кабазі V, III/5-3B2 (OxA-14726, AMS); 10 — Заскельне VI, III (Ki-10609, ¹⁴C, вакуумний піроліз; Ki-10894 ¹⁴C); 11 — Заскельне VI, III (OxA-4772, AMS, tripeptide); 12 — Пролом I, нижній шар (Ki-10616, ¹⁴C); 13 — Пролом I, нижній шар (Ki-10615, ¹⁴C); 14 — Кабазі II, II/7AB (ESR); 15 — Кабазі II, II/5 (OxA-4859, AMS); 16 — Кабазі II, II/4 (OxA-4858, AMS); 17 — Кабазі II, II/2 (OxA-4771, AMS); 18 — Буран-Кая III, С (OxA-6868, AMS; OxA-6672, AMS); 19 — Буран-Кая III, С (OxA-6869, AMS); 20 — Кіік-Коба, IV (Ki-8163, ¹⁴C); 21 — Кабазі II, II/1 (OxA-4770, AMS); 22 — Заскельне V, II (Ki-10743, ¹⁴C); 23 — Пролом I, верхній шар (GrA-13919, AMS; Ki-10896, ¹⁴C); 24 — Пролом I, верхній шар (GrA-13917, AMS); 25 — Пролом I, верхній шар (Ki-10614, ¹⁴C); 26 — Кабазі V, III/1A (OxA-X-2134-45, AMS); 27 — Заскельне VI, II (Ki-10608, ¹⁴C); 28 — Заскельне VI, II (Ki-10893, ¹⁴C); 29 — Заскельне VI, II (OxA-4131, AMS); 30 — Заскельне VI, II (Ki-10607, ¹⁴C, вакуумний піроліз); 31 — Сюрень I, Н (Beta-260924, AMS; OxA-8249, AMS); 32 — Заскельне V, I (Ki-10744, ¹⁴C, вакуумний піроліз; Ki-10891, ¹⁴C); 33 — Буран-Кая III, В (OxA-6673, AMS); 34 — Буран-Кая III, В (OxA-6674, AMS); 35 — Пролом II, II (Ki-10617, ¹⁴C); 36 — Сюрень I, Gb1 (Beta-260919, AMS); 37 — Сюрень I, Ga (OxA-5154, AMS); 38 — Сюрень I, Fb2 (GrA-46552, AMS); 39 — Сюрень I, Fb2 (OxA-V-2388-18, AMS); 40 — Сюрень I, Fb2 (OxA-5155, AMS; OxA-V-2375-46, AMS); 41 — Сюрень I, Fb1 (OxA-V-2375-45, AMS); 42 — Сюрень I, Fa2 (OxA-V-2375-44, AMS); 43 — Кабазі II, II/1A (ESR); 44 — Кабазі V, III/1 (ESR). Дати подані за: Hedges et al. 1996; Rink et al. 1998; Pettitt 1998; Чабай, Маркс, Отт 1998; Степанчук, Ковалюх, Пліхт 2004; Степанчук 2006; Housley et al. 2007; Demidenko, Noiret 2012; Ring, Ferring, Chabai in press

друга базується на недостатніх хронологічних дослідженнях і не зважає на хроностратиграфічний, біостратиграфічний і археологічний контексти Буран-Каї III. Докази обох гіпотез значно поступаються аргументації комплексних досліджень фіналу середнього палеоліту Криму, якими доведено співіснування тут середньо- та верхньопалеолітичних технокомплексів і відносно пізній вік носіїв кримського мікоку — останніх неандертальців Східної Європи.

Автор висловлює щирі подяку Д.Ю. Нужному та О.О. Яневичу за консультації з приводу характеристики кам'яних артефактів і виробів з органічних матеріалів епіграветських комплексів Східної Європи.

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии. Гипотезы и факты. — Новосибирск, 2005. — С. 79—97.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К. Проблематика ранней поры верхнего палеолита Крыма // Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. — СПб., 2007. — С. 195—202.

- Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. — СПб., 2007.
- Аникович М.В., Хоффекер Дж.Ф., Попов В.В., Дудин А.Е., Холлидэй В.Т., Форман С.Л., Левковская Г.М., Поспелова Г.А., Кузьмина Е.И., Платонова Н.И., Картер Б. Хроностратиграфия многослойной стоянки Костенки 12 (Волковская) в контексте хроностратиграфии палеолита Костенковско-Борщевского района // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. — СПб., 2005. — С. 66—86.
- Вишняцкий Л.Б. Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб., 2008.
- Голованова Л.В. Рубеж среднего и позднего палеолита на Северном Кавказе // *Stratum plus*. — 2000. — 1. — С. 158—177.
- Голованова Л.В. Новые данные о жилых структурах на стоянках неандертальцев (по материалам Северного Кавказа) // Невский археолого-историографический сборник: к 75-летию кандидата исторических наук А.А. Формозова. — СПб., 2004. — С. 262—287.
- Голованова Л.В. Об одной важной черте позднего палеолита Кавказа // Наследие Кубани. — 2008. — 1. — С. 78—117.
- Голованова Л.В., Дороничев В.Б. Экологические ниши и модели адаптации в среднем палеолите Кавказа // Материалы и исследования по археологии Кубани. — 2005. — 5. — С. 3—72.
- Голованова Л.В., Романова Г.П. Новые антропологические находки на мустьерской стоянке в Мезмайской пещере // АО 1994. — М., 1995. — С. 160—161.
- Голованова Л.В., Хоффекер Д.Ф. Микок на Северном Кавказе // АА. — 2000. — 9. — С. 35—64.
- Голованова Л.В., Хоффекер Д.Ф., Харитонов В.М., Романова Г.П. Мезмайская пещера (результаты предварительного изучения 1987—1995 гг.) // РА. — 1998. — 3. — С. 85—98.
- Губонина З.П. Условия обитания палеолитического человека в предгорьях Крыма // Палинология четвертичного периода. — М., 1985. — С. 95—103.
- Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» — среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // *Stratum plus*. — 2000. — 1. — С. 197—224.
- Демиденко Ю.Э. Буран-Кая-III, слой В — технико-типологическая характеристика и анализ артефактов, модели общей кремнеобработки и редукции орудий // Буран-Кая-III, слой В — эталонный памятник кииккобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремневых артефактов. — К.; Симферополь, 2004. — С. 30—88.
- Демиденко Ю.Э. Общая характеристика стоянок и комплексов находок кииккобинского типа микокских индустрий среднего палеолита Крыма // Там же. — 2004а. — С. 8—29.
- Дороничев В.Б., Голованова Л.В. «Гордиев узел» гоминида из Староселья // Невский археолого-историографический сборник: к 75-летию кандидата исторических наук А.А. Формозова. — СПб., 2004. — С. 288—301.
- Манько В.О. До питання про хронологію кримського свідеру та його походження // КДУ. — 2011. — 14. — С. 162—171.
- Маркова А.К. Мелкие млекопитающие из палеолитических стоянок Крыма // АА. — 2009. — 20. — С. 53—58.
- Оленковский Н. Эпиграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект. — Херсон, 2008.
- Поспелова Г.А., Голованова Л.В., Дороничев В.Б., Цельмович В.А. Магнитные и микрозондовые исследования отложений палеолитической стоянки в Мезмайской пещере (Северный Кавказ) // Вестник ОНЗ РАН. — М., 2010. — 2. — С. 193—201.
- Степанчук В.Н. Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточно-Европейской равнины // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. — СПб., 2005. — С. 197—233.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Пліхт Й. ван дер. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // КДУ. — 2004. — 5. — С. 34—61.
- Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. — М., 1958 (МИА. — 71).
- Хлопачев Г.А. Бивневые индустрии верхнего палеолита Восточной Европы. — СПб., 2006.
- Чабай В.П. Особенности перехода от среднего палеолита к позднему палеолиту в Крыму // *Stratum plus*. — 2000. — 1. — С. 54—83.
- Чабай В.П. Хронология и экология перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе // КДУ. — 2003. — 4. — С. 120—137.
- Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.
- Чабай В.П. Роль крымского микокса в поисках генетической подосновы костенковско-стрелецкой культуры // АА. — 2009. — 20. — С. 129—148.
- Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариативность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археологія. — 1998. — 4. — С. 19—47.
- Яковлева Л.А. Прикраси із мушель як елемент символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України) // Археологія і давня історія України. — 2011. — 6. — С. 91—98.

- Ямада Й., Яневич А.А. Раскопки стоянки Буран-Кая-3 в Восточном Крыму // АИК. — 1997. — С. 277—281.
- Яневич О.О. Буран-Кая 3 в комплексі пізнього палеоліту Криму // Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток. — Херсон, 1999. — 1. — С. 132—140.
- Яневич О.О. Буран-Кайська культура гравету Криму // Археологія. — 2000. — 2. — С. 11—19.
- Яневич О.О. Свідер Криму в контексті фінального палеоліту та раннього мезоліту півдня Східної Європи // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2010. — 18. — С. 56—72.
- Adler D.S., Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Tushabramishvili N., Boaretto E., Mercier N., Valladas H., Rink W.J. Dating the demise: Neanderthal extinction and the establishment of modern humans in the southern Caucasus // JHE. — 2008. — 55. — P. 817—833.
- Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Adler D.S. The implication of the Middle-Upper Paleolithic chronological boundary in the Caucasus to Eurasian prehistory // Anthropologie. — 2006. — XLIV/1. — P. 49—60.
- Briggs A.V., Good J.M., Green R.E., Krause J., Maricic T., Stenzel U., Lalueza-Fox C., Rudan P., Brajković D., Kućan Ž., Gušić I., Schmitz R., Doronichev V.B., Golovanova L.V., Rasilla M. de la, Fortea J., Rosas A., Pääbo S. Targeted Retrieval and Analysis of Five mtDNA Genomes // Science. — 2009. — 325. — P. 318—321.
- Burbidge C.I., Richter D., Sanderson D.C.W., Housley R.A. Luminescence Analyses (OSL & TL) from Karabai I // Karabai I, the Palaeolithic site in Eastern Crimea. — AA. — 2012. — 26. — P. 23—36.
- Chabai V.P. Kabazi II in the context of the Crimean Middle Paleolithic // EP. — 1996. — 9. — P. 31—48.
- Chabai V.P. Kabazi V in the context of the Crimean Middle Palaeolithic // Kabazi V: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Simferopol; Cologne, 2008. — P. 509—524.
- Chabai V.P. The chronological frames and environmental conditions of the Crimean Middle and Early Upper Palaeolithic: the state of art // The Quaternary studies in Ukraine. — Kyiv, 2011. — P. 140—157.
- Chabai V.P., Monigal K., eds. The Middle Paleolithic of Western Crimea // ÉRAUL. — 1999. — 87.
- Chabai V.P., Monigal K., Marks A., eds. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004 (ÉRAUL. — 104).
- Chabai V.P., Marks A.E., Monigal K. Crimea in the Context of the Eastern European Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic // Op. cit. — 2004. — P. 419—460.
- Chabai V.P., Richter J., Uthmeier Th., eds. Kabazi V.: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Part 1. — Simferopol; Cologne, 2007.
- Chabai V.P., Richter J., Uthmeier Th., eds. Kabazi V.: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Part 2. — Simferopol; Cologne, 2008.
- Coinman N.R. The Upper Palaeolithic of Jordan: New data from the Wadi al-Hasa // More than meets the eye. Studies on Upper Palaeolithic diversity in the Near East. — Oxford, 2003. — P. 151—170.
- D'Errico F., Laroulandie V. Bone technology at the Middle-Upper Palaeolithic transition. The case of the worked bones from Buran-Kaya III level C (Crimea, Ukraine) // Neanderthals and Modern Humans — Discussing the Transition: Central and Eastern Europe from 50.000—30.000 B.P. — Mittmann, 2000. — P. 227—242.
- Danzeglocke U., Jöris O., Weninger B. CalPal-2007online. <http://www.calpal-online.de/>, accessed 2012-01-10, 2012-01-11.
- Demidenko Yu.E. Buran-Kaya III Layer B: The Lithic Assemblage // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004 — P. 113—149 (ÉRAUL. — 104).
- Demidenko Yu.E. The Early and Mid Upper Palaeolithic of the North Black Sea region: an overview // Quartär. — 2008. — 55. — P. 91—106.
- Demidenko Yu.E. The Late Middle Palaeolithic and Early Upper Palaeolithic of the Northeastern and Eastern Edges of the Great Mediterranean (South of Eastern Europe and Levant): any archaeological similarities? // ÉRAUL. — 2011. — 126. — P. 151—167.
- Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.V. Siuren-I, An Aurignacian in the Crimea // Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes. — Liège, 1998. — P. 367—414 (ÉRAUL. — 85).
- Demidenko Yu.E., Noiret P. Radiocarbon dates for Siuren I sequence // Siuren I rock-shelter: from Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. — Liège, 2012. — P. 49—54 (ÉRAUL. — 129).
- Demidenko Yu.E., Otte M., Noiret P., eds. Siuren I rock-shelter: from Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. — Liège, 2012 (ÉRAUL. — 129).
- Fedele F.G., Giaccio B., Hajdas I. Timescales and cultural process at 40,000 BP in the light of the Campanian Ignimbrite eruption, Western Eurasia // JHE. — 2008. — 55. — P. 834—857.
- Gavris G., Taykova S. Golden Eagle remains from Buran Kaya III Level C // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004. — P. 79—82 (ÉRAUL. — 104).
- Gerasimenko N. Late Pleistocene vegetational history of Kabazi II // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège — P. 115—141 (ÉRAUL. — 87).
- Gerasimenko N. Vegetational History of Buran-Kaya III // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004. — P. 19—34 (ÉRAUL. — 104).

- Gerasimenko N.* Vegetation evolution of the Kabazi II site // Kabazi II: Last Interglacial occupations, environment & subsistence. — Simferopol; Cologne, 2005. — P. 25–49.
- Gerasimenko N.* Pollen study of Kabazi V // Kabazi V: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Simferopol; Cologne, 2007. — Part 1. — P. 89–95.
- Golovanova L.V., Cleghorn N.E., Doronichev V.B., Hoffecker J.F., Burr G.S., Sulergizkiy L.D.* The Early Upper Paleolithic in the Northern Caucasus // EAP. — 2006. — **4** (1/2). — P. 43–78.
- Golovanova L.V., Doronichev V.B.* The Middle Paleolithic of the Caucasus // JWP. — 2003. — **17** (1). — P. 71–140.
- Golovanova L.V., Doronichev V.B., Cleghorn N.E.* Getting back to basics: a response to Otte «Comments on Mezmaiskaya» // EAP. — 2007. — **5** (1). — P. 131–136.
- Golovanova L.V., Doronichev V.B., Cleghorn N.E.* The emergence of bone-working and ornamental art in the Caucasian Upper Palaeolithic // Antiquity. — 2010. — **84**. — P. 299–320.
- Golovanova L.V., Doronichev V.B., Cleghorn N.E., Koulikova M.A., Sapelko T.V., Shackley S.* Significance of ecological factors in the Middle to Upper Paleolithic transition // CA. — 2010. — **51** (5). — P. 655–679.
- Golovanova L.V., Hoffecker J.F., Kharitonov V.M., Romanova G.P.* Mezmaiskaya Cave: A Neanderthal Occupation in the Northern Caucasus // CA. — 1999. — **40** (1). — P. 77–86.
- Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., Van Klinken G.J.* Radiocarbon dates from Oxford AMS system: Archaeometry datelist 21 // Archaeometry. — 1996. — **38** (1). — P. 181–207.
- Housley R.A., Sanderson D.C.W., Burbidge C.I., Richter D., Higham T.F.G.* Luminescence analyses (OSL and TL) and AMS radiocarbon determinations from Kabazi V // Kabazi V: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Simferopol; Cologne, 2007. — Part 1. — P. 51–67.
- Karavanic I.* Upper Paleolithic occupation levels and Late-occurring Neanderthal at Vindija Cave (Croatia) in the context of Central Europe and the Balkans // JAR. — 1995. — **51** (1). — P. 9–35.
- Krings M., Stone A., Schmitz R.W., Krainitzki H., Stoneking H., Pääbo S.* Neanderthal DNA sequence and the origin of modern humans // Cell. — 1997. — **90** (1). — P. 19–30.
- Kuhn S.L., Stiner M.C., Güleş E., Özer I., Yılmaz H., Baykara I., Açıkkol A., Goldberg P., Molina K.M., Ünay E., Suata-Alpaslan F.* The early Upper Paleolithic occupations at Üçağizli Cave (Hatay, Turkey) // JHE. — 2009. — **56**. — P. 87–113.
- Kuhn S.L., Stiner M.C., Reese D.S., Güleş E.* Ornaments of the earliest Upper Paleolithic: New insights from the Levant // PNAS. — 2001. — **98** (13). — P. 7641–7646.
- Laroulandie V., d'Errico F.* Worked bones from Buran-Kaya III level C and their taphonomic context // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004. — P. 83–94 (ÉRAUL. — **104**).
- Markova A.* Small mammal fauna from Kabazi II, Kabazi V, and Starosele: paleoenvironments and evolution // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1999. — P. 75–95 (ÉRAUL. — **87**).
- Markova A.* Rodent (Rodentia) fauna from Chokurcha I, Unit IV // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004. — P. 371–376 (ÉRAUL. — **104**).
- Markova A.* Small Mammal fauna from Buran-Kaya III // Op. cit. — 2004a. — P. 35–48.
- Markova A.* Small mammals from the Palaeolithic site Kabazi II, Western Crimea // Kabazi II: Last Interglacial occupations, environment & subsistence. — Simferopol; Cologne. — 2005. — P. 51–65.
- Markova A.* Small mammal fauna from the Middle Palaeolithic site Kabazi V. Palaeoenvironmental reconstruction // Kabazi V: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Simferopol; Cologne, 2007. — Part 1. — P. 69–87.
- Markova A.* Small mammals from Paleolithic site Siuren I // Siuren I rock-shelter: from Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. — Liège, 2012. — P. 65–72 (ÉRAUL. — **129**).
- Marks A.E.* A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage from Buran-Kaya-III, Level C // Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes. — Liège, 1998. — P. 353–366 (ÉRAUL. — **85**).
- Marks A.E., Demidenko Yu.E., Monigal K., Usik V., Ferring C.R., Burke A., Rink W.J., McKinney C.* Starosele and Starosele child: new excavations, new results // CA. — 1997. — **38** (1). — P. 112–122.
- Marks A.E., Chabai V.P., eds.* The Middle Paleolithic of Western Crimea // Liège, 1998 (ÉRAUL. — **84**).
- Marks A.E., Monigal K.* The Middle to Upper Paleolithic Interface at Buran-Kaya-III, Eastern Crimea // Neanderthals and Modern Humans — Discussing the Transition: Central and Eastern Europe from 50.000–30.000 B.P. — Mittmann, 2000. — P. 212–226.
- McKinney C.* U-series Dating of Enamel, Dentine, and Bone from Kabazi-II, Starosele, Kabazi-V, and GABO // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1998. — P. 341–353 (ÉRAUL. — **84**).
- Mikhailesku K.* Malacology and paleoenvironments of Western Crimea // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1999. — P. 99–113 (ÉRAUL. — **87**).
- Mikhailesku K.* Snails from Karabi Tamchin, Buran-Kaya III and Chokurcha I // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004. — P. 299–305 (ÉRAUL. — **104**).

- Mikhailesku K.* Snail fauna from Kabazi II // Kabazi II: Last Interglacial occupations, environment & subsistence. — Simferopol; Cologne, 2005. — P. 67—76.
- Mikhailesku K.* Snail fauna data from Siuren I // Siuren I rock-shelter: from Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. — Liège, 2012. — P. 73—78 (ÉRAUL. — **129**).
- Monigal K.* Technology, economy and Mobility at the beginning of the Levantine Upper Palaeolithic // More than meets the eye. Studies on Upper Palaeolithic diversity in the Near East. — Oxford, 2003. — P. 118—133.
- Monigal K.* Introduction to the site of Buran-Kaya III // The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. — Liège, 2004 — P. 3—18 (ÉRAUL. — **104**).
- Monigal K.* The lithic assemblages of Levels E and D of Buran-Kaya III // Op. cit. — 2004a. — P. 49—56.
- Monigal K.* The lithic assemblage from Buran-Kaya III Level C // Op. cit. — 2004b. — P. 57—78.
- Monigal K., Marks A.E., Usik V.* Human remains at Starosele // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1998. — P. 101—116 (ÉRAUL. — **84**).
- Noiret P.* Le Paléolithique supérieur de Moldavie. Essai de synthèse d'une évolution multi-culturelle // Liège, 2009 (ÉRAUL. — **121**).
- Nuzhnyi D.* The Epigravettian of the Middle Dnieper River Basin // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — С. 196—133.
- Otte M.* Comments on Mezmaiskaya (North Caucasus) // EAP. — 2007. — **5(1)**. — P. 129—130.
- Otte M., Noiret P., López Bayón I.* Aspects of the Upper Palaeolithic in Central Europe // EP. — 1997. — **11**. — P. 277—301.
- Ovchinnikov I., Götherström A., Romanova G.P., Kharitonov V.M., Lidén K., Goodwin W.* Molecular analysis of Neanderthal DNA from the Northern Caucasus // Nature. — 2000. — **404**. — P. 490—493.
- Pettitt P.B.* Middle Palaeolithic and Early Upper Palaeolithic: the radiocarbon chronology // Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes. — Liège, 1998. — P. 329—338 (ÉRAUL. — **85**).
- Ponce de Leon M.C., Golovanova L., Doronichev V., Romanova G., Akazawa T., Kondo O., Ishida H., Zollikofer Ch.* Neanderthal brain size at birth provides insights into the evolution of human life history // PNAS. — 2008. — **105** (37). — P. 13764—13768.
- Prat S., Péan S.C., Crépin L., Drucker D., Puaud S., Valladas H., Láznicková-Galetová M., Plicht J. van der, Yanevich A.* The Oldest Anatomically Modern Humans from Far Southeast Europe: Direct Dating, Culture and Behavior // PLoS ONE. — 2011. — **6(6)**. — www.plosone.org.
- Pyle D.M., Ricketts G.D., Margari V., Andel T.H. van, Sinitsyn A.A., Praslov N.D., Lisitsyn S.* Wide dispersal and deposition of distal tephra during the Pleistocene 'Campanian Ignimbrite/Y5' eruption, Italy // QSR. — 2006. — **25**. — P. 2713—2728.
- Rink W.J., Hee-Kwon Lee, Rees-Jones J., Goodger K.A.* Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating of Teeth in Crimean Paleolithic Sites: Starosele, Kabazi-II and Kabazi-V // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1998. — P. 323—340 (ÉRAUL. — **84**).
- Rink W.J., Ferring C.R., Chabai V.P.* Coupled ESR/Mass Spectrometric U-Series Dating of the Middle Palaeolithic Site of Kabazi II, Southwestern Crimea, Ukraine // JFA. — in press.
- Stiner M.C.* «Standartization» in Upper Palaeolithic ornaments of the coastal sites of Riparo Mochi and Üçağizli Cave // The chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes: dating, stratigraphies, cultural implications. — 2003. — P. 49—59 (TA. — **33**).
- Trinkaus E., Moldovan O., Milota S., Bilgar A., Sarcina L., Athreya S., Bailey S.E., Rodrigo R., Mircea G., Higham T., Ramsey C.B., Plicht J. van der.* An early modern human from Peștera cu Oase, Romania // PNAS. — 2003. — **100**. — P. 11231—11236.
- Weninger B., Jöris O.* A ¹⁴C age calibration curve for the last 60 ka: the Greenland-Hulu U/Th timescale and its impact on understanding the Middle to Upper Paleolithic transition in Eurasia // JHE. — 2008. — **55**. — P. 772—781.
- Yanevich A.A. [Janevic A.A.]* Buran-Kaya 3 — Neue Angaben zur Kulturgliederung des Jungpaläolithikums der Krim // EP. — 1998. — **13**. — P. 133—148.
- Yanevich A.A., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu.* Buran-Kaya III and Skalistiy rockshelter: two new dated Late Pleistocene sites in the Crimea // EP. — 1996. — **9**. — P. 315—324.
- Yanevich A., Marks A.E., Uerpmann H.-P.* A Bone Handle from Buran-Kaya-III: The earliest known in the Crimea // EP. — 1997. — **11**. — P. 85—88.
- Yanevich A., Pean S., Crépin L., Láznicková-Galetová M., Prat S., Prysjajnik V.* Upper Palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5—2, 6—1, 6—2 // AA. — 2009. — **20**. — P. 187—202.
- Zilhão J.* The extinction of Iberian Neanderthals and its implications for the origins of Modern Humans in Europe // Actes du XIII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. — Forlì, 1996. — **2**. — P. 299—312.
- Zilhão J.* Anatomically archaic, behaviorally modern: the last Neanderthals and their destiny. — Amsterdam, 2001.

Zilhão J. Comments on: L.V. Golovanova et al. Significance of ecological factors in the Middle to Upper Paleolithic transition // CA. — 2010. — **51** (5). — P. 684—685.

Zilhão J., Trinkaus E., eds. Portrait of the Artist as a Child: the Gravettian Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and its Archaeological Context. — Lisboa, 2002 (TA. — **22**).

Надійшла 12.01.2012

В.П. Чабай

СУДЬБА ПОСЛЕДНИХ НЕАНДЕРТАЛЬЦЕВ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В последнее время были предложены две гипотезы, получившие названия «вулканической зимы» и «буран-кайских каннибалов». Исходя из данных, добытых при раскопках северокавказской пещеры Мезмайская и крымского грота Буран-Кая III, утверждается ранний возраст (35—40 тыс. cal BP) появления людей современного антропологического вида в Крыму и на Северном Кавказе. По мнению авторов гипотезы «вулканической зимы», неандертальцы Восточной Европы «не пережили» сорокатысячного рубежа из-за экологических условий, вызванных извержением кавказских вулканов. На основании анализа стратиграфии, хронологии, кремневых артефактов, изделий из органических материалов Мезмайской пещеры и грота Буран-Кая III делается вывод о несостоятельности предложенных гипотез. Аккумуляция пачки литологических отложений Мезмайской пещеры проходила под постоянным воздействием эрозионных процессов и биотурбации. Радиометрические даты для культурных отложений Мезмайской пещеры демонстрируют обратную хронологию и, в целом, не подтверждают вывод об отсутствии среднепалеолитических артефактов после 40 тыс. лет назад. Радиометрические даты для верхнепалеолитической пачки эпиграветтских культурных слоев Буран-Кай III вступают в противоречие с результатами хроностратиграфических и биостратиграфических исследований отложений грота и не соответствуют общепринятой хронологии эпиграветтских индустрий. Кремневые артефакты и изделия из органических материалов верхнепалеолитических слоев Мезмайской и Буран-Кай III демонстрируют высокую степень сходства, как между собой, так и с эпиграветтскими индустриями Восточной Европы, которые датируются 19—12 тыс. лет назад. Таким образом, в настоящее время отсутствуют основания для отказа от разработанного на основании крымских материалов сценария сосуществования неандертальцев и людей современного вида в Восточной Европе между 40 и 30 тыс. лет назад.

V.P. Chabai

THE FATE OF THE LAST EASTERN EUROPEAN NEANDERTHALS

Recently, the two hypotheses have been proposed, named «volcanic winter» and «Buran-Kaya cannibals». Based on the data obtained during the excavations at Mezmaiskaya cave (Northern Caucasus) and Buran-Kaya III rock-shelter (Crimea), the early date (35—40 kyr cal BP) of Anatomically Modern Humans' appearance in the Northern Caucasus and the Crimea is being confirmed. According to the advocates of volcanic winter hypotheses, the Eastern European Neanderthals were not able to survive after 40 kyr cal BP, due to the ecological crisis which was the result of Caucasian volcanoes eruption. This paper proves the inconsistency of the proposed hypotheses on the basis of the analysis of Mezmaiskaya and Buran-Kaya III stratigraphy, chronology, flint and organic materials artefacts. The accumulation of lithological deposits of Mezmaiskaya cave was continuously affected by erosion and bioturbation. The radiometric dates for cultural deposits of Mezmaiskaya cave demonstrate reverse chronology, and in general don't support the conclusion about the absence of Middle Palaeolithic artefacts after 40 kyr BP. The radiometric dates for the Buran-Kaya III Upper Palaeolithic Epigravettian sequence are inconsistent with the results chrono-stratigraphical and bio-stratigraphical investigations of rock-shelter deposits and discordant with the commonly adopted chronology of Epigravettian industries. The flint and organic materials artefacts from the Upper Palaeolithic layers of Mezmaiskaya cave and Buran-Kaya III rock-shelter demonstrate the high degree of similarity both between themselves, and with Epigravettian industries of Eastern Europe which are dated to about 19—12 kyr BP. Thus, currently there are no reasons for rejection of the elaborated on the Crimean data scenario about the co-existence of the Neanderthals and Anatomically Modern Humans on the territory of Eastern Europe between 40 and 30 kyr BP.

НЕОЛІТИЧНА КЕРАМІКА З ДОМІШКОЮ ЧЕРЕПАШКОВИХ РАЧКІВ *OSTRACODA* (ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ КАРДІУМНОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ)

За матеріалами пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя розглянута проблема генези кардіумної кераміки в Україні.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, неоліт, буго-дністровська культура, культури імпресо, кардіумна (кардіальна) кераміка.

Однією з малодосліджених проблем в українському неолітознавстві є походження та поширення на наших теренах кардіумної (кардіальної) кераміки та визначення ролі культур імпресо в неолітизації України. Свого часу до проблеми взаємозв'язків між самчинською фазою буго-дністровської культури (БДК) та синхронними їй балканськими комплексами з керамікою, прикрашеною відбитками черепашки кардіум, звертався В.М. Даниленко, який розглядав їх у комплексі з дніпро-донецькою культурою (Даниленко 1969, с. 199—204 і др.). Нещодавно цю проблему порушив Д.Л. Гаскевич, розглядаючи причорноморський неоліт з гребінцевою керамікою як частину області середземноморських неолітичних культур імпресо (Гаскевич 2010).

У руслі цієї теми розглянемо проблему генези кардіумної кераміки в Україні за матеріалами пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя, придатними якщо не для остаточного її вирішення, то хоча б окреслення шляхів її розв'язання. Найбільший інтерес тут становить кераміка, яка за складом формувальних мас кардинально відрізняється від решти неолітичного посуду та в орнаменталізації якої, поряд з іншими штампами, використано відбитки морської черепашки *Cardium*. Така кераміка виготовлена з глиняної маси, перенасиченої членистоногими молюсками, — черепашковими рачками *Ostracoda* та їхніми уламками — дрібними молюсками розміром близько 1,0 мм, які помітні лише під біноклем. Серед них зрідка трапляються червоногі молюски родини *Hidrobiidae acuta* (визначення докт. біолог. наук В.В. Аністратенка, Інститут зоології НАНУ). В числі інших домішок спостерігається незначна кількість дрібного піску та рослинність. Маса пориста. Поверхня з обох боків заглажена, зовні інколи підлощена, від бурого до червоного кольорів. У окремих випадках зсередини про-

стежуються горизонтальні розчеси. Товщина стінок 0,5—1,0 см, вінця часто потовщені до 1,0—1,7 см, денця — до 2,0 см. На зламі черепок зовні переважно червоно-коричневого кольору, зсередини — від чорного, темно-сірого до темно-червоного.

Така кераміка (група 2) досить численна на низці пізньонеолітичних поселень БДК, досліджених автором упродовж 1981—1988 та 2006—2010 рр. (Пугач 1 і 2, Гард, Гард 3 та 4) на Південному Бугу навколо Гардового порога в Арбузинському та Доманівському р-нах Миколаївської обл. Вона залягала в культурних шарах разом з основною масою кераміки БДК савранського типу, виготовленої з домішкою піску, жорстви, рослинності та графіту, та керамікою культури Прекукутені 3/Трипілля А. Така кераміка не виділяється стратиграфічно в окремий горизонт і на двошаровому неолітичному поселенні Гард, нижній шар якого відноситься до раннього, а верхній — до пізнього неоліту. Тут, як і на інших поселеннях Степового Побужжя, кераміка з домішкою остракод відноситься до пізнього неоліту.

Загалом на вказаних поселеннях кераміка з домішкою остракод нараховує приблизно 600 уламків і походить від не менше ніж 45 посудин: Пугач 1 — 8 екз., Пугач 2 — 16 екз., Гард — 4 екз., Гард 4 — 3 екз. З-поміж загалу уламків пізньонеолітичної кераміки вона становить від 4,4 до 11,5 % (Товкайло 2005, табл. 4, 8). Поза межами Степового Побужжя по одному фрагменту кераміки з такою домішкою виявлено на пізньонеолітичних поселеннях БДК Саврань з розкопок В.М. Даниленка (саме цей уламок розглядає Д.Л. Гаскевич у згаданій статті) та Новорозанівка 1 на Інгулі (розкопки І.М. Шарафутдінової 1967 р., колекція 1013). Ще один фрагмент виявлений автором у матеріалах Кам'яної Могили з розкопок Д.Я. Телегіна 1987 р. (колекція 1122). Він походить з шару азово-дніпровської культури (надпорізький ва-

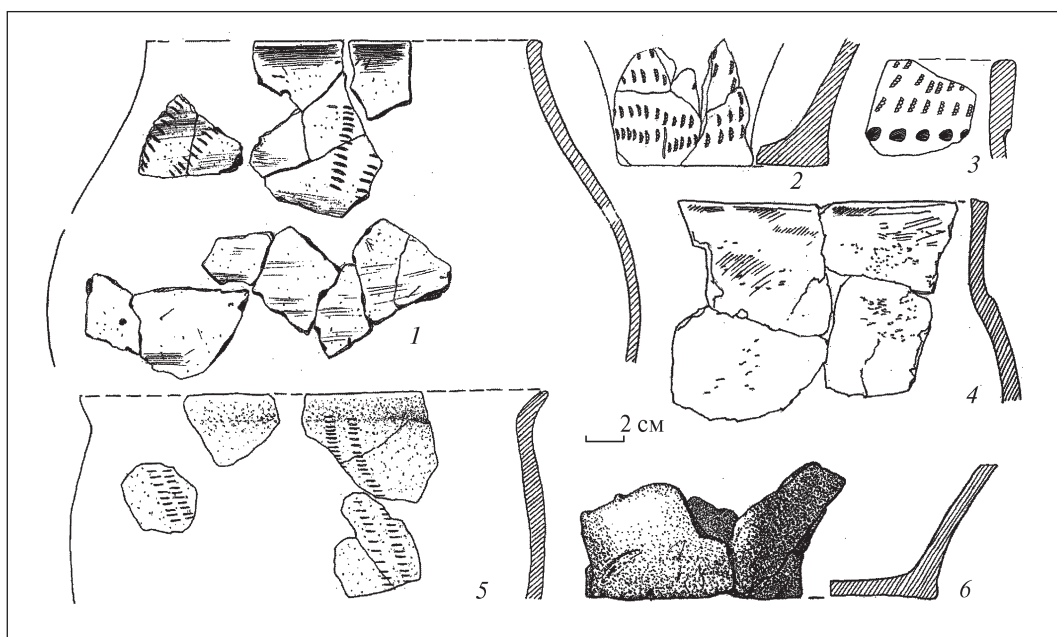

Рис. 1. Поселення Пугач 1, кардіумна кераміка

ріант дніпро-донецької культури, за Д.Я. Телегіним: Телегін 1990). Що стосується Кам'яної Могили, то слід зазначити, що в розкопі 1971 р. у тому ж таки шарі азово-дніпровської культури Д.Я. Телегін виявив 16 фрагментів кераміки зі значною домішкою графіту (Телегін 1986—1987, с. 29). Імовірно, це кераміка БДК, тож не виключено, що й фрагмент посудини з домішкою рачкових остракодів також походить із її середовища.

Загалом з-поміж указаної кераміки реконструйовано великі плоскодонні горщики з відігнутими чи трохи звуженими вінцями та менші банкоподібні посудини. Серед останніх трапляються вироби з комірцевим потовщенням вінець (рис. 2, 1; 3, 2, 9). Горщики заввишки 26—30 см, діаметр вінець 20—31 см, денця — 10—13 см. Банкоподібний посуд заввишки 12—16 см, діаметр вінець 10—16 см, денця — 7,0—8,5 см.

Посуд орнаментований тільки заглибленим візерунком у вигляді прогладжених ліній, відбитків черепашки кардіум та інших молюсків, зубчастого (так зв. гребінцевого) штампа та інших накольчастих штампів, які наносили по сирій глині. Лише в одному випадку лінії вирізані на сухій поверхні та й то були лише доповнення до основного узору, виконаного по сирій глині. Практикували поєднання різних елементів орнаменту. Зрідка оздоблений і внутрішній край вінець (рис. 2, 5, 11; 3, 12, 13) і денце (рис. 2, 5); поперечними чи навскісними насічками орнаментували також і зріз вінець

(рис. 2, 5, 6; 3, 6, 9), але ці способи оздоблення відіграють другорядну роль. Сліди ремонту — просвердлені конусоподібні отвори (рис. 2, 2, 3, 7; 3, 13) — розміщені зазвичай у верхній частині. Є також неорнаментований посуд (рис. 1, 4; 2, 10; 3, 6, 9).

Через те, що посуд виготовлений з пористої глиняної маси, яка й після випалу лишалася досить м'якою, орнамент часто затертий і визначити, яким зі штампів він нанесений, неможливо (рис. 1, 1, 5). Здебільшого відбитки краю черепашки кардіум нанесені під гострим кутом до поверхні посудини, через що ледь помітні, і їх можна сприйняти за відбитки так зв. гребінцевого штампа. Такої помилки припустився раніше й автор у описі орнаменту цього посуду. Виразнішими є поодинокі відбитки краю черепашки кардіум, нанесені під тупим кутом до поверхні посуду.

Відбитки хвилястого краю черепашки кардіум, виконані переважно в техніці «відступаючого штампа», найчастіше утворюють горизонтальні ряди (рис. 1, 2, 3; 2, 9; 3, 7, 8, 11, 12; 4, 4, 8, 9, 11), рідше трапляється горизонтальна «ялинка» (рис. 2, 11; 3, 14; 4, 6). Є й складніші композиції. Зокрема, в одному випадку відбитки у вигляді двох паралельних ліній утворюють горизонтальну стрічку, заповнену скісними відтисками того самого штампа (рис. 3, 13; 4, 8), в іншому — вертикальні лінії з відбитків поєднуються з вертикальною «ялинкою» (рис. 3, 10). Маємо також зразки, де вертикально-скісні відбитки хвилястого

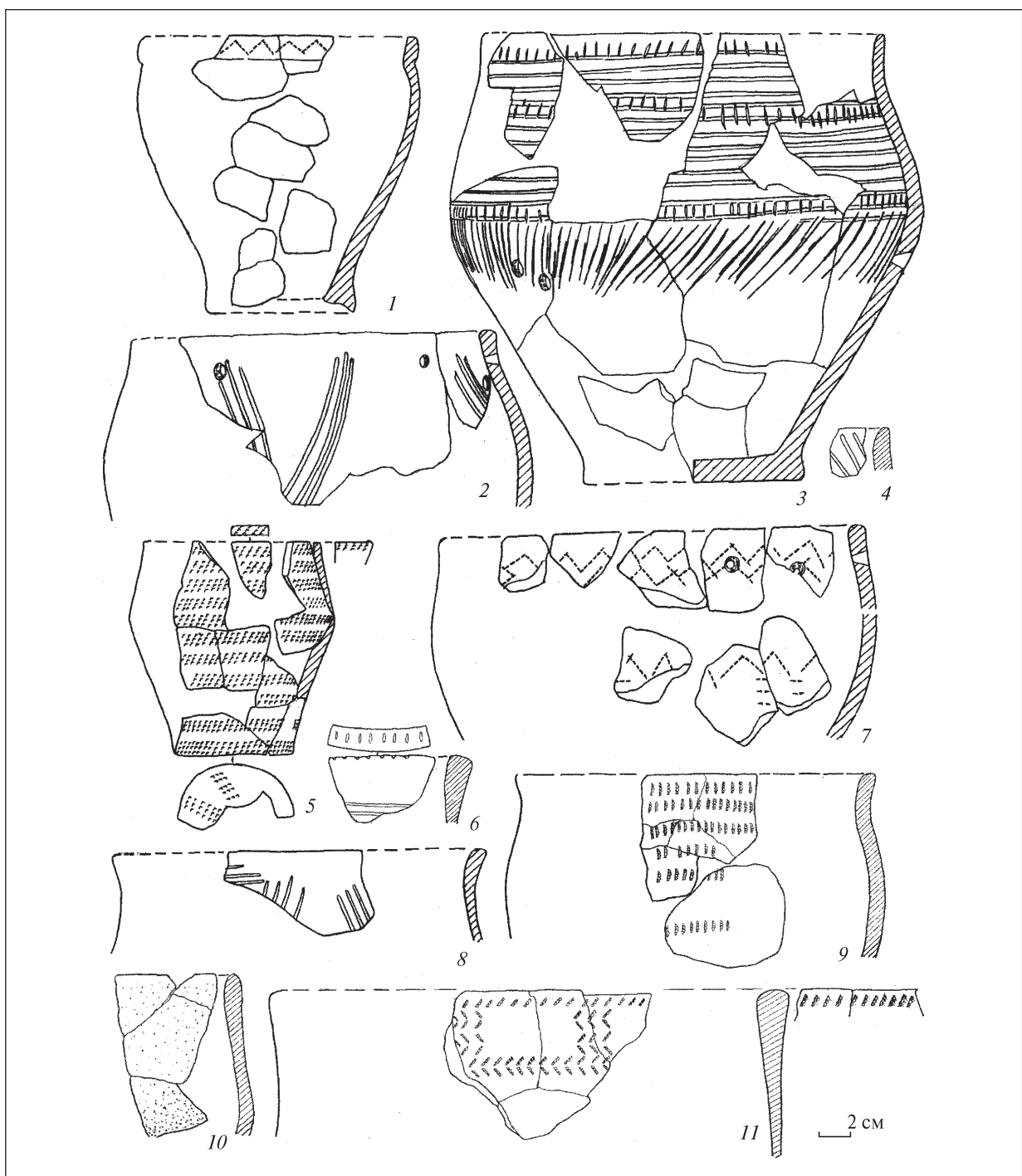

Рис. 2. Поселення Пугач 2, кардіумна кераміка

краю черепашки кардіум поєднуються з горизонтальною смугою з прогладжених ліній, нанесених тією само черепашкою (рис. 3, 12; 4, 9). Ще на одному фрагменті ряди зі скісних відбитків хвилястого краю черепашки кардіум поєднані з рядочком відбитків її спинки (рис. 1, 3; 4, 4). Зрідка орнамент поширюється й на внутрішній край вінець (рис. 2, 11; 3, 12, 13). Крім черепашки кардіум як орнаментири зрідка використовували й інші молюски з рів-

ним чи зазубреним краєм. В одному випадку такі відбитки утворюють горизонтальний ряд (рис. 3, 1; 4, 2), в іншому створена композиція з кількох зигзагів.

Гребінцевий орнамент також утворює горизонтальні ряди (рис. 2, 5; 4, 7) і зигзаг (рис. 2, 7). Один з великих горщиків орнаментований у верхній частині концентричними прогладженими лініями та зигзагом з відбитків п'ятизубого гребінцевого штампа, нижче яких

по діагоналі нанесені стрічки з трьох ліній, проміжок між якими заповнений відбитками такого само штампа (рис. 3, 15; 4, 1). Єдиний уламок стінки орнаментований підтрикутними наколами (рис. 3, 5; 4, 5).

Доволі поширений лінійно-прогладжений орнамент, що складається з горизонтальних (рис. 2, 6; 3, 15), вертикальних і навскісних ліній (рис. 2, 4; 3, 3). Так само поширені й складніші композиції, зокрема, кутові (рис. 2, 2, 8). Повністю реконструйований орнамент великого горщика з Пугача 2, на якому верхня частина композиції (горизонтальні та вертикальні лінії) була виконана по сирій глині, а нижня (навскісні лінії) вирізана по сухій (рис. 2, 3; 4, 10).

Зіставлення цієї кераміки з основною пізньонеолітичною групою, яка на тих само поселеннях Степового Побужжя становить від 88,5 до 95,6 %, демонструє їхню подібність за більшістю ознак: формами посуду, зокрема з комірцевим потовщенням вінець, використанням однакових штампів, способами оздоблення та орнаментальними мотивами (Товкайло 2005, рис. 46, 7, 8; 47, 2, 4, 6, 11, 15; 54, 2, 10, 12, 15 та ін.). Розбіжності полягають лише

в тому, що відбитки морських мушель кардіум простежені тільки на кераміці, виготовленій з домішкою черепашкових рачків остракода, а її лінійний орнамент дещо бідніший ніж на посуді основної групи. Зауважимо, що в орнаментуванні інших груп пізньонеолітичної кераміки також використовували молюски з рівним краєм, але не кардіум. На подібності обох груп кераміки та даних стратиграфії ґрунтується і наш висновок про пізньонеолітичний вік досліджуваної кераміки з домішкою остракод і гідробіідів. Протягом пізнього періоду БДК такою керамікою користувалися на поселеннях одночасно з посудом основної групи, виготовленою за традиційною технологією.

У 2008 р. за зразком кераміки з поселення Гард, виготовленої з домішкою остракод, у Київській радіовуглецевій лабораторії М.М. Ковалюх отримав дату: Ki-14793 6400 $\pm$ 90 BP. Калібрування показало, що така кераміка могла бути виготовлена в проміжку 5480—5300 cal BC (1 σ), звичайно, якщо ця дата показує час виготовлення кераміки, а не вік самих остракод. Крім того, дві дати маємо за зразками кераміки, що належить до ранньонеолітично-

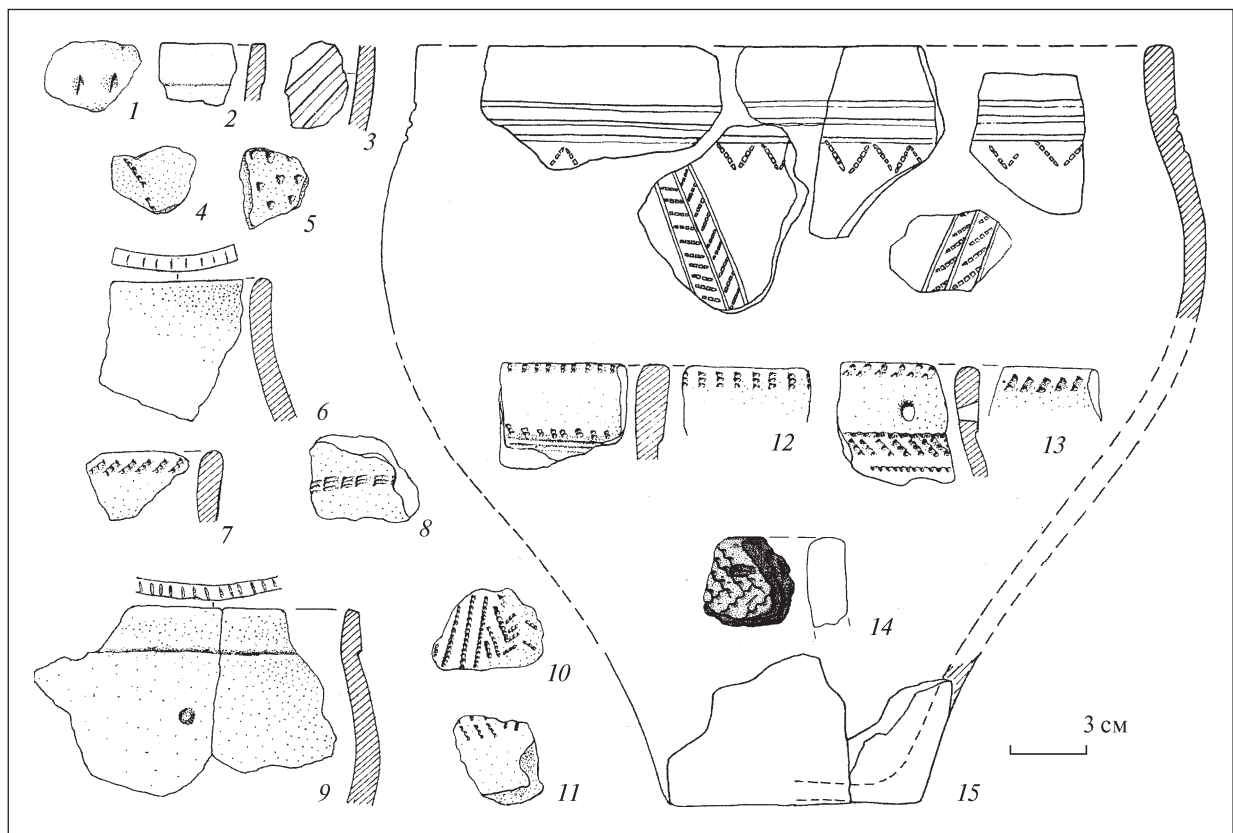

Рис. 3. Кардіумна кераміка з пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя: 1 — Гард 3; 2, 3 — Гард 4; 4—13, 15 — Гард; 14 — Саврань

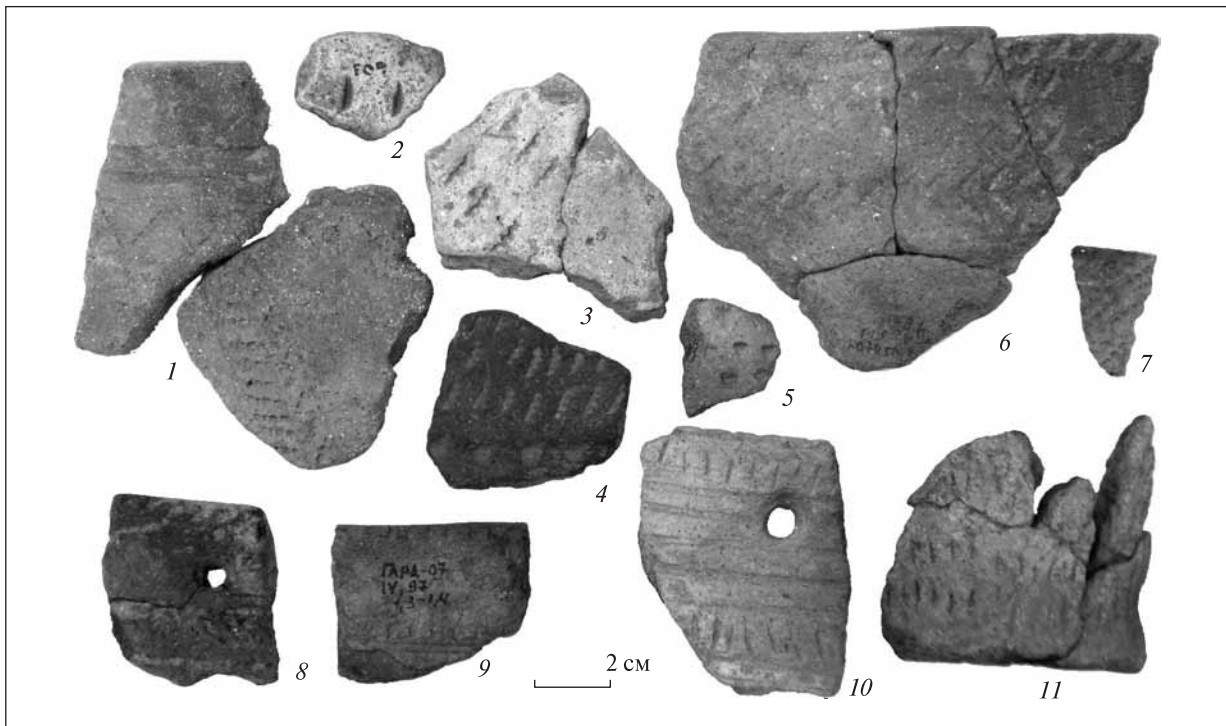

Рис. 4. Кардіумна кераміка з пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя: 1, 2, 5, 8, 9 — Гард; 3, 6, 7, 10 — Пугач 2; 4, 11 — Пугач 1

го періоду цього поселення: $Ki-14790\ 6630 \pm 90\ BP$ та $Ki-14789\ 6480 \pm 80\ BP$. Ще дві дати виконані за зразками основної групи пізньонеолітичної кераміки, виготовленої з домішкою рослинності, піску та графіту: $Ki-14791\ 6710 \pm 80\ BP$ та $Ki-14792\ 6520 \pm 80\ BP$. Інші два зразки — $Ki-14794\ 6360 \pm 80\ BP$ та $Ki-14795\ 6170 \pm 80\ BP$ — належать кухонній і столовій кераміці культури Прекукутені 3/Трипілля А (Товкайло 2010, с. 213, табл. 2). Ці дати охоплюють час 5720—4990 cal BC (1 σ). Попри певну внутрішню суперечливість отримані дати все ж у цілому співвідносяться з датуванням пізніх фаз культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки та Прекукутені з території Бессарабії та Молдови. І тим дати з поселення Гард вигідно різняться від отриманої раніше також у Київській лабораторії серії з 29 дат, за якими пізньонеолітичні горизонти низки поселень БДК, що вкладаються в діапазон від 6985 ± 50 до $6520 \pm 70\ BP$, постають старшими за кришські пам'ятки Бессарабії та Молдови, що перечить археологічним даним (Товкайло 2005, с. 46—48, табл. 5, 1).

Важливим моментом в орнаментатії посуду з домішкою остракод є використання для того черепашки кардіум і гребінцевого штампа. За періодизацією В.М. Даниленка, орнаментатія гребінцевими штампами в БДК виникла в

Середньому Побужжі з початком самчинської фази, яку вчений відніс до середнього неоліту, та продовжувалася впродовж наступної, пізньонеолітичної, савранської фази. Тим часом у Степовому Побужжі не виявлено жодної пам'ятки з окремим шаром самчинської фази. Важко сказати, що за тим стоїть, але тут гребінцевий орнамент з'явився та став широко застосовуватися лише з початком пізнього неоліту на поселеннях савранського типу. В цей час у технології виготовлення кераміки відбулися зміни: виходить з ужитку кераміка, виготовлена з домішкою крупнотовченої черепашки. Хоча традиція додавати в тісто пісок, жорстку та рослинність зберігається, але починають домішувати й графіт. Ще разючіші зміни відбулися в орнаментатії посуду: повністю зник орнамент у вигляді зашпів і відбитків нігтя. Водночас поширюється оздоблення, нанесене гребінцевим штампом, зазубреним чи рівним краєм мушлі та іншими штампами, відбитки яких дають наколи різноманітних обрисів. Але лінійно-проглажений орнамент лишається домінуючим, зберігаються й основні мотиви орнаментатії.

Виходячи з того, що в Побужжі кардіумна кераміка поширилася лише за пізнього неоліту та виникла поза місцевою традицією, її витoki слід шукати за межами регіону та найпер-

ше в середовищі культур імпресо, де вона була звичним явищем. Найближчою до Степового Побужжя є культура Хаманджія, поширена в крайній північно-східній частині Балканського півострова на території Добруджі між нижньою течією Дунаю та західним узбережжям Чорного моря. Дослідник цієї культури Д. Берчу вважав, що її носії були вихідцями зі Східного Середземномор'я (Berciu 1966). На думку Х. Тодорової, ця культура постала на межі середнього та пізнього неоліту, тобто наприкінці першої половини VI тис. до н. е., під впливом населення Нижнього Подунав'я (Тодорова 1984, с. 30; 1986, с. 23, 32) та мала, найвірогідніше, місцеве коріння, на що вказують зв'язки ранньої кераміки з культурою Старчево-Криш і так само близький до неї крем'яний інвентар мікролітичного типу (Тодорова 1984, с. 31). Водночас значну роль у неолітизації Добруджі відігравали контакти з культурами Середземномор'я, під впливом яких на ранньому етапі виникла орнаментация посуду відбитками черепашки кардіум, поширилися мармур, браслети і намиста з середземноморських черепашок спондилус і характерна глиняна антропоморфна пластика (Федоров, Полевой 1973, с. 45). Саме за цими ознаками культуру Хаманджія відносять до культурного кола імпресо.

Кремінь цієї культури мікролітичний. Поширені ножеподібні пластини, округлі скребачки, проколки, трапеції, а також кінцеві скребачки на пластинах. Із кістки та рогу виготовляли долота, наконечники стріл, лопаточки, шила тощо. Кам'яні сокири трапецієподібної та прямокутної форми (там само, с. 43, 45). На думку Х. Тодорової, крем'яні та кам'яні знаряддя культури Хаманджія утворюють своєрідний комплекс, дуже близький до пізніх етапів розташованих північніше неолітичних культур Криш і БДК (Тодорова 1984, с. 31).

Кераміка виготовлена з тіста з домішкою піску та шамоту. Форми посуду часто вишукані. Прикметний стакано- та банкоподібний посуд, миски на пустотілій круглій ніжці, чаші. Стінки тонкі, поверхня сивого та чорного кольорів, полірована. Орнамент, що вкриває майже всю поверхню, зазвичай заглиблений і складається з багаторядних наколів і ліній, інкрустованих білою пастою. Мотиви орнаменту геометричні, найчастіше кутові. Спіралі, кола, дуги трапляються рідко. На ранній фазі орнамент наносили черепашкою кардіум (Федоров, Полевой 1973, с. 45; Тодорова 1984, с. 35—36).

У розвитку культури Хаманджія Х. Тодорова виділяє чотири фази, кожна з яких поділяється

на дві підфази. Першу та другу фази (Блатніца, Головіца, Чернавода і Кранулево) дослідниця відносить до пізнього неоліту, протягом якого спостерігаються тісні зв'язки з населенням нижньодунайського регіону (культури Усоє, Сава та лінійно-стрічкової кераміки). Третя фаза відноситься до раннього, а четверта — до середнього енеоліту (Тодорова 1984, с. 33—34; 1986, с. 116). На основі зіставлення з культурами Усоє, Сава, Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Прекукутені 2 та кількох каліброваних радіовуглецевих дат неолітичний період культури Хаманджія (перша та друга фази) датують другою половиною VI тис. до н. е., енеолітичний (третья та четверта фази) — відповідно, першою та другою чвертями V тис. до н. е. (Berciu 1966, р. 291—294; Тодорова 1984, с. 39—40; Гимбутас 2006, с. 99; Гаскевич 2010, с. 236).

Дослідники відзначають наявність контактів між носіями культури Хаманджія та культур Північно-Західного та Північного Причорномор'я впродовж неолітичного та, особливо, енеолітичного періодів. Зокрема, Д. Берчу знаходив багато подібних рис між культурою Хаманджія та синхронними їй комплексами БДК середньої течії Південного Бугу, що пояснював або наслідком прямих контактів між носіями обох культур, або присутністю в Північному Причорномор'ї кардіального горизонту (Berciu 1966, р. 34, 43, 291—292).

В.М. Даниленко також синхронізував культуру імпресо з пам'ятками самчинської фази (Даниленко 1969, с. 203). Але тут важливо зазначити, що вчений ототожнював такі поняття, як «кардіумний орнамент» і «гребінцевий» (там само, с. 200—201). Через це появу культурних горизонтів з кардіумною керамікою В.М. Даниленко розглядав, як відображення процесу розселення племен дніпро-донецької культури (носіїв гребінцевої кераміки) на Південний Буг, Дністер і далі в південно-західному напрямку аж до узбережжя Адріатичного моря та Балкано-Дунайського регіону (там само, с. 203—204, 213, 217).

Д.Л. Гаскевич причорноморський неоліт із зубчасто-гребінцевою орнаментациєю кераміки розглядає як частину середземноморської області неолітичних культур з керамікою імпресо. Він дійшов висновку, що прототипом причорноморської кераміки із вказаним орнаментом міг бути посуд, що виник на берегах Північної Африки в хартумському неоліті (інакше: неоліт суданської традиції, сахаро-суданський комплекс) ще в IX—VIII тис. до н. е. та згодом, у середині VII тис. до н. е., міг

поширитися на Близький Схід і вже звідти — у Північне Причорномор'я (Гаскевич 2010, с. 246—247).

Але чи були причетні носії синхронної культури Хаманджія до поширення кардіумної кераміки в Побужжі? Адже за технологією виготовлення (мінеральні домішки), формами та оздобленням її посуд різниться від нашого з домішкою остракодів. Деяку подібність можна спостерігати лише в орнаментативності посуду (композиції у вигляді зигзагів, доповнені горизонтальними лініями) та способами його нанесення. Відтак, питання лишається відкритим. Не виключено, що поширення кардіумної кераміки в Побужжі могло статися незалежно від таких само процесів у Добруджі (наприклад, з іншою хвилею переселенців чи в інший час).

Перспективнішим видається інший напрям пошуків — культура імпресо Східної Адриатики (Batović 1966; Müller 1991). Для цієї культури характерний напівовальний і півсферичний посуд, миски та чаші. В орнаментативності домінують відбитки краю стулки черепашки кардіум та інших мушель (*nichtcardiale*), защіпи пальцями та відбитки нігтя, врізані лінії, наколи і так зв. «тремоло» (дуже малі, до 5,0 мм, відбитки краю стулок черепашки у вигляді зигзагів). Поряд з цим є також відбитки спинки черепашки кардіум, нанесені її краєм лінії, короткі лінії, штампи, нарізки, пластичний орнамент і поодинокі гребінцеві відтиски (Batović 1966, р. 61—64; Müller 1991, S. 315—320, Abb. 8). Понад 70 % цієї кераміки виготовлено з домішкою вапняку, 20 % — кальциту, 5 % — кварцитового піску; кераміка з іншою домішкою становить менше 1 % (Müller 1991, S. 316). Через вміст аморфних шматочків вапняку поверхня посуду нерівна та шершава (Batović 1966, р. 56—57).

Порівнюючи кардіумну кераміку Східної Адриатики та Степового Побужжя бачимо, що в її орнаментативності є чимало спільного — близька техніка нанесення орнаменту, використання черепашок кардіум та інших мушель, однакових штамів і, що найважливіше, подібні орнаментальні композиції (Müller 1991, Abb. 8). Важливо відзначити спільну для обох культур традицію виготовлення кераміки з використанням подібних осадових порід, а саме вапняків, кальцитів і мергелів. Зауважимо, що в обох випадках у виготовленні кераміки використовували не домішку подрібненої черепашки, як це спостерігаємо в багатьох культурах неоліту—єнеоліту, а породи, що складається з покладів вапняків, кальцитів чи остракодів.

У розвитку культури виділяють чотири фази: імпресо А, В, С і Даніло. Розвиток культури імпресо розпочинається з групи кераміки, прикрашеної відбитками нігтя та защіпами, гостро-овальними насічками та відбитками штампа. Пізніше (А2) орнаментативність розширюється за рахунок простих ліній, урізноманітнюються відбитки штампа. Вперше відтиски черепашки кардіум у вигляді зигзагоподібних ліній та окремих наколів з'являються на фазі В1, на фазі В2 виникають зигзагоподібні лінії, виконані іншими мушлями (*nichtcardiale*), а на фазі С з'являються лінії, нанесені нерівним краєм черепашки кардіум, і відбитки її спинки (Müller 1991, S. 325—326, Abb. 8). Важливо відзначити, що кардіумний орнамент з'явився тут після того, як зник у вигляді защипів. Те само маємо й у Побужжі: кардіумна кераміка поширилася тут лише тоді, коли зникла з защіпами та відбитками нігтя.

За даними стратиграфії та радіовуглецевих дат, імпресо А (6100—5800 BC) синхронізується з раннім періодом культури Старчево, В (5880—5600 BC) — з середнім, а С (5650—5600 BC) — з кінцем середнього—початком пізнього її періодів (Müller 1991, S. 327, Abb. 10; 13). Навряд чи можна синхронізувати кардіумну кераміку Побужжя та Східної Адриатики, але, схоже, її витоки слід шукати саме там, у кераміці фази імпресо С. Імовірно, в другій чверті VI тис. до н. е. в Східній Адриатиці розпочався процес поширення кардіумної кераміки, яка з часом досягла Південного Бугу, Інгула та, можливо, р. Молочна. І сталося те за пізнього періоду БДК. Цей висновок ґрунтується на археологічних матеріалах, і з цього погляду неважливо, як нині датують цей період БДК (на нашу думку, це остання третина VI — перша третина V тис. до н. е.) чи датуватимуть завтра.

Інша річ, яким чином те відбувалося. І тут зауважу, що БДК від початків її формування була прямо та безпосередньо пов'язана з неолітом і раннім єнеолітом Балкано-Дунайського регіону (культури Старчево-Криш, лінійно-стрічкової кераміки та Прекукутені). Як бачимо, до цього списку треба додати й культуру імпресо Східної Адриатики.

Для вирішення проблеми походження кардіумної кераміки в Україні важливо також визначити місце її виготовлення: робили її в Побужжі чи вона була принесена звідкілясь. За висновками ст. наук. співр. Інституту геології НАНУ канд. геолог. наук В.А. Присяжнюка, виявлені в кераміці Саврані черепашкові рачки належать до виду *Cyprideis torosa littoralis*, що

в найбільшій кількості живуть у напівсолоних водоймах (Гаскевич 2010, с. 237). Але в таких само напівсолоних водоймах жили остракоди та гідробіїди, виявлені в нашій кераміці на поселеннях Степового Побужжя. Такий висновок В.А. Присяжнюка підтвердив його колега, ст. наук. співр. того ж інституту канд. геолог. наук В.А. Коваленко.

Черепашкові остракоди (*Ostracoda*) належать до класу ракоподібних. Відомо близько 2 тис. їхніх видів. Вони живуть у морських, солонуватих і прісноводних водоймах і за життя утворюють масові скупчення, а у викопному стані — остракодові вапняки та мергелі. У Чорному та Азовському морях і водоймах, що прилягають до них і зазнають більших чи менших впливів моря, проживають 140 видів остракод (Шорников 1966, с. 5). Солонуватоводний вид *Cyprideis torosa littoralis* (Brady), який у викопному стані на території Західної Європи, Азії та Понто-Каспію трапляється, починаючи від міоцену, в Причорномор'ї залягає у верхньоплейстоценово-голоценових відкладах акваторій лиманів (Кочубей 1981, с. 9—10; Негадаєв-Никонов, Зубович, Кочубей 1989, с. 19, 31). Він заселяє прибережні та центральні частини лиманів і трапляється тут у дуже значній кількості (Шорников 1966, с. 12—13). Сучасний солонуватоводний вид *Cyprideis torosa littoralis* також є в лиманах, затоках дельти Дунаю та в місцях з підвищеною солонуватістю води (Полішук 1974, с. 154, табл. 35).

Представники родини *Hidrobiidae* живуть у морських, солонуватих і прісноводних водоймах, а деякі їхні види освоїли навіть сушу. Кілька представників цієї родини відомі в Чорному та Азовському морях. Лимани Північно-Західного Причорномор'я були також місцем проживання молюска *Cardium*, який у Тілігульському та Хаджибейському лиманах був домінуючим видом (Лиманы... 1990, с. 156).

В умовах прісноводного басейну Південного Бугу неолітичні мешканці Гарда для виготовлення кардіумної кераміки могли використати лише викопні остракоди. У Степовому Побужжі доступними для неолітичної людності могли бути лише неогенові мергелі, що виходять тут на поверхню. Ці осадові породи складаються зі скупчень дрібних морських чи лиманних молюсків, що залягають упереміш з глиною та піском. За 5—10 км від Гарда виявлено кілька місць, де поклади мергелю виходять на поверхню: в гир-

лі Бакшали та в селах Мар'ївка та Виноградний Сад Доманівського р-ну. Але взяті тут зразки породи не містять остракод.

Отже, через відсутність у регіоні сировини, з якої можна було б виготовити глиняне тісто, перенасичене остракодами, вважаємо, що кардіумна кераміка, знайдена в значній кількості на поселеннях гардівської групи, була зроблена поза межами Степового Побужжя. Інакше треба визнати, що сировину, необхідну для виготовлення кардіумної кераміки, доправляли з відстані в кілька десятків кілометрів. Певна річ, що виготовляти таку кераміку могла людність, яка, з одного боку, мала доступ до відповідної сировини (покладів остракод і морських черепашок *Cardium*), а з іншого, була носієм культурної традиції імпресо. Але неолітичні мешканці гардівських поселень не володіли ні першим, ні другим. По-третє, та людність повинна була мати досить тісні зв'язки з пізньонеолітичними мешканцями Степового Побужжя та певною мірою перебувати під їхнім впливом. Отже, вона мала мешкати по сусідству, понад морським узбережжям і лиманами Північного Причорномор'я, себто на території, прилеглій до Степового Побужжя з півдня. Але жодного неолітичного поселення з кардіумною керамікою там не виявлено.

Нинішня система лиманів Північно-Західного Причорномор'я сформувалася протягом новоевксинського часу, що відповідає сумарно алереду, пізньому дріасу та ранньому пребореалу, а сучасних розмірів лимани сягли в субатлантичний період, а в атлантичний період площа їх сягала максимальних розмірів (Кочубей 1981, с. 28; Негадаєв-Никонов, Зубович, Кочубей 1989, с. 27—28). За рівня Чорного моря, що, ймовірно, був не нижчим за нинішній, морські води проникали далеко вглиб річкових долин і утворювали долинні лимани, які по лінії Дніпра сягали широти м. Нікополь, Пруту — м. Кагул, Дністра — м. Тирасполь, Південного Бугу — м. Вознесенськ (Кочубей 1981, с. 28). Хоча досі тут не виявлене жодне поселення з кардіумною керамікою, пошуки таких, здається, не позбавлені перспективи, адже носії культурних традицій імпресо могли потрапити до цього краю морським шляхом уздовж західного берега Чорного моря. Коли такі поселення будуть знайдені, то проблема зв'язків неолітичних культур України з культурами імпресо постане в новому світлі.

- Гаскевич Д.Л. Северопонтийское импрессо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // *Stratum plus*. — 2010. — № 2. — С. 213—251.
- Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: мир древней Европы. — М., 2006.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
- Кочубей Н.И. Комплексы остракод из лиманних отложений Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981.
- Лиманы Северного Причерноморья. — К., 1990.
- Негадаев-Никонов К.Н., Зубович С.Ф., Кочубей Н.И. Остракоды континентального антропогена Европейской части СССР. — Кишинев, 1989.
- Полищук В.В. Гідрофауна пониззя Дунаю в межах України. — К., 1974.
- Телегин Д.Я. Отчет об археологических исследованиях в Поднепровье и на р. Молочной в 1986—1987 гг. // НА ІА НАНУ. — 1986—1987/15.
- Телегин Д.Я. Новые раскопки на поселении Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — С. 31—33.
- Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 6).
- Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Причорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2010. — 13. — С. 208—228.
- Тодорова Х. Добруджа през праисторическата епоха // История на Добруджа. — София, 1984. — Т. 1. — С. 23—71.
- Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България. — София, 1986.
- Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. — М., 1973.
- Шорников Е.И. Остракоды Черного и Азовского морей. Автореф. ... дисс. канд. биол. наук. — Ленинград, 1966.
- Batović Šime. Stariji neolit u Dalmaciji. — Zadar, 1966.
- Berciu D. Cultura hamandgia. — București, 1966.
- Müller J. Die ostadriatische Impresso-Kultur: zeitliche Gliederung und kulturelle Einbindung // Germania. — 1991. — 69/2. — S. 331—358.

Надійшла 20.01.2012

М.Т. Товкайло

НЕОЛИТИЧЕСКАЯ КЕРАМИКА С ПРИМЕСЬЮ РАКУШКОВЫХ РАЧКОВ *OSTRACODA* (К ПРОБЛЕМЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ КАРДИУМНОЙ КЕРАМИКИ В УКРАИНЕ)

Рассматривается проблема происхождения и распространения кардиумной керамики в Украине, а также определение роли культур импрессо в неолитизации Украины, пути решения которой лежат через анализ поздне-неолитической керамики буго-днестровской культуры. Важное место в решении этой проблемы занимает группа керамики, которая по составу глиняной массы кардинально отличается от остальной и в орнаментации которой, наряду с другими штампами, использованы отпечатки морской ракушки *Cardium*. Такая керамика изготовлена из глины, перенасыщенной мелкими членистоногими моллюсками — ракушковыми рачками *Ostracoda*, среди которых изредка встречаются брюхоногие моллюски семейства *Hidrobiidae acuta*. Оба моллюска принадлежат к солоноватоводным видам и в Причерноморье встречаются в большом количестве в верхнеплейстоценово-голоценовых отложениях прибрежных и центральных частей лиманов.

Керамика с остракодами залегала вместе с основной массой керамики савранского типа буго-днестровской культуры. Она составляет 4,4—11,5 % от общего количества керамики на поздне-неолитических поселениях и датируется поздним периодом буго-днестровской культуры. При сопоставлении этой керамики с основной группой поздне-неолитической керамики наблюдается общность форм, использование одинаковых штампов, способов и мотивов орнаментации. Разница состоит лишь в том, что отпечатки ракушки кардиум прослежены только на керамике, изготовленной с примесью рачков остракода, а линейный орнамент выглядит несколько беднее чем на керамике основной группы.

Истоки кардиумной керамики Украины следует искать в культуре импрессо Восточной Адриатики, керамика которой изготовлена с примесью известняка и кальцита. Кардиумная керамика Восточной Адриатики и Степного Побужжя имеет много общего: близка техника нанесения орнамента, использование одинаковых штампов, кардиум и других ракушек и, что самое главное, подобность орнаментальных композиций. Важно отметить и общую традицию изготовления керамики с использованием подобных осадочных пород, коими являются известняки, кальциты и мергели.

Несомненно, что изготавливать кардиумную керамику могло только население, имевшее доступ к отложениям остракод и морских ракушек кардиум, которое было носителем культурной традиции импрессо, имело достаточно тесные связи с поздне-неолитическими обитателями гардовских поселений и в некоторой мере находилось под ихним влиянием. Такое население могло проживать над лиманами и морским побережьем Северного Причерноморья.

NEOLITHIC CERAMICS WITH ADMIXTURE OF SHELL CRAWFISHES *OSTRACODA*
(TO THE ISSUE OF CARDIUM POTTERY ORIGIN IN UKRAINE)

The problem of origin and spreading of Cardium pottery in Ukraine is discussed, as well as the determination of the role of Impressed Ware cultures in neolithization of Ukraine, keys for the solving of which lay in the analysis of the Late Neolithic ceramics of Buh-Dnister culture. An important role in resolving this problem belongs to the group of ceramics which radically differ by its clay composition from others, and in ornamentation of which, along with other stamps, imprints of Cardium shell were used. Such ceramics are made of clay oversaturated with small anthropods crawfishes, shell crawfishes *Ostracoda*, among which *Gastropoda* mollusks of *Hidrobiidae acuta* family are rarely found. Both molluscs belong to brackish water types, and are found in the north coast of the Black Sea in large numbers in the Upper Pleistocene and Holocene deposits of the coastal and central parts of limans.

Ceramics containing *Ostracoda* lay together with the bulk of Savran type ceramics of Buh-Dnister culture. It makes 4,4–11,5 % of total number of ceramics at the Late Neolithic settlements and is dated to the late period of Buh-Dnister culture. When compared with the main group of the Late Neolithic ceramics, this ceramics show the similarity in forms, in usage of identical stamps, and in ornamentation methods and motifs. The difference is only in the fact that Cardium seashell imprints are traced only on ceramics made with admixture of *Ostracoda* crawfishes, while the lineal ornament looks poorer than on ceramics of the main group.

The origin of Cardium pottery in Ukraine should be searched in Impressed Ware culture of the Eastern Adriatic, ceramics of which is made with admixture of limestone and calcite. Cardium pottery of the Eastern Adriatic and the Buh River steppe region have a lot in common: their techniques of ornamentation are close; identical stamps, Cardium and other shells are used; and above all, the ornamental compositions are similar. It is important to underline the common tradition of usage of such sediments as limestone, calcites, and marls in ceramics making.

Undoubtedly, Cardium pottery could be made only by the population with access to seed shrimps and Cardium marine mollusks, who was the bearer of Impressed cultural tradition, who had sufficiently close relations with the Late Neolithic habitants of Hard settlements and, in certain extent, was under their influence. Such population could live near limans and in the seashore of the Black Sea.

В.М. Зінько

БОСПОРСЬКЕ МІСТО ТІРІТАКА У VI — НА ПОЧАТКУ
V ст. до н. е. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2007—2010 рр.)

Уперше виявлені споруди грецьких колоністів дозволили уточнити дату заснування Тірітаки та етапи ранньої забудови міста.

Ключові слова: Боспор Кімерійський, Тірітака, архайка, забудова.

Боспорське місто Тірітака розкинулося на досить високій стрімкій з боку моря терасі, яка поступово понижується до півдня та північного заходу та має форму неправильного чотирикутника, гострим кутом зверненим на південь. З боку степу місто прикривала невелика річка, що впадала в морську затоку, а з півночі воно було відрізане від іншої тераси глибоким яром. Вибір місця для поселення на високому східному березі Боспору Кімерійського (сучасна Керченська протока) з природними кордонами захисту цілком відповідав давньогрецькій колонізаційній практиці. Загальна площа міс-

та становила приблизно 10 га та була забудована в кілька етапів. На підставі археологічних досліджень, здійснених упродовж 70-и років на 28 ділянках загальною площею близько 10 тис. м², можна реконструювати історію заснування, розвитку та згасання цього поліса.

Перші дослідники датували заснування еллінської апойкії Тірітака (Тірістака, Тіріктака) приблизно серединою VI ст. до н. е. (Книпович, Славин 1941, с. 41; Гайдукевич 1949, с. 30, 38; 1952, с. 131; Шмидт 1952, с. 246—247; Gajdukevici 1971, р. 35) або навіть другою половиною того століття (Гайдукевич 1940, с. 306; 1949, с. 172). Однак наприкінці 1980-х рр. була запропонована інша дата. На думку москов-

ських дослідників, «подібний до мірмекійського керамічний матеріал дозволяє говорити про другу чверть VI ст. як про час виникнення грецького поселення» (Кошеленко, Кузнецов 1990, с. 35). Виходячи з посилань, вони розглядають керамічні комплекси з обох боспорських городищ, спираючись на статтю Р.В. Шмідта, який проте наголошував на відмінностях і датував появу архаїчної кераміки в Тірітаці не раніше другої половини VI ст. до н. е. (Шмідт 1952, с. 246). Та попри це нове датування закріпилося в науці та стало загальноновживаним (Виноградов 1995, с. 153—154; Завойкин 2004, с. 59; Zin'ko 2007, р. 827 та ін.).

Слід особливо відзначити, що найраніша забудова, досліджена в Тірітаці, тривалий час була репрезентована сирцево-кам'яними будинками кінця VI — початку V ст. до н. е. (Книпович, Славин 1941, с. 41; Гайдукевич 1949, с. 37—38; 1952, с. 88). Вони відкриті в різних частинах міста, але найкраще збереглися лише на західній околиці Тірітаки, на розкопі XIV. Тут розміщувався ряд житлових споруд, орієнтованих вузькими сторонами у напрямку схід—захід. Досліджено дві споруди, одна з яких складалася з трьох приміщень (Гайдукевич 1952, с. 74—80, рис. 85). Переважна кількість знахідок із приміщень цієї споруди датується останньою чвертю VI ст. до н. е., хоча частина фрагментів — аттичні чорнофігурні кубки та амфори, безперечно, заходять і в початок V ст. до н. е. Це дозволило В.Ф. Гайдукевичу датувати цю будівлю від 540-х до 480—470-х рр. до н. е. (там само, с. 85). Залишки іншої, мабуть аналогічної за плануванням архаїчної будівлі, в якій була досліджена тільки східна частина, виявлені за 10,8 м на північний захід від першої (там само, с. 86—87). В архітектурному сенсі обидві споруди достатньо скромні. Сирцеві стіни зведені на невисокому кам'яному цоколі (до 0,7 м). Дах, мабуть, був із дерева та цегли, значна кількість обгорілих шматків яких трапилася всередині приміщень (там само, с. 86). Вхід до будинків розташовувався з південного боку, де було невелике подвір'я (там само, с. 77).

Обидва ті будинки західною вузькою стороною були пізніше включені в ранню оборонну стіну Тірітаки. Ця найдавніша захисна стіна на цій, західній, ділянці має товщину 1,7—2,0 м, і біля її основи залягали культурні відкладення ранньокласичного часу, що містили окремі знахідки архаїчного періоду. В.Ф. Гайдукевич припускав, що рання стіна Тірітаки була зведена, аби перешкодити несподіваному набігові та проникненню на територію поселення кін-

них груп кочівників (Гайдукевич 1952, с. 88—89). Фрагменти ранньої захисної стіни також були відкриті в південній (нижній) частині міста (ділянки I, V і XV). Ще одна забудова кінця VI ст. до н. е. була розкопана в східній частині міста (ділянка XVII). Тут виявлені залишки кладок з дрібних плиток вапняку від великого прямокутного будинку, який мав у ширину не менше ніж 5,25 м і був розділений поперечними стінами на два—три приміщення (Гайдукевич 1958, с. 178—179, рис. 32). Це дало можливість В.Ф. Гайдукевичу припустити, що вже на межі VI—V ст. до н. е. східна сторона верхнього плато Тірітаки була забудована, а, враховуючи наявність архаїчної забудови і на східній околиці, був зроблений висновок про активне заселення всього плато до кінця VI — початку V ст. до н. е. (там само, с. 179).

Підсумовуючи результати розкопок В.Ф. Гайдукевича, відзначимо, що заснування Тірітаки він датував 550—540-и рр. до н. е. В останній чверті (у другій половині) VI ст. до н. е. розпочалося будівництво сирцево-кам'яних будинків, які проіснували до перших десятиліть V ст. до н. е. На межі VI—V ст. до н. е. ці споруди були обнесені захисною стіною, яка охопила нижню та верхню частини міста на площі не менше ніж 4,0—5,0 га. Питання про те, яким було житло перших грецьких колоністів, лишилося відкритим. Власне це й усе, що було донедавна відомо про ранні етапи існування Тірітаки.

Розкопками, які провадить від 2002 р. Кримське відділення Інституту сходознавства НАНУ разом з Центром археологічних досліджень Фонду «Деметра», в центральній частині верхнього плато Тірітаки (між ділянками XIV і XVII) на площі 1025 м² (ділянка XXVI) у 2007—2010 рр. відкрито забудову та нашарування ранніх етапів життя давнього міста (рис. 1). Вивчення кераміки¹, в першу чергу східно-грецького столового посуду та амфорної тари, дозволило уточнити датування, а відкриті будівельні комплекси — по-новому уявити процес заснування та урбанізації Тірітаки.

Найраніші будівельні комплекси відкриті в східній частині ділянки XXVI. Це три частково заглиблені в материковий суглинок будівлі, розміщені в ряд з півночі на південь. Напівземлянка 1 (рис. 2) мала овальну в плані форму та була видовжена з півночі на південь на 3,12 м, а зі сходу на захід — на 2,55 м. Глибина

¹ А.В. Буйських, котрій я вдячний за цінні консультації, підготувала публікацію східногрецької кераміки з розкопок Тірітаки 2007—2010 рр.

врізаного у материк котловану приблизно 0,86 м, стіни вертикальні. Вхід розміщувався в північно-західному кутку, де простежено тамбур розмірами 1,10 × 0,52 м. Долівка напівземлянки рівна, в центральній частині було кругле заглиблення діаметром близько 1,0 м, навкруги якого — п'ять невеликих ямок. Після того, як напівземлянку полишили, її засипали пухким золистим ґрунтом з включенням невеликих каменів і сирцю. В заповненні трапилося 116 фрагментів кераміки, з-поміж яких 96 уламків лесбоських, хіоських і протофасоських амфор. За формою вінець вони датуються другою половиною VI ст., а одна хіоська амфора за ніжкою — останньою третинною VI ст. до н. е. Декілька фрагментів належало іонійським глекам з червоними смугами лаку, які датуються другою половиною VI ст. до н. е. Так само датується і фрагмент денця іонійського світильника. За стратиграфією, а також фрагментами кераміки, цю споруду можна датувати другою третинною VI ст. до н. е. До того ж часу належать і декілька господарських ям, розташованих на захід від напівземлянки.

За декілька метрів на південь від напівземлянки 1 розміщувалася землянка 2 (рис. 3) — округла в плані споруда, вирита в материковому суглинку, завглибшки 1,69 м та видовжена з південного заходу на північний схід на 3,25 м. Стіни котловану вертикальні. З південно-західного боку був невеликий вхідний тамбур з декількома заплилими сходишками. В центрі долівки було невелике заглиблення, ймовірно від опорного стовпа. Вздовж північно-західного боку долівка мала пониження (0,2 м) у вигляді кола діаметром 2,0 м. У сіро-корич-

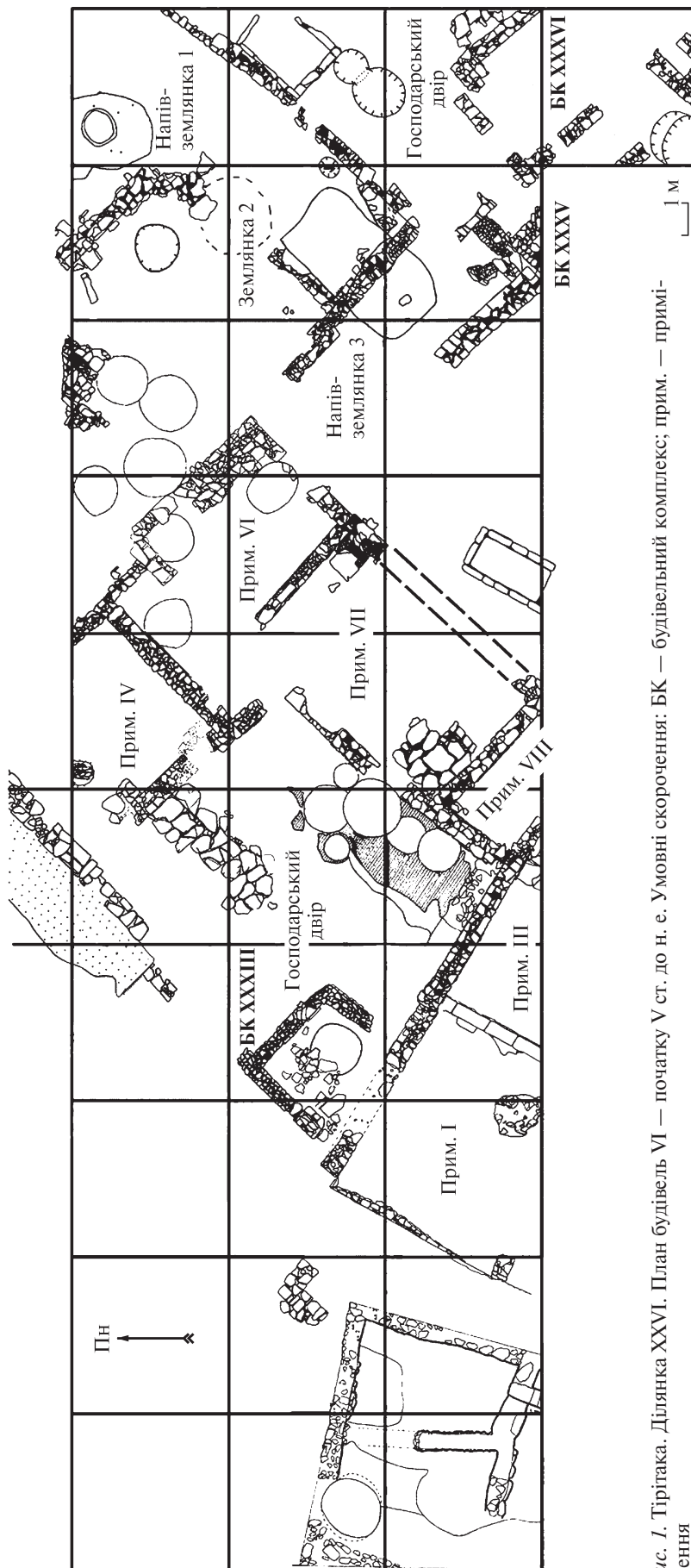

Рис. 1. Трітака. Ділянка XXVI. План будівель VI — початку V ст. до н. е. Умовні скорочення: БК — будівельний комплекс; прим. — приміщення

Рис. 2. Тірітака. Напівземлянка 1, вигляд зверху

Рис. 3. Тірітака. Землянка 2, вигляд з південного сходу

невому суглинку одноразового заповнення виявлено значну кількість фрагментів кераміки та кісток тварин. Керамічні знахідки (фрагменти амфор і столового посуду) датуються другою половиною VI ст. до н. е.

Далі на південь розташовувалася ще одна заглиблена споруда — напівземлянка 3, виявлена за «просіданням» центральної частини пізньо-архаїчної стіни 95 у заповнення котловану. Прямокутна в плані напівземлянка мала довжину по лінії північний північний захід—південний південний схід 4,33 м, а зі сходу на захід — 2,40 м. Глибина врізаного в материк котловану 0,68—0,73 м. Вхід розміщувався в північно-західному кутку, де простежений овальний в плані тамбур завширшки 0,92 м з двома дугоподібними сходинками: перша завглибшки 0,25 м від давньої поверхні, друга на

Рис. 4. Тірітака, будівельний комплекс XXXIV. Піч 1 і розвал амфор

0,28 м глибше. Нижня частина котловану та долівка вириті в глині «білоглазка». У південній частині напівземлянки долівка понижувалася на 0,18—0,20 м і впродовж 2,25 м була глибша. В цій частині біля східної стіни були два круглі заглиблення діаметром 0,09 м і завглибшки 0,12 м і діаметром 0,06 м та завглибшки 0,10 м. Більша частина заповнення напівземлянки була порушена при влаштуванні двох пізніх господарських ям, досліджених у 2008 р.

У первинному заповненні, яке збереглося в придонній частині та складалося з чорно-коричневого суглинку, виявлені окремі дрібні шматки вапняку, 298 фрагментів кераміки та 17 уламків кісток тварин і риб. Кераміка представлена, головню, фрагментами стінок (235 од.) і незначною кількістю профільних частин амфор — лесбоських, хіоських, клазоменських, самоських, протофасоських і невідомих центрів. Виходячи з форми вінець і ніжок, вони датуються другою половиною VI ст. до н. е. Особливо слід відзначити фрагмент горла пухлогорлої хіоської амфори зі смугою під вінцями та кружком-діпінто червоного кольору. Столова кераміка (17 фрагментів) представлена закраїнами сіроглиняних мисок і невеликими фрагментами буро- та чорнолакових кубків, серед яких вкажемо нижню частину аттичного кіліка, який датується останньою третьою VI ст. до н. е. Ліпна кераміка відсутня. Загалом матеріал із заповнення вказує на час засипки споруди в останній третині VI ст. до н. е., а, враховуючи стратиграфію цієї частини городища, напівземлянку 3 можна датувати другою третьою VI ст. до н. е.

Рис. 5. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, вигляд з південного заходу

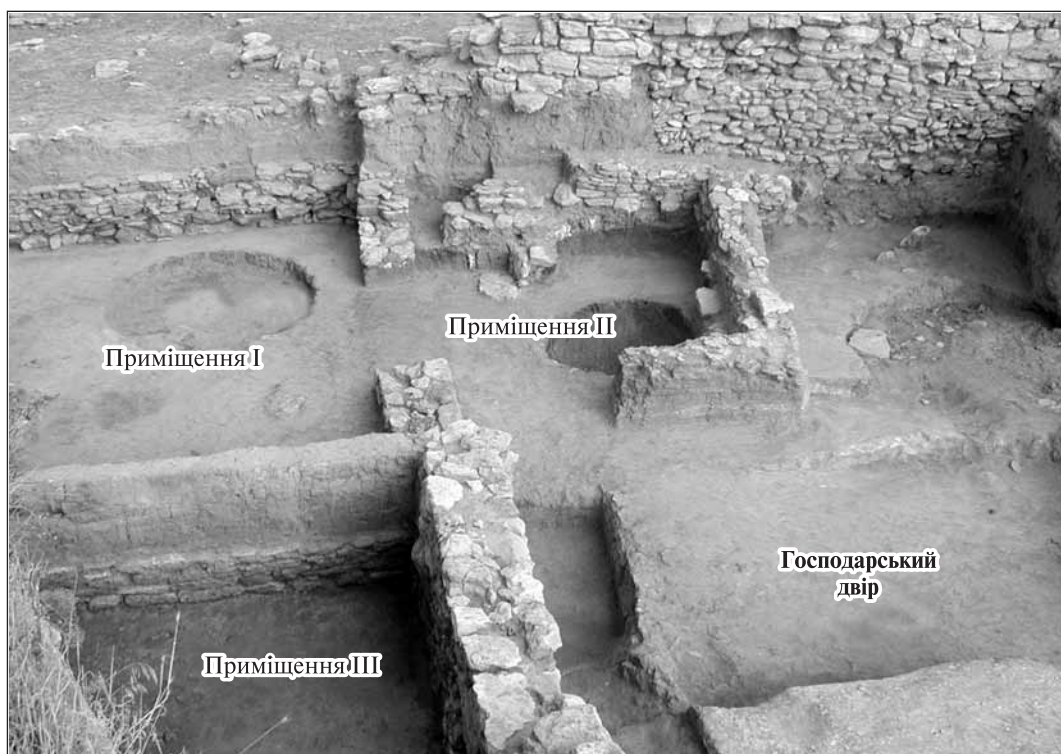

Рис. 6. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, приміщення I—III, вигляд зі сходу

Цікаві результати дали палеоботанічні дослідження з найраніших будівель. У всіх зразках основну масу становлять зернівки двох культур — пшениці голозерної та ячменю плів-

частого за переважання останнього. Кількість зернівок інших культурних рослин дуже незначна: поодинокі плівчастих пшениць одна-та двозернянки, ячменю голозерного, проса та

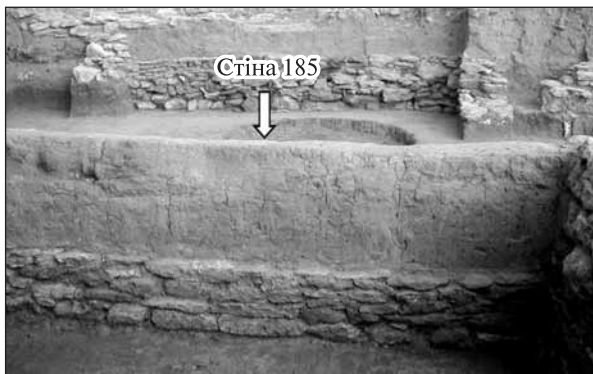

Рис. 7. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, сирцево-кам'яна стіна 185

насіння бобових — вики ервілії та чечевиці. Є також поодинокі знахідки насінин винограду культурного та смітєвих рослин — шавлю горобиною та лободи білої (Зинько, Пашкевич 2010, с. 66—67). Це збігається з тим фактом, що греки на початковому етапі колонізації Північного Причорномор'я вирощували дві привезені зернові культури — голозерну пшеницю та ячмінь плівчастий (Пашкевич 2009).

Лише через декілька десятиліть після заснування колонії розпочалася планомірна забудова Тірітаки сирцево-кам'яними будинками з внутрішнім двором. Близько 540—530 рр. до н. е. заглиблені помешкання в центральній частині верхнього плато були водночас засипані та розпочався новий етап — будівництво сирцево-кам'яних наземних споруд. У центральній частині міста (розкоп XXVI) нині досліджені залишки не менше ніж п'яти—шести великих сирцево-кам'яних будин-

Рис. 8. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, теракотові статуетки та скляні пронизки з приміщення 1

ків, що склалися з кількох приміщень навколо двору. Будинки зведені впритул один до одного та утворювали невеликі квартали. У планувальному сенсі серед них є будинки типової схеми з дво- та тристороннім розміщенням критих приміщень навкруги двору. Від деяких споруд (будівельні комплекси XXXV, XXXVI і XXXVII) збереглися лише фрагменти приміщень і окремих стін, інші, не зважаючи на значні втрати, можна частково реконструювати. Зокрема, в східній частині розкопу виявлено великий будинок (будівельний комплекс XXXIV), зовнішні розміри якого в напрямку північний схід—південний захід сягають не менше ніж 10,4 м, а в напрямку північний захід—південний схід — не менше ніж 15,7 м.

Рис. 9. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, двір, вигляд зі сходу

Рис. 10. Тірітака. Бронзові наконечники стріл

Рис. 11. Тірітака. Коринфський чорнолаковий скіфос

Можна припустити, що він мав прямокутну в плані форму. Нині досліджена лише південна частина комплексу (північна розміщена за межами розкопу). Внутрішнє планування будинку повністю реконструювати не вдалося, можна лише виділити три приміщення та подвір'я.

Приміщення I розташоване в південно-східній частині будинку. Внутрішні його розміри реконструюються як $6,80 \times 3,30$ м ($22,44$ м²). У плані воно має прямокутну форму та орієнтоване північний схід—південний захід. Із заповнення цього приміщення походять фрагменти лесбоських, клазоменських і хіоських пухлогорлих амфор останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. Серед аттичного чорнолакового столового посуду виділяються фрагменти глеків, кіліків і скіфосів кінця VI — по-

Рис. 12. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, хіоська пухлогорла амфора

чатку V ст. до н. е. та іонійського посуду кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. Фрагменти ще двох приміщень розміщені на північний схід від описаного. З північного заходу до приміщення I примикає подвір'я. Розкопана лише південна його частина, інша знаходиться поза межами розкопу. З північного сходу на південний захід довжина подвір'я становить $7,1$ м, в напрямку північний захід—південний схід не менше ніж $11,8$ м. Його форму можна реконструювати як прямокутну.

Досліджена ділянка подвір'я була перекрита шаром суглинку темно-жовтого та жовто-коричневого відтінків, розділеним на два горизонти прошарками золистого ґрунту. У північно-західній частині розкопаної ділянки була піч I з сирцю та каменю, що збереглася частково. Вона видовжена в напрямку північний захід—південний схід. Зовнішні розміри печі не менші ніж $3,00 \times 2,41$ м, внутрішні — $2,12 \times 1,70$ м. У її заповненні (рис. 4) виявлено компактний розвал фрагментів як мінімум п'яти червоноглиняних амфор Лесбоса та чотирьох хіоських пухлогорлих амфор розвиненого варіанту III-B кінця VI — першої половини V ст. до н. е. Звідсіля походить також фрагментований іонійський глек межі VI—V ст. до н. е., а також фрагмент нижньої частини ліпної посудини з трьома отворами. Окрему групу знахідок становлять більше десятка великих ліпних дископодібних і пірамідальних важків, які на момент руйнації випалювали в печі.

Ще один будинок (будівельний комплекс XXXIII) розміщений у центральній частині розкопу. Зовнішні його розміри в напрямку північний захід—південний схід становлять не менше ніж 12,90 м. У плані будинок має форму неправильного прямокутника (рис. 5; 6). Особливий інтерес становить приміщення I, внутрішні розміри якого як мінімум $6,40 \times 3,70$ м, в плані воно реконструюється як прямокутне. Найкраще збереглася східна сирцево-кам'яна стіна 185 (рис. 7), досліджена в довжину на 3,70 м та у висоту до 0,90 м. На кам'яному цоколі заввишки 0,48 м збереглася на висоту 0,42 м стіна з цегли-сирцю розмірами $0,30 \times 0,14$ м. Ширина її кладки $0,42-0,54$ м.

У західній частині приміщення I була під складної конструкції, частково зруйнована пізнішими господарськими ямами. Вона була складена з цегли-сирцю. В розвалі печі знайдені численні фрагменти кераміки останньої третини VI — першої чверті V ст. до н. е. Значний інтерес становляють декілька теракотових статуеток у вигляді богині на троні, які датуються другою половиною VI ст. до н. е., а також знайдені поряд скляні пронизки (рис. 8). Статуетки аналогічні одній зі знайдених у приміщенні А будинку, розкопаного в західній частині Тірітаки (Гайдукевич 1952, рис. 95).

Крім приміщення I, досліджено ще сім будівель, розміщених з трьох сторін подвір'я — північної, східної та південної (рис. 9). У напрямку північний схід—південний захід довжина подвір'я сягає не менше ніж 10,0 м, у напрямку північний захід—південний схід — 8,60 м. У північній і південній частинах подвір'я виявлені невеликі кам'яні вимостки, а вздовж його східної сторони розміщувалися п'ять господарських ям. Крім численних знахідок фрагментів кераміки, відзначимо більше десятка бронзових наконечників стріл (рис. 10) другої хронологічної групи, за А.І. Мелюковою, датованих VI—V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, табл. 7). Деякі з них застрягли в стінах приміщень, що оточували двір. Керамічні комплекси з приміщень, господарських

ям і двох печей датуються останньою третиною VI — першою чвертю V ст. до н. е. Це, насамперед, фрагменти іонійських смугастих кіліків і чаш, аттичних і коринфських чорнолакових кубків (рис. 11), а також ранні варіанти хіоських пухлогорлих амфор (рис. 12). Великий інтерес становлять знахідки фрагментів лесбоських, клазоменських, протофасоських і аттичних амфор останньої третини VI ст. до н. е. Всі споруди цього будинку були перекриті шаром потужної пожежі, який попередньо датується межею першої—другої чверті V ст. до н. е.

Дослідження 2007—2010 рр. у центральній частині верхнього плато міста Тірітака дозволяють внести суттєві корективи в міркування щодо заснування та становлення цієї давньогрецької апойкії. За керамічними матеріалами, виведення колонії в цю частину узбережжя Боспору Кімерійського відбулося не раніше 565—560 рр. до н. е. Впродовж другої третини VI ст. до н. е. (перший етап) колоністи мешкали в заглиблених оселях. В останній третині VI ст. до н. е. розпочалося зведення наземних сирцево-кам'яних споруд, або другий етап забудови (остання третина VI — перша чверть V ст. до н. е.). Землянки були разом засипані, і на їхньому місці зведені будинки. Вони розміщені впритул один до одного та утворювали невеликі квартали. В планувальному сенсі серед них виділяються будинки типової схеми з дво- і тристороннім розташуванням крихтих приміщень навкруги внутрішнього подвір'я. Тоді закладаються основні планувальні осі міста, яких будуть надалі дотримуватись аж до ранньовізантійського часу. Площа міста на другому етапі становила не менше 4,0—5,0 га. Зауважимо, що частина ранньої забудови на західній околиці міста опинилася за межами першої захисної стіни, спорудження якої слід датувати кінцем VI — початком V ст. до н. е. В забудові міста другого етапу виділяється кілька будівельних періодів, з яких в останні (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) сталося дві пожежі. Внаслідок бойових дій на межі першої—другої чверті V ст. до н. е. будинки в центральній частині міста згоріли.

Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология. — 1993. — 9. — С. 79—96.

Виноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 152—160.

Виноградов Ю.А. О полисах в районе Боспора Киммерийского // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995а. — С. 65—69.

Виноградов Ю.А. К проблеме становления древнегреческих городов в районе Боспора Киммерийского // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 227—232.

Гайдукевич В.Ф. Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937—39 гг. // ВДИ. — 1940. — № 3—4. — С. 300—317.

- Гайдукевич В.Ф. О местоположении древней Тиритаки // МИА. — 1941. — 4. — С. 85—92.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.
- Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — 25. — С. 15—134.
- Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА. — 1958. — 85. — С. 149—218.
- Завойкин А.А. Краткий очерк истории Боспора VI — первой четверти III вв. до н. э. // ПИФК. — 2004. — XIV. — С. 58—93.
- Зинько В.Н. Становление Нимфейского полиса // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Мат-лы Междунар. научн. конф. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 102—104.
- Зинько В.Н. Поселения VI в. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского // БИ. — 2004. — V. — С. 19—26.
- Зинько В.Н. Некоторые особенности освоения эллинами земель близ Боспора Киммерийского // X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 167—172.
- Зинько В.Н., Пашкевич Г.А. Палеоботанические материалы ранних комплексов Тиритаки // БИ. — 2010. — XXIV. — С. 66—67.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М. Раскопки юго-западной части Тиритаки // МИА. — 1941. — 4. — С. 37—60.
- Кошеленко Г.А. Полис и город: к постановке проблемы // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 3—27.
- Кошеленко Г.А. Введение. Древнегреческий полис // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 9—36.
- Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора // Причерноморье VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология. Мат-лы V Междунар. симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1990. — С. 30—47.
- Кузнецов В.Д. Ранние апойки Северного Причерноморья // КСИА. — 1992. — 204. — С. 31—37.
- Кузнецов В.Д. Полис на Боспоре (эпоха архаики) // ДБ. — 2001. — 4. — С. 237—253.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования Боспора // X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 342—348.
- Шмидт Р.В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — 25. — С. 223—248.
- Gajdukevic V.F. Das Bosporanische Reich. — Berlin, 1971.
- Zin'ko V.N. Tyritake // Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2. — 2007. — P. 827—854 (BAR. — 2).

Надійшла 12.01.2012

В.Н. Зинько

БОСПОРСКИЙ ГОРОД ТИРИТАКА В VI — НАЧАЛЕ V вв. до н. э.
(ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК 2007—2010 гг.)

Исследованиями автора в 2007—2010 гг. в центральной части боспорского города Тиритака внесены существенные коррективы относительно процесса основания и развития этой древнегреческой апоики. Судя по керамическим материалам, вывод колонии в эту часть побережья Боспора Киммерийского состоялся не ранее 565—560 гг. до н. э.

На протяжении первого этапа (вторая треть VI в. до н. э.) жизни на поселении колонисты обитали в небольших полуземлянках. В последней трети VI в. до н. э. начинается второй этап застройки (последняя треть VI — первая четверть V вв. до н. э.) — возведение наземных сырцово-каменных построек. Землянки единовременно были засыпаны, и на их месте возведены дома. Эти постройки выстроены вплотную друг к другу и образовывали небольшие кварталы. В планировочном отношении среди них выделяются дома типичной схемы с двух- и трехсторонним расположением крытых помещений вокруг двора. Закладываются основные градостроительные оси полиса, которые будут соблюдаться вплоть до ранневизантийского времени. Площадь города на втором этапе составляла не менее 4,0—5,0 га. В застройке города второго этапа выделяется несколько строительных периодов, из которых в последние (конец VI — первая четверть V вв. до н. э.) произошло два пожара. Дома в центральной части города были сожжены в результате боевых действий на рубеже первой—второй четверти V в. до н. э.

V.M. Zinko

BOSPORAN CITY TYRITAKE AT THE END OF THE 6th C. AND THE BEGINNING
OF THE 5th C. BC (BASED ON THE MATERIALS OF THE EXCAVATIONS IN 2007—2010)

On the basis of the research in 2007—2010 in the central part of the Bosporan city Tyritake, the author made significant amendments concerning the process of foundation and development of this Ancient Greek apoikia. Judging from ceramics materials, foundation of the colony in this part of the coast of Cimmerian Bosphorus took part not earlier than 565—560 BC.

During the first stage (a second third of the 6th c. BC) of life at the settlement, the colonists dwelled in small half-dugouts. In the last third of the 6th c. BC the second stage of building starts (the last third of the 6th c. — the first quarter of the 5th c. BC): surface buildings made of mudbricks and stones. Dugouts were backfilled at a time, and houses were erected on their place. These dwellings built close to each other created small blocks. Concerning their planning, peculiar are the houses with typical scheme of two- and three-sided arrangement of roofed premises around the yard. Main architectural axes of the city were put, which were followed until the Early Byzantine period. The city area made not less than 4,0—5,0 hectares at the second stage. There are several building periods at the second stage of city building, in the last of which (the end of the 6th c. and the first quarter of the 5th c. BC) two conflagrations happened. Houses in the central part of the city were burned after war actions on the edge of the first and the second quarters of the 5th c. BC

Т.М. Кузнецова

БІДОЛАШНИЙ ОРИК*

В ідентифікації певних поховань з представниками скіфського царського роду пріоритетною має бути дата кургану, що базується на хронології супровідного інвентарю, а не припустима дата смерті якогось персонажа. Лише це дозволяє пов'язати археологію та історію Скіфії.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, Геродот, скіфи, правляча династія, поховання царів.

Генеалогія скіфських царів і їхня доля неодноразово привертала увагу дослідників (Смолин 1915; Граков 1950; Куклина 1971; Кузнецова 1984). Нагадаємо, що в «Історії» Геродота представлені три скіфські династичні лінії: Бартатуа → Мадій (Herod. I, 103); Спаргапіф → Лік → Гнур → Савлій → Іданфірс (Herod. IV, 76); Аріапіф → Скіл → Октамасад і Орік? (Herod. IV, 78—80). Остання лінія зіставляється дослідниками найчастіше з похованнями в кургані Солюха (Манцевич 1987, с. 118; Алексеев 1996; 2003, с. 229; Болтрик 2001; Кузнецова 2001, с. 141—150; 2008; Скорый, Ромашко 2009, с. 177). Зупинимося на цьому докладніше.

Інформація про цю скіфську династію в «Історії» Геродота переказана¹ таким чином: «...у **Аріапи́фа**, царя скифов, был в числе других сыновей **Скил**. Он родился от женщины из Истрии и отнюдь не от туземки... Некоторое время спустя **Ариапи́ф** был предательски убит **Спаргапифом**, царем агафирсов, а **Скил** наследовал царскую власть и жену отца, имя которой было **Опо́йя**. Эта **Опо́йя** была местной уроженкой, и от нее у **Ариапи́фа** был сын **Орик**. Управляя скифами, **Скил**

отнюдь не был доволен скифским образом жизни, но гораздо больше был склонен к эллинским обычаям вследствие воспитания... И во всем остальном он пользовался эллинским образом жизни и приносил жертвы богам по законам эллинов... дом построил себе в Борисфене и женился там на местной женищине (Herod. IV, 78).

Пожелал он [Скил — Т. К.] быть посвященным в таинства Диониса Вакхического (Herod. IV, 79). Когда же после этого **Скил** возвратился к себе домой, скифы восстали против него, поставив во главе его брата **Октамасада**, рожденного от дочери **Тера**. [Скил] же, узнав о том, что совершается против него, и о причине, по которой это происходило, убегает во Фракию. А **Октамасад**, услышав об этом, пошел на Фракию войной... Прежде чем они схватились, **Ситалк** послал к **Октамасаду** сказать следующее: «Зачем мы должны испытывать [силу] друг друга? Ты — сын моей сестры и у тебя мой брат. Отдай же мне его, и я передам тебе твоего **Скила**...». Ведь у **Октамасада** находился брат **Ситалка**, бежавший от него. **Октамасад** соглашается с этим и, выдав своего дядю с материнской стороны **Ситалку**, получил брата **Скила**. И **Ситалк**, взяв брата, увел его с собой. **Скилу** же **Октамасад** там же на месте отрубил голову.» (Herod. IV, 80; імена виділені нами).

Хронологію правління скіфських царів реконструював В.Ф. Смолін: Аріапіф — 500—475

* Стаття перекладена з російської, в оригіналі мала назву «Бедный Орик».

¹ Текст з «Історії» Геродота наведений за: Доватур, Каллистов, Шишова 1982.

або 480—465 рр.; Скіл — 475—450 або 465—450 рр.; Октамасад — 450—420 рр. до н. е. (Смолин 1915, с. 394). Вірогідні дати смерті скіфських володарів запропонував А.Ю. Алексеев: Аріапф — у межах 475—460 рр. або близько 470—460 рр.; Скіл — приблизно 460—440 рр. або 450 р.; Октамасад і Орік — пізніше 440/430 рр. до н. е. (Алексеев 2003, с. 224, 226).

Курган Солоха — найграндіозніша споруда другої половини V — перших десятиліть IV ст. до н. е. у степовій смузі Північного Причорномор'я (висота над «центральною»/раннім похованням 15,0 м, над «боковим»/пізнім — 18,0 м). Знахідки в ранньому похованні срібного кіліка з написом 'ΛΥΚΟ', а в пізньому — амфори з графіто 'ΛΥ' дали підставу А.П. Манцевичу припустити, що курган належав одній сім'ї, пов'язаній з ім'ям 'Λύκος', відомим з «Історії» Геродота (Herod. IV, 76), а також, *«що обидві поховані в Солосі особи були родичами та посідали однакове соціальне та майнове становище: можливо, вони були чи то братами, чи то сином і батьком»* (Манцевич 1987, с. 117—118).

А.Ю. Алексеев зробив спробу ототожнити поховання кургану Солоха з усипальнями синів царя Аріапфа: рання, кінця V ст. до н. е., — Оріка, а бокова, першої чверті IV ст. до н. е., — Октамасада, зазначивши, що *«висновок щодо вірогідності захоронення під його насипом двох синів Аріапфа»* (Оріка та Октамасада) поки що прийнятною альтернативи не має (Алексеев 1996; 2003, с. 229).

Після А.Ю. Алексеева до інтерпретації могил кургану Солоха звернулися Ю.В. Болтрик і Т.М. Кузнецова (Болтрик 2001; Кузнецова 2001).

Ю.В. Болтрик, розглянувши археологічну ситуацію в степовій смузі Північного Причорномор'я, запропонував повернутися до ранішого припущення А.Ю. Алексеева (Алексеев 1992, с. 127), *«за яким Октамасаду немає місця в Солосі»*, та припустив, що там були поховані батько та син: у первинній могилі — Орік, а в іншій — його спадкоємець, вірогідно старший брат Атея (Болтрик 2001).

На думку Ю.В. Болтрика, починаючи від Аріапфа, скіфи ховали своїх царів у районі Микитсько-Кам'янської переправи на Дніпрі вздовж трансскіфської магістралі та кожного наступного царя — вздовж магістралі все далі в степу по обидва боки річки. Дослідник вважає, що поблизу переправи був найраніший курган, а найдавший у степу, відповідно, найпізнішим. Спираючись на дати амфорного

матеріалу, Ю.В. Болтрику вдалося, використовуючи ключові пам'ятки, градуювати головну магістраль Скіфії та ввести до кола претендентів на гробницю царя курган біля с. Велика Знам'янка, розкопаний Д.Я. Самоквасовим у 1884 р. Оскільки то найбільший (висота 7,0 м) курган першої половини V ст. до н. е., він, на думку дослідника, за своїми параметрами, рівнем престижу поховального інвентарю та часом зведення може розглядатися як усипальня Аріапфа. Далі в степу розміщений курган Солоха (Болтрик 2001).

Раніше і я припускався того, що курган Солоха перебивав могили не синів Аріапфа, а самого Аріапфа й Октамасада, а поховання Оріка було здійснене в іншому місці, можливо на території того скіфського соціума, до якого належала його мати — Опоїя (Кузнецова 2001).

За вірогідне місце поховання Оріка був визнаний Бердянський курган, оскільки він тождний Солосі за конструкцією поховальних споруд і наявністю ідентичних бляшок — два скіфи з ритонном, що не відзначене для інших пам'яток² і, мабуть, засвідчує не тільки синхронність могил, а й близьку спорідненість похованих у них осіб. Окрім того, припускалося, що сюжет на вказаних бляшках демонструє сцену «двоєцарствія», що відображує наявність двох правителів у Скіфії, які ділили владу, — Октамасад і Орік. Розбіжність у позах скіфів, зображених на бляшках з ритонном (ліва фігура стоїть на колінах, права — тільки на лівому), можливо, свідчить про незначну різницю в статусі та не виключає, що так зображували «молодшого» та «старшого» басилевсів (там само).

Оскільки з «Історії» Геродота відомо, що Опоїя лишалася царицею навіть по смерті Аріапфа та лише її син Орік був спадкоємцем двох царів, припускалася значна роль цієї жінки в історії Скіфії, через що її смерть могла згубно вплинути на долю Оріка, позбавивши його останньої опори поруч з Октамасадом. Виходячи з цього, висловлене припущення про можливе захоронення знатної скіф'янки разом із сином на землях свого роду (за життя Октамасада) в Бердянському кургані (там само).

Припущення про поховання Аріапфа в центральній гробниці Солохи, а Оріка й Опоїї — в Бердянському кургані викликало заперечення з боку Ю.В. Болтрика та А.Ю. Алексеева, оскільки

² У кургані Куль-Оба золота пронизка хоча й близька за сюжетом, але має іншу іконографію (Кузнецова 2001).

ки обидва дослідники вважали, що влаштування центральної гробниці в Солосі (420—400 рр. до н. е.) сталося на декілька десятиліть пізніше за вирахувану раніше (475/470—460 рр. до н. е.) умовну дату загибелі царя Аріапіфа (Болтрик 2001, с. 29—31; Алексеев 2003, с. 227). Однак, виходячи з розрахунків, зумовлених знахідками в Ніконії монет з іменем Скіла, і час правління, і час загибелі Аріапіфа можуть бути визначені інакше (Кузнецова 2004).

Час царювання Скіла в Скіфії дослідники відносять або до другої чверті V ст. до н. е. (Виноградов 1980, с. 104; 1989, с. 106, 120—121; Карышковский 1987, с. 68), або приблизно до 470—440 рр. до н. е. (Алексеев 2003, с. 292), а час випуску монет — до першої половини V ст. до н. е. (Карышковский 1987, с. 66—67), рубежу першої—другої чверті V ст. до н. е. (Загинайло 1989, с. 29) чи до 470—450 рр. до н. е. (Виноградов 1989, с. 120) і припускають випуск монет у період царювання Скіла. Оскільки монети з іменем Скіла відомі досі винятково в Ніконії, можна припустити, що вони були в обігу не за правління Скіла, як вважається, тобто після смерті Аріапіфа, а ще за життя останнього, оскільки не виключено, що Скіл міг правити Ніконієм і як намісник Аріапіфа, і як номарх, а не скіфський цар, через що випуск монет міг «випереджати» час його царювання та був пов'язаний лише з Ніконієм (Кузнецова 2004). Зважаючи на дати, що маркують припинення випуску монет з іменем Скіла в Ніконії, загибель Аріапіфа та прихід до влади над скіфами Скіла можна припустимо обмежити тим часом — не раніше 450 р. до н. е., а, можливо, й пізнішим — 440 р. до н. е. (Виноградов 1989, с. 121)³.

Мабуть, передчасна смерть батька визначила для Скіла статус базилевса (Herod. IV, 78—79), який призначався Оріку, чистокровному скіфу, що було важливо в скіфському соціумі, адже навіть «слуг» для офіри царю після його смерті вибирали серед «природних скіфів» (Herod. IV, 72).

Спостереження над стратиграфією кургану Солоха показують, що після зведення вторинного насипу центр кургану змістився відносно «центральної»/ранньої могили. Не виключено, що влаштування «бокового» поховання планувалося заздалегідь і відповідно до соціального статусу особи, для якої й була зроблена пізніша усипальня. Такою особою міг бути царський син, наслідування влади яким, а, відповідно, й

зведення окремого кургану не передбачалося, тобто Скіл чи Октамасад, можливо старші царські діти, але нечистокровні скіфи.

Але Орік, коли сталося вбивство Аріапіфа, вірогідно, був ще надто малим, тобто не досяг віку, необхідного для отримання влади, через що Скіл став базилевсом скіфів, узаконивши царський титул через шлюб з дружиною свого батька та матір'ю Оріка, що робило останнього не тільки спадкоємцем Скіла, а й закріплювало право Оріка на спадок Аріапіфа — Скіфію. Загибель Скіла від руки зведеного брата Октамасада могла знову змінити соціальне становище Оріка. У випадку, коли «бокова»/пізня могила Солохи трактується як усипальня Октамасада, похованого не в окремому кургані через те, що він був царем-узурпатором, але з усіма властивими йому регаліями — і царськими, і воїнськими, слід наголосити, що низка ознак, про які вже частково згадувалося, може вказувати на родинні зв'язки між особами, похованими в курганах Солоха та Бердянському, дозволяючи зіставити ці кургани та припустити, що в останньому похований саме Орік.

Про можливу спорідненість свідчать не тільки схожість конструкції поховальних камер та ідентичні бляшки із зображенням двох скіфів з ритонном, а й подібна форма великого царського казан з «бокового» поховання Солохи та великого казан з Бердянського кургану. На це само вказує й опозиція: великий = старший/Октамасад (Солоха) ↔ менший = молодший/Орік (Бердянський курган), що підтверджується наявністю в останньому: бляшок, ідентичних солоським, але зменшеного варіанта; казан, теж ідентичний за формою солоському, але менший; менша висота кургану, хоча глибина могили урівноважує «центральне»/раннє поховання Солохи (висота <15,0 м> + глибина <≈ 6,0 м> = 21,0 м; діаметр ≈ 50,0 м) з центральною могилою Бердянського кургану (висота < 8,4 м> + глибина <12,5 м> = 20,9 м; діаметр ≈ 51,0 м).

Вказане співвідношення та зіставлення його з історичними даними дозволяє запропонувати для V—IV ст. до н. е. єдине пояснення — розглянуті факти вказують на братів, що правили разом: старшого — Октамасада та молодшого — Оріка. Орік, соціальний статус якого був, мабуть, дуже високий («чистокровний» скіф — син скіфського царя, брат і пасинок другого царя — законний принц-спадкоємець), похований в окремому Бердянському кургані, а Октамасад (цар-узурпатор), що підняв заколот і вбив царя заради влади, — в «боковій» гробниці Солохи (Кузнецова 2001).

³ У Ю.Г. Виноградова — це можлива дата загибелі Скіла.

Думка Ю.В. Болтрика про те, що в Східній могилі Бердянського кургану були поховані «залежні особи», цілком справедлива (Болтрик 2001, с. 29—30), але слід зазначити, що мати царя могла бути «залежною від нього особою», а от жриця — ніколи, оскільки жерців не ховали в спільних усипальнях не тільки в межах однієї могили чи кургану, а навіть і в межах могильника (ідея про наявність у скіфів жерців — гіпотеза, не підтверджена джерелами).

Про те, що в Бердянському кургані похована не Опоія, свідчать антропологічні дані, які вказують, що в Східній могилі покоїлася жінка, яка не народжувала та мала вади опорно-рухового апарату⁴. Але цей факт не може бути доказом того, що в головній могилі похований не Орік, оскільки зв'язок між Бердянським курганом і Солохою встановлюється, як було показано, за іншими критеріями.

Твердження А.Ю. Алексеєва, що Бердянський курган зведений, «безперечно, пізніше за Солоху» (Алексеев 2003, с. 229—230), підтримане С.А. Скорим і В.А. Ромашком (Скорый, Ромашко 2009, с. 176), перечить деяким датам, зокрема й самого А.Ю. Алексеєва. На думку дослідника, в Солосі «речовий склад первинної могили дає... підставу датувати «ядро» цього поховального комплексу загалом приблизно 420—400 рр. до н. е., але ближче до 400 р.» (Алексеев 2003, с. 260), а «все це, не дивлячись на сучасну тенденцію до пониження хронології скіфських старожитностей V—IV ст. до н. е., дозволяє припустити стосовно здійснення вторинного поховання в Солосі широку археологічну дату ~ 400—375 рр. до н. е.» (там само, с. 261). Загалом же «вузька» дата та період влаштування всіх одночасних могил Бердянського кургану в межах 380—365 рр. до н. е. визначаються дослідниками за керамічним, найперше амфорним, матеріалом (там само), конкретно: 375—365 рр. до н. е. (Ковалев, Полин, Чередніченко 1992, с. 21); 380—370 рр. до н. е. (Полін, Ковальов, Чередніченко 2000, с. 108); 380—375 рр. до н. е. (Фиалко 1997, с. 57; 1998); 370—365 рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 287).

Водночас «незалежні» дані вказують, що для Солохи «комбінована дата центрального поховання (2333 ± 28 BP) дала калібрований вік 404—385 рр. до н. е. (1 σ) та найвірогідніший інтервал 420—350 рр. до н. е. (2 σ), а комбінована дата бокової могили (2325 ± 18 BP) — 400—389 рр. до н. е.

(1 σ) та 404—380 рр. до н. е. (2 σ). Загальна ж комбінована дата кургану Солоха 2327 ± 15 BP, або 400—391 рр. до н. е. (1 σ) та 403—383 рр. до н. е. (2 σ). Комбінована радіовуглецева дата (2334 ± 38 BP) за кістками тварин дає калібрований вік Бердянського кургану з найбільшою вірогідністю в межах 420—360 рр. до н. е. (1 σ) та, ширше, — 550—350 рр. до н. е. (2 σ)» (Евразия... 2005, с. 199—201). Наведена інформація не дозволяє говорити, що поховання в боковій могилі Солохи було здійснене раніше ніж у Бердянському кургані.

Крім того, слід зазначити, що система датування пам'яток Скіфії «архаїчного» періоду дещо різниться від такої для часу скіфської «класики», оскільки архаїчні пам'ятки найчастіше датуються за найранішими знахідками, а класичні — за найпізнішими, і курган Солоха зокрема. Зважаючи на це, здогадний час загибелі Аріапіфа та дата «центральної»/ранньої могили Солохи різняться не так суттєво, як то видається дослідникам. Але повністю ці розрахунки ще не завершені — робота продовжується.

Попри суперечності щодо можливості захоронення відомих за писемними джерелами представників скіфського правлячого дому в могилах кургану Солоха, названі дослідники дотримуються одного та єдино правильного принципу — рухатися від відомого до невідомого, себто від археологічної дати комплексу до тлумачення похованих осіб, з якими ці комплекси можуть бути пов'язані, враховуючи, що дані про історичних персонажів Скіфії вкрай скупі.

Інший підхід до династійної хронології та розрахунків продемонстрували С.А. Скорий і В.А. Ромашко (Ромашко, Скорый 2009, с. 100—109; Скорый, Ромашко 2009). Розглянувши матеріали кургану Близнаць 2 — одного «з наймасштабніших (після Солохи)», на думку авторів, «скіфських аристократичних курганів V ст. до н. е.» в степовому регіоні Північного Причорномор'я, дослідники зазначили, що «вцілілі речі, конструктивні особливості кургану та деталі поховального ритуалу дозволяють датувати пам'ятку часом не пізніше кінця V ст. до н. е.» та співвіднести його з усипальнею царської особи (Скорый, Ромашко 2009, с. 174).

Згідно з методикою, запропонованою А.Ю. Алексеєвим і підтриманою колегами, дослідники дійшли висновку, що «хронологічні позиції кургану, вік похованого чоловіка, достатньо конкретно визначений антропологами, дозволяють... поставити питання про співвіднесення

⁴ Висловлюю ширшу подяку Ю.В. Болтрику та С.І. Круц за надання та можливість скористатися неопублікованими даними.

скіфського володаря, похованого в кургані, з конкретною історичною особою — представником скіфської династії, ім'я якого відоме з наративних джерел» у списку імен «скіфських правителів 2-ї половини V ст. до н. е., котрі називає Геродот» (там само). Здійснивши критичний аналіз праць, пов'язаних зі спробами зіставлення археологічних та історичних даних, — екскурс «у проблематику зі скіфської династичної історії V ст. до н. е.», дослідники вважають, що «нині немає переконливих даних, аби співвіднести місце захоронення Оріка з первинною гробницею Солохи, а тим паче — з Бердянським курганом», тож сконцентрували увагу на похованому в кургані Близнець 2, хоча й відзначили, що «про Оріка, на відміну від його братів, окрім самого факту народження, імен батька та матері, іншої інформації немає» (там само, с. 174).

Не надавши жодних доказів чи пояснень, окрім указаних, дослідники запропонували «як нову версію — вважати курган Близнець 2 усипальнею Оріка, молодшого сина царя Аріаніфа». Локалізація цієї поховальної пам'ятки «на північ від області Геррос⁵, де (за Геродотом) ховали скіфських царів», пояснюється авторами тим, «що Орік не був верховним царем скіфів, яким, очевидно, був представник скіфської еліти, похований у первинній могилі Солохи. Він міг бути одним із басилевсів, правителем певної частини Скіфії (на землях якої його й поховали), який підтримував тісні стосунки з еллінами Боспору» (Скорий, Ромашко 2009, с. 177).

Поставивши завдання «уточнити дату поховання в кургані, оперуючи можливою датою смерті Аріаніфа (460 р. до н. е.) та віком скіфського вельможі, похованого в Близнеці 2 (25–30 років)», дослідники в підсумку зазначили, що «зведення кургану Близнець 2, а, відповідно, і припустимий час захоронення Оріка, припадає на інтервал 440–435 рр. до н. е.» (там само).

Стосовно похованих у кургані Солоха С.А. Скорий і В.А. Ромашко висловили припущення, що її найдавніша гробниця була зведена для Октамааса, «про якого однозначно повідомляється як про царя скіфів (вірогідно — верховного) та час правління якого цілком синхронізується з датою первинної гробниці Солохи», а «бокова»/пізня — для його спадкоємця, «про якого не збереглося свідчень в історичних хроніках» (там само).

Але головну увагу тут хочеться приділити не критиці висновків з приводу ідентифіка-

ції певних поховань з могилами царів Скіфії, а оцінці системи обчислень, запропонованих С.А. Скорим і В.А. Ромашком. Вона базується на таких показниках: Т — вірогідна дата смерті Аріаніфа (460 р. до н. е.); В — реальна тривалість життя (вік) похованого в кургані Близнець 2 (невідомий 25/30-літній чоловік-воїн). Унаслідок того, що дослідники, схоже, відняли від припустимої дати смерті історичного персонажа — Аріаніфа (Т ≈ 460 р. до н. е.) — реальний вік невідомого похованого в кургані Близнець 2 (В = 25/30 років), і отримана буцімто уточнена дата (Д) зведення кургану (Т — В = 440/435 рр. до н. е.), але чому вона вийшла саме такою, а не Д = 435/430 рр. до н. е., автори не пояснили, хоча про те можна здогадатися.

Але справа полягає не в умовності даних, якими оперують С.А. Скорий і В.А. Ромашко, і не в арифметичних огріхах, а в тому, що такі дії просто неприпустимі, оскільки здійснена авторами операція з числовими значеннями не має жодного сенсу навіть за наявності безумовних фактів. Аби це показати, звернемося до найпростішого фактологічного матеріалу, згідно з яким відомо, що: 1) дві особи (О1) і (О2) — однолітки (ровесники) — мають вік по 65 років (В = 65), себто В(О1) = В(О2) = 65; 2) батько першого помер у 1970 р.; 3) батько другого — у 1993 р. Згідно з запропонованими даними та логікою «розрахунків» С.А. Скорого та В.А. Ромашка (рік смерті батька + вік дитини)⁶, виходить, що дві особи (О1 і О2), будучи ровесниками, живуть у різний час: О1 — 1970 + 65 = 2035 р.; О2 — 1993 + 65 = 2058 р., що є нонсенсом. Навіть якщо О1 і О2, будучи ровесниками, помруть в один рік, то, згідно з такою «методикою», ці події будуть датовані різними роками, що знову ж абсурдно.

Наведені приклади ілюструють той факт, що дата смерті сина та дата смерті батька — незалежні показники на відміну від дати народження сина, котра пов'язана з часом життя та смерті батька безпосередньо. У попередній роботі «методика розрахунків» С.А. Скорого та В.А. Ромашка названа «апофегеєм»⁷ скіфської хронології, оскільки цей термін досить влучно визначає суть явища (Кузнецова 2011). Однак його застосування спричинене винятково бажанням не допустити подібного в подальшому, а не прагненням скривдити шанов-

⁶ Тут додаємо, оскільки оперуємо роками нашої ери.

⁷ Апофегей = апофеоз + апогей — термін запозичений: Поляков 2009 (апофеоз — звеличення якоїсь особи чи події; апогей — верх, вершина, максимум).

них колег, адже цю формулу можна використати й інакше⁸.

Відтак, поспіх у хронологічних визначеннях може призвести не до уточнення, а до викривлення шуканого результату, оскільки смерть Оріка (за відсутності свідчень про його вік), могла настати в багатьох інтервалах, вирахованих від можливої дати смерті Аріа-

піфа, що не має стосунку ні до поховання в Близнеці 2, ні до будь-якого іншого кургану. Щоб пов'язати курган Близнець 2 з похованням Оріка, слід надати вагому систему доказів, базовану на фактах, хай і другорядних. Та навіть якщо похований у тому кургані був Оріком, дату його смерті, а, відтак, і дату зведення кургану, не слід вираховувати за «методом» Скорого/Ромашка (Ромашко, Скорый 2009, с. 100—109; Скорый, Ромашко 2009). Їхня «формула» не спрацьовує, оскільки рік смерті батька та рік смерті сина безпосередньо не пов'язані. У побудовах такого роду пріоритетною має бути дата кургану, що базується на хронології комплексу супровідного інвентарю, і лише вона дозволяє пов'язати археологію та історію Скифії.

⁸ Скориставшись такою формулою ($T - B = D$), хтось не дуже грамотний (згадаймо «нову хронологію» А.Т. Фоменка) може вирахувати тривалість життя будь-якого похованого ($B = T - D$) навіть за відсутності антропологічних даних у кургані, для чого достатньо довільно співвіднести такий курган з якимось персонажем. Для Солохи це може мати такий вигляд: $(T/460 - D/390 - 380 = B/80 - 70)$, де B — вік кісток у Солосі, а саме тих, про які немає даних.

- Алексеев А.Ю. Скифская хроника (Скифы в VII—V вв. до н. э. Историко-археологический очерк). — СПб., 1992.
- Алексеев А.Ю. Скифские цари и «царские» курганы V—IV вв. до н. э. // ВДИ. — 1996. — № 3. — С. 99—113.
- Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э. — СПб., 2003.
- Болтрик Ю.В. Поиск усыпальниц Ариапифа и его сыновей // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 29—31.
- Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // СА. — 1980. — № 3. — С. 92—109.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
- Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — XXXIV. — С. 7—19.
- Доватур А.И., Калистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982.
- Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология. — СПб., 2005.
- Загинайло А.Г. Литые монеты царя Скила из Никония // Древнее Причерноморье. Тез. докл. — Одесса, 1989. — С. 27—29.
- Карышковский П.О. Монеты скифского царя Скила // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. — Кировоград, 1987. — I. — С. 66—68.
- Ковалев Н.В., Полин С.В., Чередниченко Н.Н. О датировке Бердянского кургана (по керамическим материалам) // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Междунар. научной конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 39—40.
- Кузнецова Т.М. Анахарсис и Скил // КСИА. — 1984. — 178. — С. 11—17.
- Кузнецова Т.М. Исторические персонажи и скифские курганы // Мат-лы Междунар. научной конф. «Боспорский феномен: Колонизация региона. Становление полисов. Возникновение государства». — СПб., 2001. — С. 141—150.
- Кузнецова Т.М. О времени правления в Скифии царя Скила // Мат-лы конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (105 лет со дня рождения Б.Н. Гракова). — Запоріжжя, 2004. — С. 141—143 (Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — XI).
- Кузнецова Т.М. Αποθεύειος скифской хронологии // Древность: историческое знание и специфика источника. Мат-лы Междунар. научной конф., посвящ. памяти Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского. — М., 2011. — V. — С. 121—124.
- Куклина И.В. Анахарсис // ВДИ. — 1971. — № 3. — С. 113—125.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. — Ленинград, 1987.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999.
- Полин С.В., Ковалев Н.В., Чередниченко Н.Н. Про датування Бердянського кургану (за керамічними матеріалами) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 94—112.
- Поляков Ю.М. Апофегей. — М., 2009.
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье. — Днепрпетровск, 2009.

Скорый С.А., Ромашко В.А. Об одном из аспектов скифской династической истории // Мат-лы Междунар. археол. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья» (5-е Граковские чтения). — Запорожье, 2009. — С. 173—178.

Смолин В.Ф. Главная династия скифских царей по Геродоту // Гермес. — 1915. — 17.

Фиалко Е.Е. Хронологическая позиция Бердянского кургана // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварских культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Мат-лы полевого семинара. — Тирасполь, 1997. — С. 56—57.

Фиалко О.Є. До питання про дату Бердянського кургану // Музейні читання. Мат-ли Міжнар. наук. конф., присв. 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О.І. Тереножкіна. — К., 1998. — С. 98—101.

Надійшла 06.03.2012

Т.М. Кузнецова

БЕДНЫЙ ОРИК

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы скифской археологии, связанные с реконструкцией хронологии правления скифских царей, известных по «Истории» Геродота.

Особое внимание обращается на методику сопоставления сведений письменных источников о скифских царях с археологическими данными. Отмечается, что единственно правильным принципом такого сопоставления, избранным большинством исследователей, является путь от наиболее известного к неизвестному, т. е. от археологической даты комплекса к истолкованию принадлежности погребенных, с которыми эти комплексы могли быть связаны, учитывая, что данные об исторических персонажах Скифии очень скудны.

На конкретных примерах показано, что отступления от рассмотренной методики могут привести к искажению искомого результата, а также подчеркивается, что в подобных сопоставлениях приоритетной должна оставаться дата кургана, базирующаяся на хронологии комплекса, так как только она позволяет связать археологию и историю Скифии.

T.M. Kuznetsova

POOR ORIK

Disputable issues of the Scythian archaeology related to the reconstruction of chronology of Scythian kings' regency known from the Herodotus' «History».

Special attention is paid to comparison methods of the information from the written sources concerning the Scythian kings with the archaeological data. It is noted that the only right principle of such comparison, chosen by most of the scholars, is the rout from the most known to the unknown, i.e. from the archaeological date of the complex to the interpretation of the belonging of the buried with whom these complexes could be related, taking into account that the data about historic persons of Scythia are scarce.

It is shown on concrete examples that non-compliance with the methods discussed can lead to distortion of the result searched; it is also emphasized that in such comparisons the date of the barrow based on the complex chronology should stay in priority, because only the date allows connecting archaeology and the history of Scythia.

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ХРІННИКИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено результати досліджень селища ранніх слов'ян поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. Визначені етапи розвитку та особливості планування селища.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, раннє середньовіччя, поселення, житло, кераміка, система заселення.

Розкопки на багат шаровому поселенні поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. провадить щороку Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАНУ, починаючи від 1993 р. Досліджувалися ділянки, які руйнуються через розмив берегів водосховища. Основну увагу приділено вивченню давніх об'єктів на лівому березі р. Стир в уроч. Шанків Яр, між селами Хрінники та Набережне.

Роботи провадилися на краю надзапавної тераси з досить рівною горизонтальною поверхнею, що здійснюється на 5,0—8,0 м над рівнем заплави річки. Тут на ділянці завдовжки близько 400 м досліджено суцільну смугу завширшки 8—12 м, а в центральній частині поселення ширина розкопаних ділянок сягає 50 м (рис. 1). У північній частині поселення, поблизу південно-східної окраїни с. Набережне, розкопано площу 550 м². Загалом у 1993—2009 рр. розкрито площу близько 8 тис. м². Окрім слов'яно-руських об'єктів, виявлені також матеріали мідного та раннього залізного віків, римського часу, а найпізніші знахідки належать до литовсько-польської доби.

Територія поселення тривалий час використовувалася під сільськогосподарські угіддя, через що верхній шар чорнозему до глибини 0,35—0,40 м пошкоджений оранкою. На глибині від 0,5—0,6 до 1,0—1,2 м залягає темно-коричневий щільний однорідний ґрунт, на тлі якого виявлені плями котлованів давніх об'єктів. Нижче залягає материк — жовтий лесоподібний суглинок.

Селище ранніх слов'ян в уроч. Шанків Яр вирізняється з-поміж інших пам'яток Західної Волині найперше розмірами дослідженої площі та значно переважає інші поселення за кількістю відкритих житлових і господарських об'єктів. Усього їх виявлено 72, зокрема 54 житла, а також господарські будівлі та ями (Козак,

Прищеп, Шкоропад 2004, с. 161—274; Козак, Прищеп 2010).

Попри постійне розширення джерельної бази, різностороннє вивчення слов'яно-руських поселень лишається актуальним завданням для багатьох регіонів України, зокрема й для території Західної Волині. Значні розкопки здійснені тут на ранньослов'янських поселеннях біля сіл Підріжжя Ковельського, Загаї Горохівського, Городок Луцького р-ну Волинської обл. та Городок Рівненського і Хорів Острозького р-нів Рівненської обл. На поселенні Підріжжя досліджено десять жител третьої чверті I тис. (Русанова 1973, с. 44; Козак 2007), п'ять жител кінця I тис. розкопані в Городку поблизу Луцька (Козак, Оприск, Шкоропад 1999), ще чотири будівлі відкриті в Городку біля Рівного (Багрій 1962) та вісім — поблизу Хорова (Пелешишин, Чайка 1988).

Хронологія ранньослов'янського селища в уроч. Шанків Яр і етапи розвитку

Для визначення основних етапів розвитку селища важливим є датування об'єктів. Однак воно ускладнюється тим, що, крім кераміки, в них не знайдено інших речей, які б мали вузькі дати побутування. Але відносну хронологію об'єктів дозволяють визначити стратиграфічні спостереження. На селищі відкриті окремі групи будівель, які перекривали одна одну. Так, на південній ділянці будівля 8 перекривала споруду 1, а котлован житла 23 врізався в котлован ранішого житла 22. На центральній ділянці в групі жител 19—21 встановлена така їх послідовність: раннє житло 20 було перекрите котлованом житла 21, а згодом на цьому місці влаштували житло 19. У групі жител 35—39 житло 35 перекривало житло 37, а житло 39 врізалось в котлован житла 38. У групі жител 69—73 послідовно функціонували на одному місці житла 73, 71 і 72. Котлован будівлі 96 був перекритий житлом 92. На північній ділянці селища котлован житла 60 врізався в на-

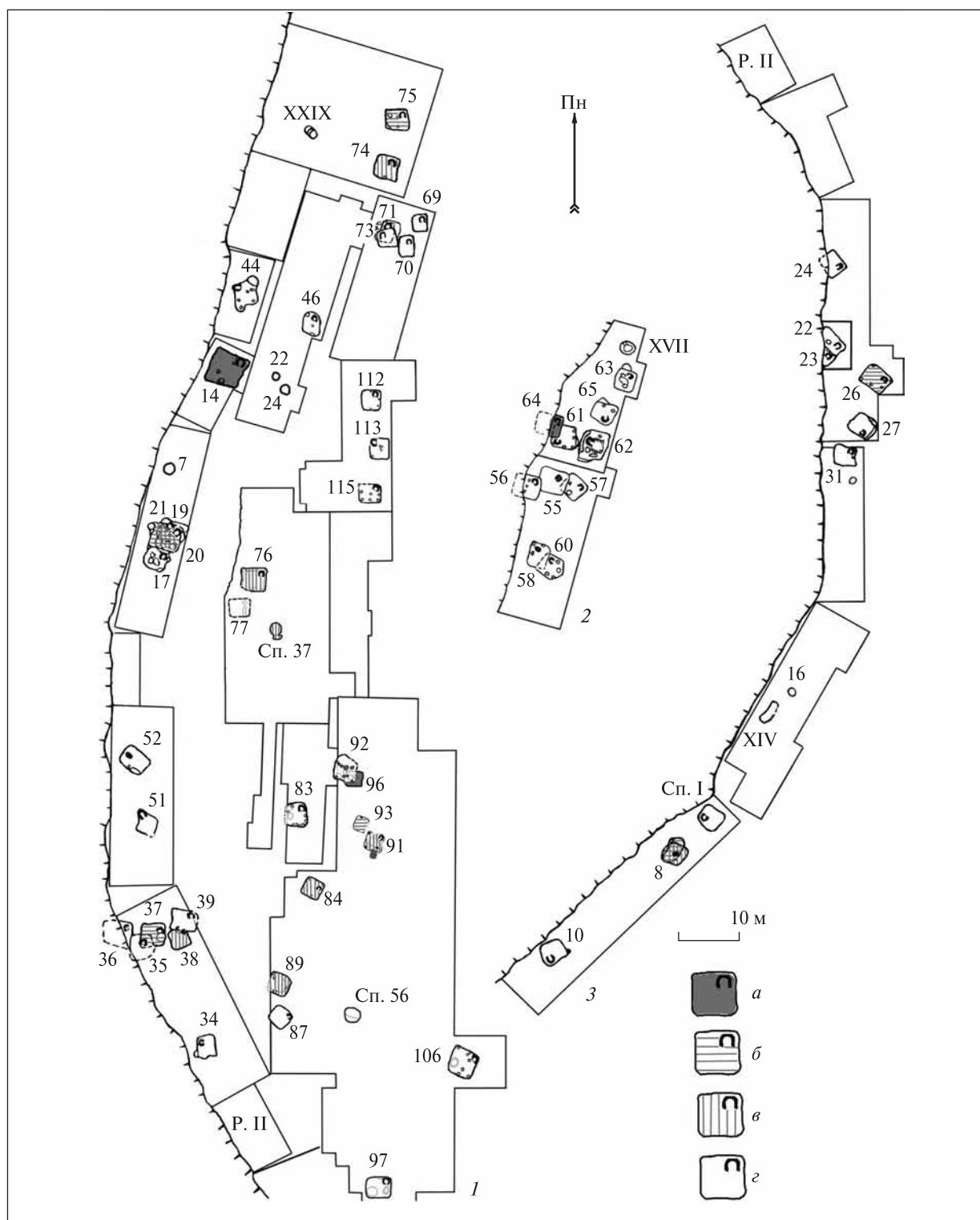

Рис. 1. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План розміщення ранньослов'янських об'єктів на центральній (1), південній (2) і північній (3) ділянках поселення. Умовні позначки будівельних періодів: а — перший; б — другий; в — третій; г — четвертий і п'ятий

півземлянку 58, котловани жител 56 і 57 перекривали котлован житла 55, а житло 61 збудували на місці житла 64.

Значна щільність ранньослов'янських об'єктів і наявність комплексів, що перекривали

один одний, свідчать про те, що селище існувало тривалий час і пройшло в своєму розвитку кілька етапів. Єдиним матеріалом для вузького датування об'єктів і їхньої синхронізації є керамічні вироби. Однак не всі житла вдалося

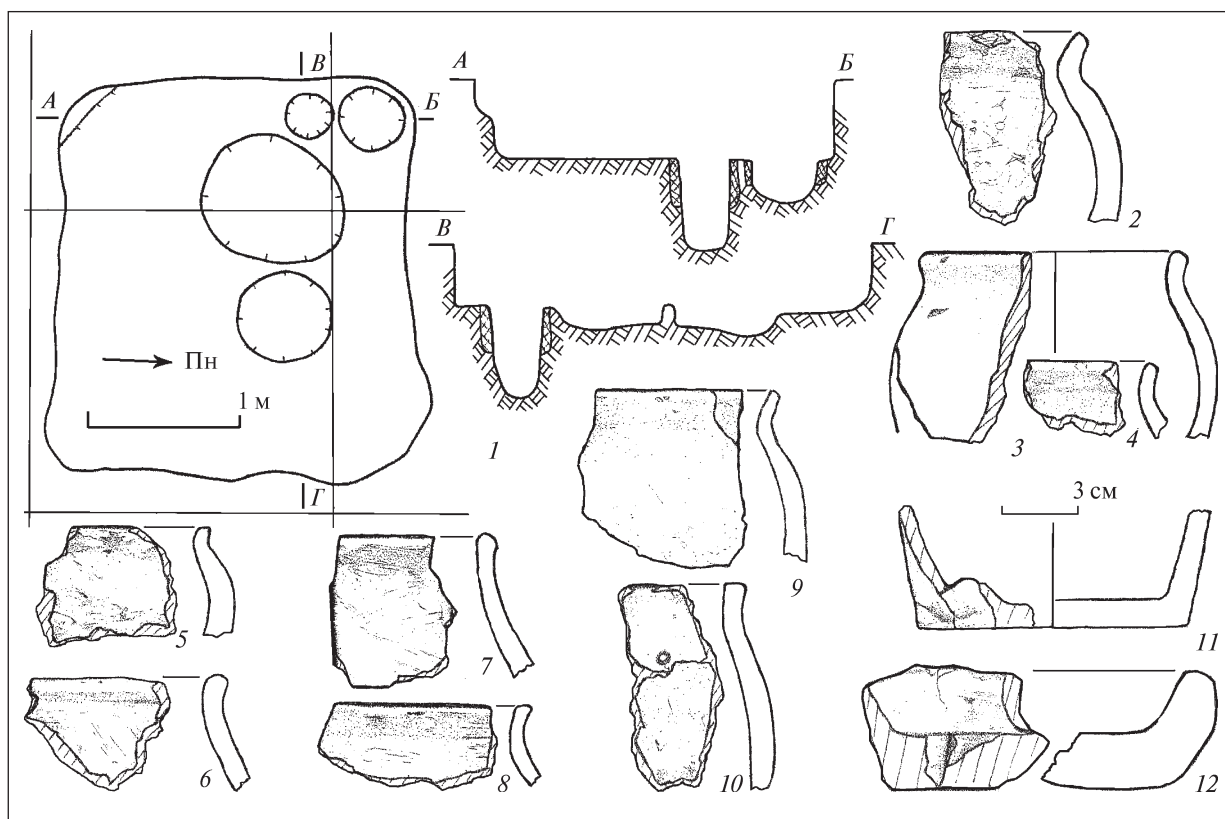

Рис. 2. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Будівля 96: 1 — план і перетини; 2—12 — уламки ліпного посуду

надійно синхронізувати, оскільки матеріалів у деяких комплексах було замало для вирішення цього завдання.

Серед керамічних виробів переважають уламки горщиків, поодинокими знахідками представлені сковорідки та прясельця. На селищі були будівлі, в заповненні яких виявлено лише ліпний посуд (14, 21, 26, 37, 64, 75, 93 і 96); такі, де поряд з ліпними були горщики, виготовлені на гончарному крузі (8, 20, 38, 74, 76 і 91), і житла, в яких знайдено лише посуд, виготовлений на гончарному крузі. Класифікація горщиків здійснена за фрагментами з шийкою та вінцями, і для того ми скористалися критеріями, розробленими для впорядкування ранньослов'янської кераміки з пам'яток другої половини I тис., досліджених між Дніпром і Західним Бугом (Русанова 1973, с. 10—11; Тимошук 1976, с. 9—12; Русанова, Тимошук 1984, с. 11—17; Баран 1988, с. 10—16; Максимов, Петрашенко 1988, с. 92—94).

Більшість ліпних горщиків належать до трьох основних різновидів, що відповідають таким варіантам І.П. Русанової: з чітким переходом від плічок до шийки та слабо відігнутими вінцями (варіант 6); зі значно відігнутими вінцями (варіант 7); з високою циліндричною

шийкою та високими опуклими плічками (варіант 9). Край вінець у горщиків рівно зрізаний чи заокруглений.

До найраніших відносимо комплекси, в складі яких були ліпні горщики, що за профілем належать до варіантів, виділених для празької культури. Вони вирізняються також відсутністю посуду, орнаментованого пальцевими вдавленнями. Приміром, горщики з будівлі 96 характеризуються невисокою прямою шийкою, слабо або помірно відігнутими вінцями, похилими плічками та конічним тулубом. Поверхня заглажена, горбкувата, від коричневого до темно-сірого кольору, в глиняному тісті домішка жорстви, вироби неорнаментовані. Комплекс включає горщики празької культури варіантів 3, 4 та 5, за І.П. Русановою (рис. 2, 5—8, 10) і райковецької культури варіанту 6 (рис. 2, 2, 3, 9). Співвідношення варіантів ліпних горщиків у будівлі 96, зокрема наявність значної кількості посуду з відігнутими вінцями варіанту 6 (30 %), дозволяють віднести цей керамічний комплекс до пізнього етапу празької культури. Подібні добірки кераміки виявлені в житлах 14 (рис. 3, 2—4) та 64 (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 195).

Другий керамічний комплекс характеризується наявністю ліпного посуду з пальцевим

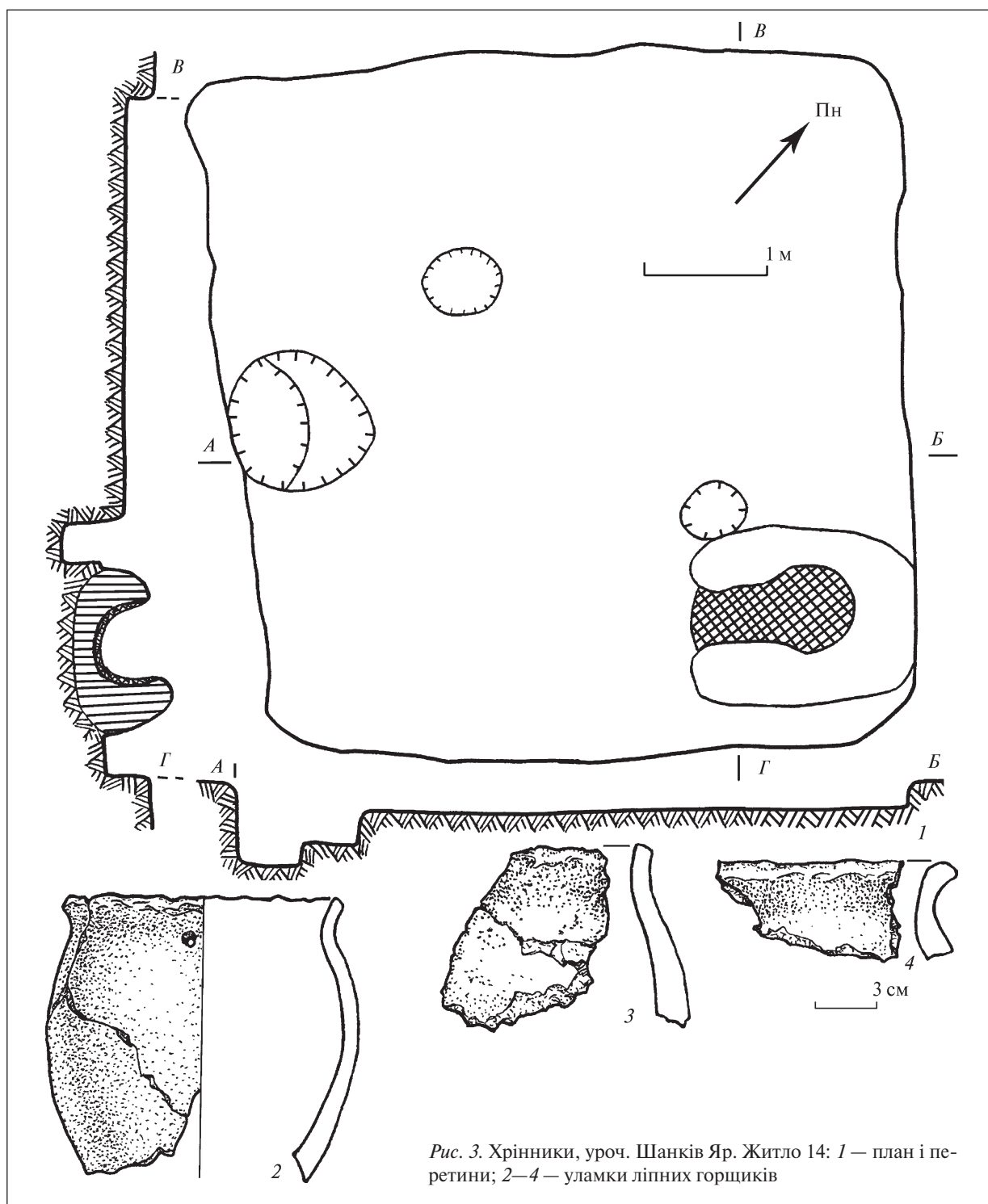

Рис. 3. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 14: 1 — план і перетини; 2—4 — уламки ліпних горщиків

орнаментом на вінцях, що поєднувався з не-орнаментованими зразками (рис. 4, 2—5). Такі риси характерні для горщиків з жител 21, 26, 37, 75 і 93.

Важливою ознакою третього керамічного комплексу є співіснування ліпних і гончарних горщиків. Більшість ліпних горщиків за профілем і технологічними особливостями

виготовлення подібні до описаних із другого комплексу. Зберігається традиція прикрашати край вінець насічками чи пальцевими вдавленнями (рис. 5, 4), але з'являються й нові прийоми орнаментатії: заглиблені лінії в кілька рядів, прямі горизонтальні або ламані, що нагадують багаторядну хвилю на гончарних горщиках (Козак, Прищепа, Шкоро-

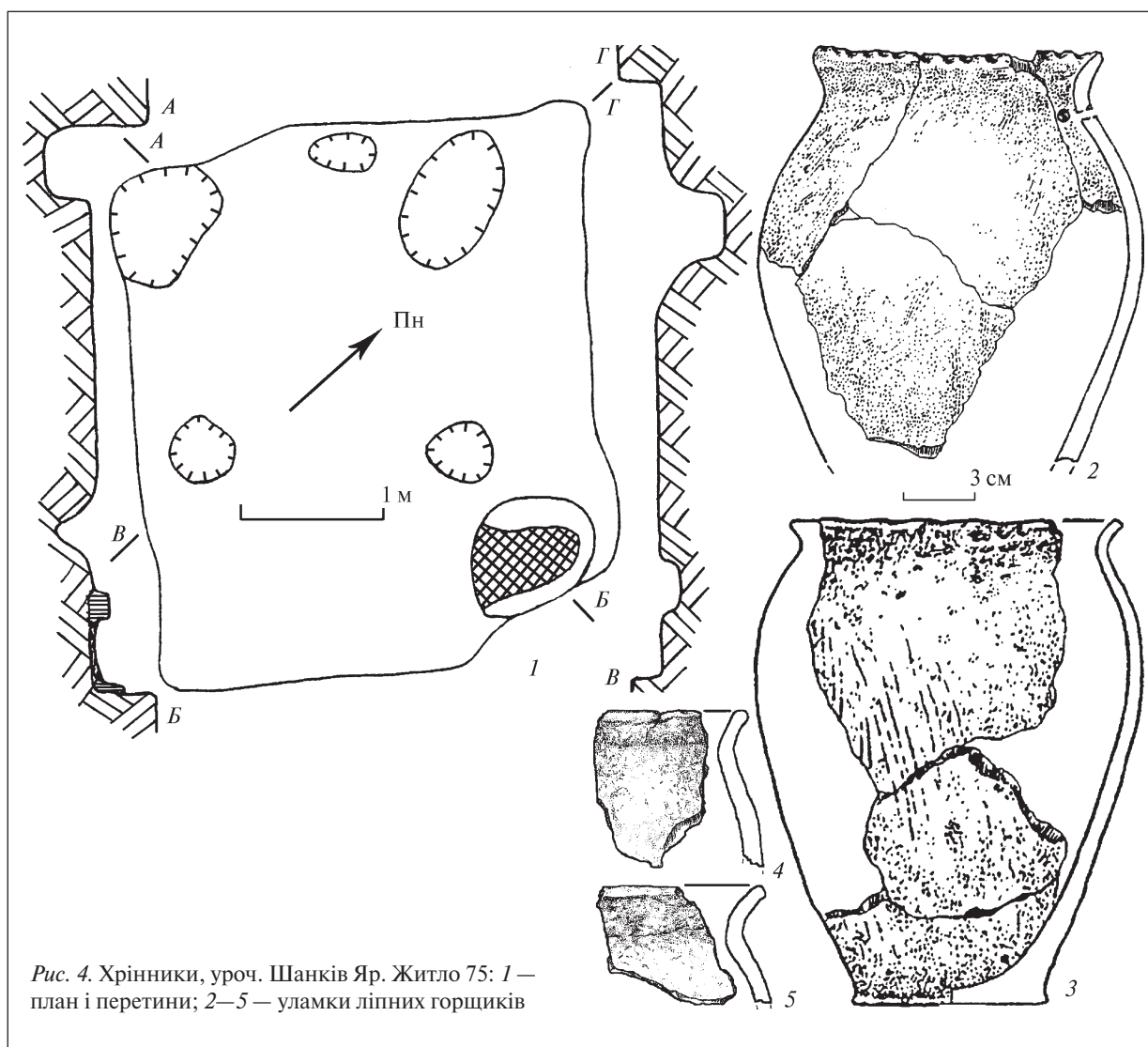

Рис. 4. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 75: 1 — план і перетини; 2–5 — уламки ліпних горщиків

пад 2004, с. 183–184; Козак, Прищепа 2010, с. 203–205).

Гончарні горщики цього керамічного комплексу якісно сформовані, в тісті здебільшого трапляються дрібнозернисті домішки (кварцевий пісок), поверхня рівна, добре заглажена, коричневого чи жовтогарячого кольору. Вони мають помітно випнуті плічка, звужену шийку та відігнуті вінця, перехід від плічок до вінця плавний (рис. 5, 5–8). Є вінця зі скісно або вертикально зрізаним краєм. Характерна орнаментация посуду — заглиблені багаторядні горизонтальні прямі та хвилясті лінії, що вкривають поверхню від шийки до придонної частини. Іноді орнамент наносили також на внутрішню поверхню біля краю вінця і на їхній зріз (рис. 5, 6). Ці типи вінця відповідають формам, що були характерні для ранньогончарної кераміки культури типу Лука-Райковецька

(Гончаров 1963, рис. 8, 2, 3; 12; Русанова 1973, с. 15).

У четвертому керамічному комплексі домінують горщики, сформовані на швидкообертовому гончарному крузі, на зламі черепок одно- чи тришаровий, колір поверхні — від коричневого до жовтогарячого. Частина виробів виготовлена з відмуленого глиняного тіста без домішок, але більшість мають домішку кварцевого піску. Горщики часто орнаментовані горизонтальним рифленням, прямі лінії вкривають верхню частину або всю поверхню посудини, на плічках чи шийці орнамент доповнений хвилюю.

У групі жител з четвертим керамічним комплексом п'ять взаємно перекривалися, але в кожній із трьох раніших груп жител жодна будівля не перетинала іншу. Це означає, що житла з четвертим керамічним комплексом відносяться як

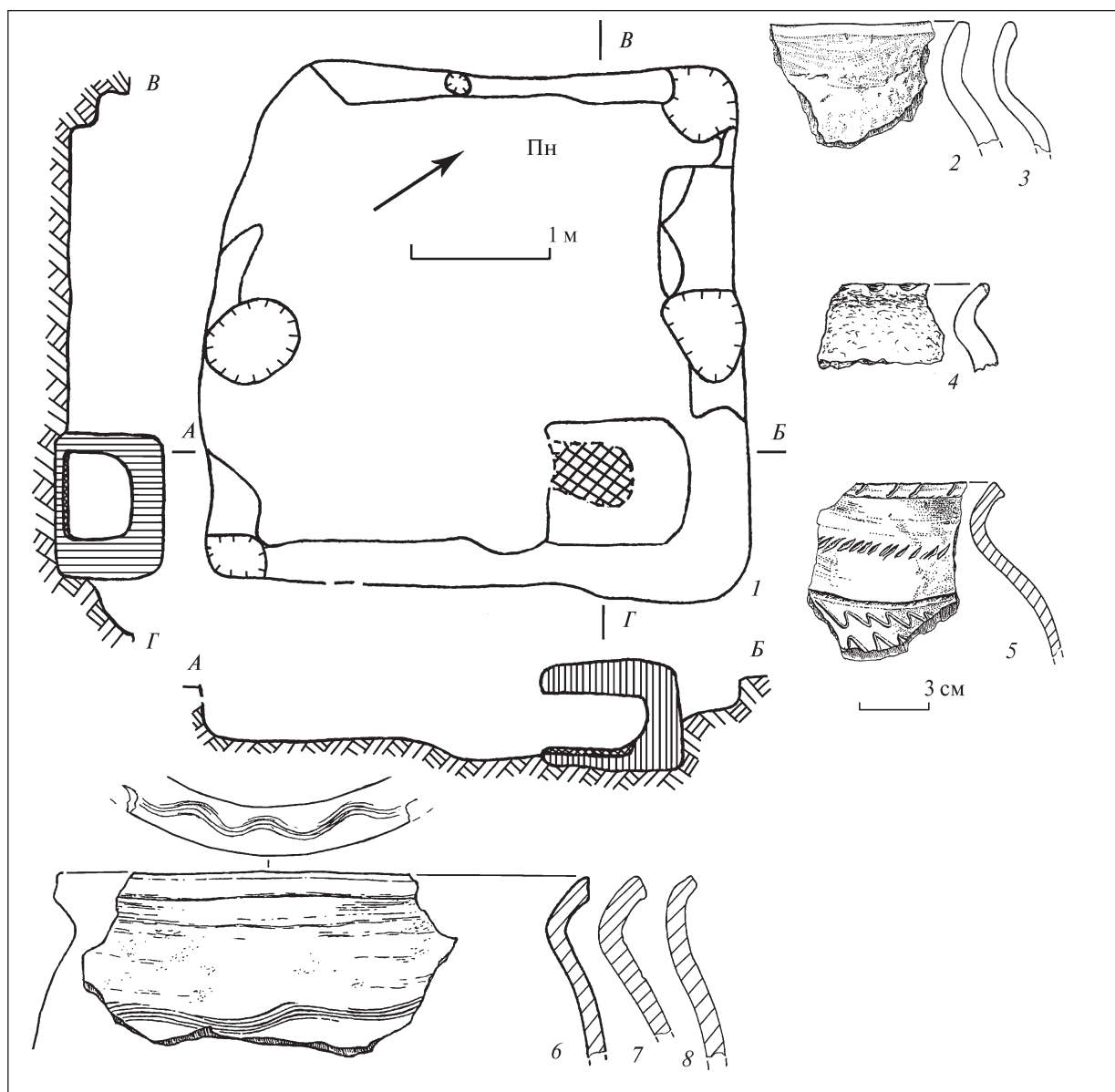

Рис. 5. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 76: 1 — план і перетини; 2—4 — ліпні горщики; 5—8 — гончарні горщики

мінімум до двох будівельних горизонтів. Певні хронологічні особливості виявляються при аналізі кераміки: в ранніх будівлях переважають горщики з простими помірно відігнутими вінцями (рис. 7), у пізніших більшість становлять горщики, вінця яких мають зовні потовщення «манжетку» (рис. 8, 2—7).

Відтак, за стратиграфічними спостереженнями та особливостями керамічних комплексів ранньослов'янські будівлі селища відносять до п'яти етапів. Найявна хронологічна схема змін у керамічному виробництві дозволяє датувати перший етап VII — початком VIII ст., другий — VIII ст., третій — IX ст., четвертий і п'ятий етапи X — початком XI ст. (Тимошук, Русанова, Михайлина 1981, с. 91—92; Баран

1998, с. 94; Баран Я. 2004, с. 8; Михайлина 2007, с. 41—43).

Характеристика жител і господарських споруд

Усі житлові будівлі, досліджені на селищі, мали заглиблений у ґрунт котлован, їхні стіни збереглися на висоту від 0,35 до 0,70 м. Зафіксована глибина котлованів дещо менша від найпоширеніших показників (0,8—1,2 м) для слов'янських напівземлянок кінця I тис., досліджених на Волинській височині (Прищепа 2010, с. 229—230). Вірогідно, це можна пояснити тим, що верхні частини котлованів на поселенні Хрінники не вдалося простежити в

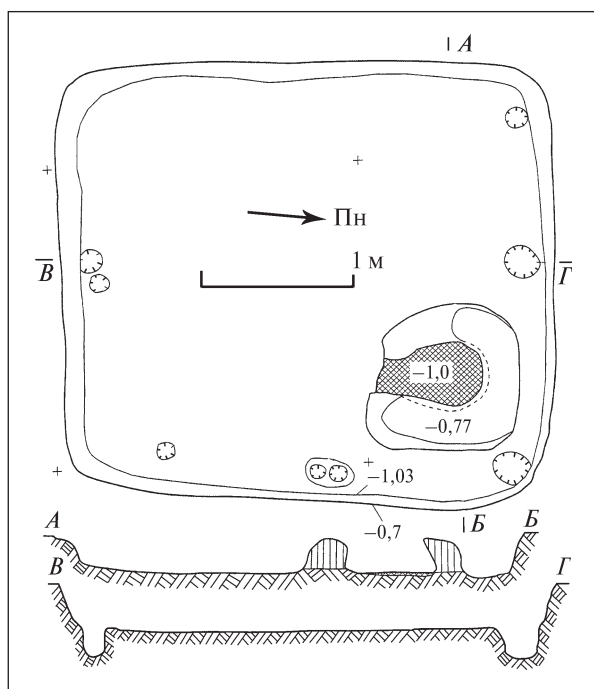

Рис. 6. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 112, план і перетини

культурному шарі або ж вони були зруйновані багаторічною оранкою.

Розміри та форма котлованів визначені для 51 житла. 30 будівель мали прямокутний у плані котлован з різницею в довжині стін від 0,2 м до 0,5 м. В інших житлах він був близький у плані до квадратного. Стіни їх вертикальні, долівка рівна та трохи понижувалася до центру приміщення. Довжина стін котлованів від 2,1 м до 4,1 м, але найчастіше 3,0—3,4 м. Долівку здебільшого влаштовували на рівні материкового суглинку. В житлі 97 під час ремонту була влаштована нова долівка з шару суглинку завтовшки 5,0—7,0 см, що залягала на 0,15—0,20 м вище від старої материкової долівки (Козак, Прищепя 2010, с. 200).

За площею котлованів житла розподіляються таким чином: п'ять відносяться до малих (до 9,0 м²), 31 мало середні розміри (від 9,0 до 14,0 м²) і 14 були великими. На ранніх етапах житла за площею розподіляються досить рівномірно: малі — чотири (26,7 %), середні — шість (40,0 %), великі — п'ять (33,3 %). На четвертому та п'ятому етапах розвитку поселення помітно переважають середні за площею житла — 25 (69 %) і великі — 9 (25 %), малих лише два.

За розмірами виділяється раннє житло 14: квадратна в плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри 5,6 × 5,6 м, висота збережених стін котловану 0,4 м

(рис. 3, 1). Глинобитна піч зведена в східному кутку котловану. Вона прямокутна в плані, 1,4 × 1,3 м, стіни збереглися на висоту до 0,6 м. Черинь овальний, 0,9 × 0,7 м. На площі котловану виявлені дві стовпові ямки: біля західного рогу печі та в західній частині. Біля південно-західної стіни котловану, на середині його довжини, була влаштована овальна в плані яма, 1,00 × 0,50 м та завглибшки 0,44 м від рівня долівки. З боку приміщення вона мала східець, вирізаний у материк.

У більшості котлованів простежені ями від стовпів, що входили до конструкції стін будівель. Лише в 11 напівземлянках їх не виявлено. У п'яти будівлях ями були по кутках котловану та на середині довжини стін; у 39 житлах ями виявлені не в усіх кутках (від однієї до трьох) і кілька ям вздовж стін (рис. 6). Ями в центрі котловану були в 10 житлах. Отримані дані свідчать, що стіни жител мали переважно каркасно-стовпову конструкцію.

Житла орієнтовані стінами та кутками за сторонами світу, інколи з деяким відхиленням. Спостерігається стійка тенденція — різночасові житла в одній групі мають однакову орієнтацію.

Печі глинобитні, підковоподібні (24) або чотирикутні (12) у плані. Повністю збереглася піч у житлі 76. Вона мала кубічну форму, зовні бокові стіни прямі, задня — дугаста (рис. 5, 1). Стінки вертикальні, висота від рівня долівки 0,8 м, склепіння зовні пласке, горизонтальне, без отвору, завтовшки 0,25—0,30 м. Внутрішня висота камери від череня до склепіння 0,50 м.

Розміри печей від 0,8 × 0,8 м до 1,4 × 1,3 м, більшість мали площу від 0,64 до 1,30 м², а у великому житлі 14 — 1,80 м². На ранніх етапах розвитку поселення для зведення печей використовували глиняні вальки. Вони знайдені в житлах 75 і 93. Такі печі відомі на пам'ятках праязької культури в межириччі Західного Бугу та Горині: на поселеннях Ріпнів, Зимне, Підріжжя (Баран 1972, с. 206—226; Русанова 1973, с. 44; Гавритухін 1993, с. 104; Козак 2007, с. 474—482). Черинь печі влаштовували на рівні долівки та намазували шаром глини завтовшки 2,0—3,0 см. Форма його овальна або чотирикутна, розміри від 0,5 × 0,7 до 0,7 × 0,9 м.

Піч у житлах першого—третього етапів розвитку поселення зводили в північно-східному або в східному кутку котловану. Ця традиція зберігається в житлах четвертого—п'ятого етапів розвитку поселення, але з'явилися також житла з піччю в західному кутку (34, 52, 61 і 73) та південному (10, 27 і 65). Піч ставили впритул до стін

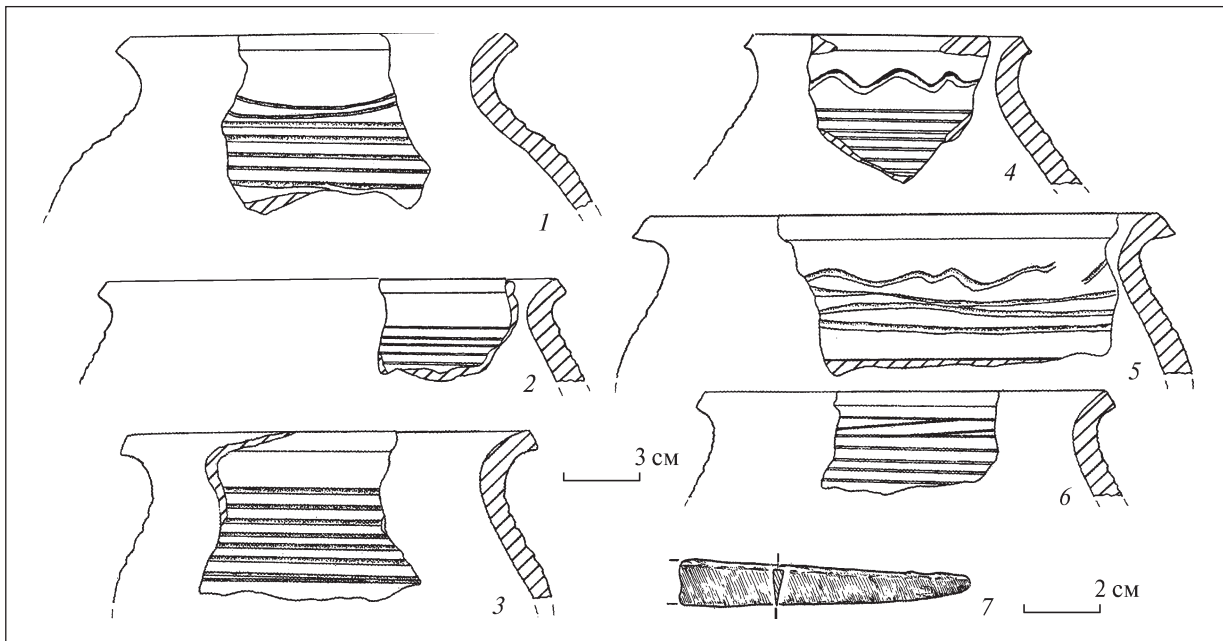

Рис. 7. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 112: 1–6 — гончарні горщики; 7 — лезо залізного ножа

або ж на відстані — таким чином, що між нею та стінами котловану лишався простір завширшки 0,15–0,25 м. Зауважимо, що обидва варіанти розміщення печі трапляються в котлованах і без стовпових ям, і з ними. Це може свідчити про те, що розміщення печі на відстані від стін котловану не може бути достовірним показником зрубною конструкції оселі.

Слідів входу до житла не вдалося виявити жодного разу. Але розміщення його допомагає визначити орієнтація печі. Найчастіше вони були звернені челюстями на південь (15), південний захід (14) і захід (5). Інша орієнтація траплялася рідко: три — на схід, по дві — на північний захід, північний і південний схід і одна — на північ. У ранньослов'янських житлах VI–X ст. переважала схема, за якою піч була розміщена у протилежному від входу кутку та була звернена челюстями в бік входу (Раппопорт 1975, с. 137–140; Михайлина 2007, с. 105). Тож можна зробити висновок, що в більшості жител Хрінницького селища вхід був з південного чи південно-західного боку.

Житла з глинобитною піччю в другій половині I тис. були поширені на всій території Західної Волині. У межиріччі Західного Бугу та Стиру в житлах райковецької культури виявлені лише глинобитні печі. Далі на схід, між Стиром і Горинню, трапляються і глинобитні печі, і печі-кам'янки, складені насухо чи на глиняному розчині (Козак, Прищепа, Шкорпад 2004, с. 185, 213; Прищепа 2010).

У будівлі 91, окрім решток звичайної, у північно-східному кутку була ще й велика нішоподібна піч з овальним черенем розмірами 1,4 × 1,2 м. Її вирили біля південної стіни за межами котловану (Козак, Прищепа 2010, с. 199). Житла з другою допоміжною нішоподібною піччю відомі на багатьох середньовічних пам'ятках Західної Волині, приміром, у Млинові на Муравицькому городищі, Рівному, Острозі (Прищепа, Нікольченко 2001, с. 15–16; Прищепа та ін. 2009, с. 289; Прищепа, Бондарчук, Позіховський 2010, с. 336). Черень більшості таких печей мав потужне замощення з камінців, уламків посуду та кісток тварин, а через це довго зберігав тепло. Такі печі мали господарсько-виробниче призначення, в них могли сушити зерно й інші продукти, а також випікати хліб або користуватися ними для ремісничих цілей (Кучера 1975, с. 103).

Дві будівлі (8 і 65А) відрізняються від інших напівземлянок тим, що в них опалювальні пристрої розмішувалися в центральній частині приміщення. Котловани їх прямокутні в плані, розмірами, відповідно, 3,6 × 3,2 та 4,2 × 3,6 м, заглиблені на 0,6 м від рівня виявлення, стіни мали каркасно-стовпову конструкцію. В обох збереглися лише черені округлої форми 0,70 × 0,65 і 0,80 × 0,57 м. У заповненні будівель не виявлено знахідок, які б вказували на їхній зв'язок з ремісничим виробництвом, вірогідно, їх могли використовувати як житла або для господарських потреб.

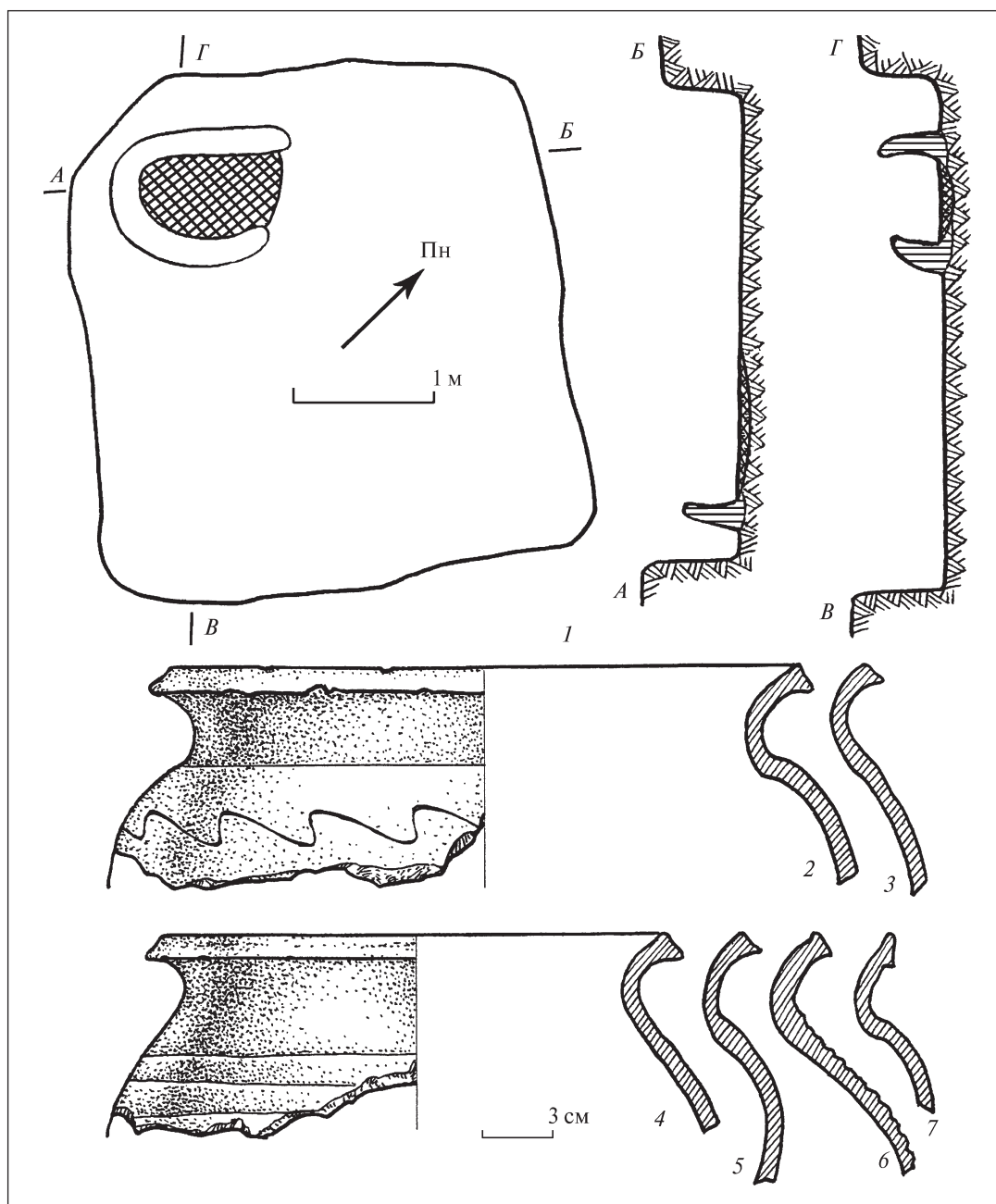

Рис. 8. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Житло 3: 1 — план і перетини; 2–7 — уламки гончарних горщиків

У будівлі 96 не виявлено опалювального пристрою (рис. 2, 1). Вона мала чотирикутний у плані котлован розмірами $2,7 \times 2,2$ м, завглибшки 0,7 м від рівня виявлення, орієнтований стінами за сторонами світу (Козак, Прищепа 2010, с. 195–196). У північно-західному кутку виявлені дві циліндричні ями з плоским дном діаметром 0,3 м і 0,4 м та завглибшки 0,60 і 0,28 м. Їхні стіни у верхній частині дуже випалені, а в придонній слідів дії вогню не помічено. Тож такі об'єкти не можна розглядати як звичні заглиблені вогнища. Їх відносимо до

спеціальних ям, вірогідно, пов'язаних із видобутком дьогтю. В Україні такі ями називали майданами (Зеленин 1991, с. 171). Зверху вони мали форму перевернутої лійки, а нижня частина була циліндрична чи бочкоподібна. У нижній частині на дні або в спеціально поставленій посудині збирався дьоготь, а верхню заповнювали березовою корою, яка поступово згорала, від чого й лишалися сліди дії вогню на стінах. Такі ями виявлені на давньоруському поселенні Автуничі (Готун 1993, с. 65), на поселенні в Острозі вони датовані X і XI ст. Від-

мінності у формі ям із будівлі 96, вірогідно, слід пояснити тим, що вони були влаштовані в приміщенні та використовувалися недовго для отримання незначної кількості дьогтю. Після реконструкції під господарську будівлю використали житло 62 (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 206). Спочатку це була прямокутна в плані напівземлянка розмірами $5,4 \times 4,8$ м і завглибшки 0,8 м. Глинобитна піч, влаштована біля північного кутка котлована, під час перебудови була знесена до рівня долівки та перекрита зверху глиняною підмазкою. Центральну частину котловану займало прямокутне заглиблення розмірами $2,2 \times 1,8$ м та завглибшки до 0,15 м від рівня долівки. По периметру стін цього заглиблення виявлено сім стовпових ям діаметром 0,30–0,40 м та завглибшки 0,17–0,28 м. Над заглибленням залягав розвал сірої глини з прошарками печини, а зверху лежав камінь від ротаційного жорна. Стовпи підтримували перекриття, на якому стояли жорна. Вірогідно, ця пізніша будівля була млином.

Господарські споруди представлені переважно спеціальними ямами для зберігання сільськогосподарської продукції. Вони циліндричної та конічної форми. Вірогідно, зверху ями перекривали дерев'яним навісом. Сліди наземних конструкцій простежені під час розкопок погребів (споруда XXV) біля житла 63 (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 2004).

Планування поселення

Селище ранніх слов'ян в уроч. Шанків Яр розміщувалося на краю надзаплавної тераси та простягалося вздовж лівого берега Стиру приблизно на 600 м. Через значну руйнацію прибережної смуги ширину його визначити складно. Сучасна відстань від краю берега до найвіддаленіших слов'янських будівель становить 40 м. Але на думку спеціалістів, від часу створення Хрінницького водосховища в 1950-х рр. внаслідок водної абразії на деяких ділянках втрачено смугу високого берега завширшки в кілька десятків метрів разом з давніми об'єктами. Вірогідно, селище ранніх слов'ян на окремих ділянках мало ширину до 70–80 м.

У районі поселення на краю надзаплавної тераси та на схід від неї вглиб корінного берега поширені чорноземні ґрунти. На півдні межа поселення приблизно збігається із зоною, де чорноземи змінюються значним масивом дерново-підзолистих піщаних ґрунтів. Вони займають ділянку протяжністю в кілька кілометрів уздовж лівого берега Стиру. На північ

від поселення, поблизу південно-східної окраїни с. Набережне, берег помітно підвищується, він розчленований ярами, мисоподібні виступи мають висоту над рівнем заплави 15–20 м. Як бачимо, природнім рубежем поселення ранніх слов'ян на півдні була межа поширення чорноземних ґрунтів, а на півночі — край значно вищої тераси корінного берега. Житла будували вздовж природної межі, якою був берег річки, тож поселення можна визначити як прирічково-втягнуте.

На загальному плані поселення видно, що на окремих ділянках різночасові житла утворюють територіальні групи. На південній ділянці в групі 1 послідовно існували споруда 1, будівля 8 та житло 3. Група 2 складається з шести жител: раннього 26 (другий етап) і пізніших 22–24, 27 і 31, що належать до четвертого та п'ятого етапів розвитку поселення. У центральній частині поселення група 3 включає житла 17 і 19–21. Стратиграфічні спостереження та аналіз речових знахідок дозволяють визначити таку їх послідовність: 20, 21, 19, 17. У четвертій групі найранішим було житло 37 другого етапу розвитку поселення; наступний представлений житлом 38, а до четвертого—п'ятого етапів віднесені житла 35, 36 і 39. У групі 5 досліджені житло 14 першого етапу та 44, 46 і господарські ями 22 та 24 четвертого—п'ятого етапів. У групі 6 на місці житла 75 другого етапу збудували оселю 74 третього етапу, а до четвертого—п'ятого етапів належать житла 69–73, котловани трьох жител тут перекривали один одного: на місці житла 73 збудували оселю 71, а найпізнішою була 72. Група 7 включає будівлю 96 першого етапу, житло 93 другого, житла 84 і 91 третього та 83 і 92 четвертого—п'ятого етапів.

На північній ділянці поселення більшість будівель розташовані дуже щільно. На площі близько 500 м² досліджені житло 64 першого та дев'ять жител четвертого—п'ятого етапів. Тобто, в X ст. на кожне з жител, що існували одночасно, припадало близько 100 м². Щільність забудови цієї ділянки близька до зафіксованої для кінця I тис. на укріплених поселеннях Західної Волині: городище Вал поблизу Луцька, Муравиця, Острог (Кучінко 1996, с. 14–18; Прищепа, Нікольченко 2001, с. 27; Прищепа, Позіховський 2011). Зазначимо також, що саме на цій ділянці виявлене житло 62, яке після перебудови обладнали під млин.

У південній і центральній частинах поселення в X ст. одне житло припадало приблизно на 500 м². Для порівняння наведемо дані про

щільність забудови на поселеннях VIII—X ст. в Середній Наддніпрянщині. За підрахунками В.О. Петрашенка, цей показник становить одне житло на 250—350 м² (Петрашенко 2001, с. 185—186).

Будівлі, що належать до першого етапу розвитку селища (заключний етап розвитку празької культури) розміщувалися далеко одна від одної, наприклад, відстань між будівлями 96 і 14 близько 80 м, а між житлами 14 і 64 — понад 150 м. Звернемо увагу, що тоді забудовувалася не лише прибережна територія, але й ділянки в глибині тераси. Наприклад, будівля 96 виявлена за 40 м від сучасного берегового урвища. Такі традиції забудови зберігалися й на другому етапі розвитку селища: відстань між спорудою 1 і житлом 26 — 80 м; така само між житлами 26 і 37; між житлами 37 і 21 — 60 м; між житлами 21 і 75 — 75 м. Кількість жител третього етапу вдвічі більша порівняно з першим. Вони розміщені поряд або ж перекривають будівлі другого етапу, інші зведені за 10—15 м від раніше освоєних під забудову ділянок (житла 20 і 76, 84 і 91).

Кількість жител помітно зросла на четвертому та п'ятому етапах розвитку селища. На заключному етапі одночасно на дослідженій площі могло функціонувати близько 20 жител. Вони є в кожній із територіальних груп, що почали формуватися ще на початкових етапах організації селища. Освоювалися також ділянки, на яких раніше не було житлових і господарських будівель. У деяких групах поряд, на відстані 5—10 м, було по два—три синхронні житла. На окремих ділянках фіксується забудова з елементами планування рядами. Це добре простежується в розміщенні жител на північній ділянці поселення (рис. 1, 3).

Висновки

Аналіз матеріалів із ранньослов'янських об'єктів, досліджених на Хрінницькому поселенні в уроч. Шанків Яр, дозволяє дійти висновку, що виділені п'ять основних етапів існування селища вкладаються в наявну схему розвитку празької та райковецької культур. Селище датоване за керамічними комплексами від VII до X ст., отже, функціонувало близько 350 років і на початку XI ст. його покинули. Відзначимо, що на досліджених ділянках не виявлено жодного об'єкта XI ст. Водночас у будівлях пізнього етапу не простежено слідів погрому. Вірогідно, переселення жителів не було

пов'язане з воєнним конфліктом. Знову життя на селищі відродилося в першій половині XII ст. і продовжувалося до середини XIII ст.

Результати розкопок свідчать про поступове зростання чисельності мешканців селища. До першого етапу належать три будівлі. Вірогідно, на другому і третьому етапах одночасно існували п'ять чи шість жител. Позитивна динаміка зберігається й на пізньому етапі райковецької культури в X ст., коли щільність забудови стрімко зросла. До четвертого та п'ятого етапів віднесено 39 жител, а, відтак, на досліджених ділянках одночасно могло функціонувати близько 20 жител, що втричі перевищує показник, встановлений для другого та третього етапів. Значне зростання чисельності населення на Хрінницькому селищі в X ст. забезпечувалося не лише природним приростом, але могло відбуватися також за рахунок переселенців з інших регіонів.

Особливості розміщення будівель першого етапу розвитку свідчать, що селище складалося з дворів окремих малих сімей, відстань між якими становила 80 м і більше. Забудова селища підтверджує думку дослідників про те, що в третій чверті I тис. на східнослов'янських землях через розпад патріархальних сімей важливу роль у господарській діяльності почала відігравати мала сім'я (Третьяков 1974, с. 82; Рыбаков 1982, с. 245).

Як одну з особливостей планування селища четвертого—п'ятого етапів розвитку назвемо різне взаємне розміщення будівель на окремих ділянках. В одних місцях житла віддалені одне від одного на 15 м і більше. Ці житла позначають двори окремих малих сімей. У той же час вдалося виділити територіальні групи, кожна з яких включала 2—3 синхронні житла, відстань між якими 5—10 м. Такі житла, що розташовані поряд і функціонували одночасно, вірогідно, належали близьким родичам. Вони були відділені від сусідніх дворів чималими незабудованими ділянками. На думку Б.О. Тимощука, групи синхронних жител на слов'янських поселеннях IX—X ст. слід визначати як місця проживання малих нерозділених сімей (Тимошук 1990, с. 15, 25—27).

На північній ділянці поселення простежено значно більша щільність забудови порівняно з іншими частинами селища на четвертому і п'ятому етапах розвитку. Особливості планування, а також розміщення на місці одного з жител млина відображають, вірогідно, вищий соціальний статус населення, яке тут мешкало.

- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашкова). — К., 1988.
- Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.
- Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.
- Гавришук І.О. Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища // Archaeoslavica. — Kraków, 1993. — С. 99—112.
- Гончаров В.К. Лука-Райковецкая // МИА. — 1963. — **108**. — С. 283—315.
- Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Козак Д. Поселення ранньосередньовічних слов'ян-дулібів // Записки НТШ. — 2007. — Т. ССІІІ. — С. 467—489.
- Козак Д., Опрыск В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999.
- Козак Д., Прищеп Б. Нові дослідження середньовічного поселення поблизу с. Хрінники Рівненської обл. // Наукові студії. — 2010. — **3**. — С. 194—244.
- Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. — К., 2004.
- Кучера М.П. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія. — 1975. — **15**. — С. 98—104.
- Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Михайлина Л. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Пелешишин М.А., Чайка Р.М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.) // Вісник Львівського університету. З історії стародавності і середньовіччя. Серія історична. — 1988. — **24**. — С. 46—55.
- Петрашенко В. Середнє Подніпров'я на порозі утворення Київської держави // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів, 2001. — С. 181—187.
- Прищеп Б.А. Житла X—XI ст. на Волинській височині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 228—234 (серія «Археологія і давня історія України». — 2).
- Прищеп Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л. Дослідження в Острозі по вул. Академічний, 12 // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 335—337.
- Прищеп Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище. — Маріуполь, 2001.
- Прищеп Б.А., Позіховський О.Л. Житлове будівництво в Острозі у X — на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року // Археологічні дослідження в межах річки Вісли, Дністра та Тиси у 2000—2007 рр. — Львів, 2011. — С. 132—149.
- Прищеп Б.А., Позіховський О.Л., Ткач В.В., Чекурков В.С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 285—289.
- Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Ленинград, 1975 (САИ. — Вып. ЕІ-32).
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973 (САИ. — Вып. ЕІ-25).
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.
- Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990.
- Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V—X вв. // СА. — 1981. — № 2. — С. 80—93.
- Третьяков П.Н. Некоторые данные об общественных отношениях в восточнославянской среде в I тысячелетии н. э. // СА. — 1974. — № 2. — С. 73—84.

Надійшла 24.01.2012

Д.Н. Козак, Б.А. Прищеп

РАННЕСЛАВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ВОЗЛЕ с. ХРИННИКИ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Работами на многослойном поселении возле с. Хринники в уроч. Шанкив Яр Демидовского р-на Ровенской обл. в 1993—2009 гг. на площади около 8 тыс. м² исследовано 72 объекта VII—X вв. Стратиграфические наблюдения, а также анализ находок, прежде всего лепной и гончарной посуды, позволили выделить пять последовательных этапов развития селища. Существующая хронологическая схема позволяет датировать первый этап VII — началом VIII в., второй — VIII в., третий — IX в., четвертый и пятый — X — началом XI в.

Исследованные на селище жилища были полуземлянками прямоугольной или квадратной в плане формы, их стены имели каркасно-столбовую или, реже, срубную конструкцию. Большинство котлованов имели длину 3,0—3,4 м. В жилищах была глинобитная печь, возведенная на уровне пола преимущественно в восточном или северо-восточном углу. В конструкции печей двух ранних жилищ использовали также овальные глиняные вальки. Кроме жилищ, на поселении исследованы хозяйственные постройки и ямы.

Установлено, что количество жилищ на селище постепенно увеличивалось. К первому этапу относятся три постройки, отдаленные друг от друга на 80 м и больше. На втором и третьем этапах одновременно могли функционировать пять или шесть жилищ. Плотность застройки и количество жилищ значительно возросли на четвертом и пятом этапах развития селища. К заключительному этапу на исследованной территории отнесены около 20 жилищ.

Особенности расположения построек первого этапа свидетельствуют, что селище состояло из дворов отдельных малых семей. Такие дворы фиксируются и в материалах более поздних этапов развития селища. Вместе с тем, в X в. на селище известны группы, состоявшие из 2—3 синхронных жилищ, расстояние между которыми составляло 5—10 м. Они, вероятно, могут быть определены как места проживания малых неразделенных семей.

D.N. Kozak, B.A. Pryshchepa

EARLY SLAVS SETTLEMENT NEAR KHRINNYKY VILLAGE OF RIVNE OBLAST

72 objects dated by the period from the 7th c. to the 10th c. were studied on the area of about 8 thousand m² at the multilayer settlement in Shankiv Yar tract near Khrinnyky village of Demydivka Region in Rivne Oblast in 1993—2009. Stratigraphic observations, as well as analysis of finds, first of all of handmade and wheel-made, allowed the authors to determine five successive stages of the settlement development. The chronological scheme available makes it possible to date the first stage by the 7th c. and the beginning of the 8th c., the second one — by the 8th c., the third one — by the 9th c., and the forth and the fifth periods — by the 10th c. and the 11th c.

The dwellings researched at the settlement were dugouts of rectangular or square in plan forms; their walls were of ossature-pillar structure or, rarely, had blockhouse structure. Most of foundation pits were 3,0—3,4 m long. Wattle and daub stove was made on the floor level mostly in the eastern or north-eastern corner of the dwellings. Also oval clay looms were used in stove structure of two early houses. Beside the dwellings, husbandry structures and pits were studied at the settlement.

It is determined that the number of dwellings at the settlement increased steadily. Three structures situated 80 and more meters from each other, belong to the first stage. At the second and third stages five of six dwellings could function simultaneously. Building density and number of houses significantly raised at the forth and the fifth stages of settlement development. About 20 dwellings are referred to the last stage of the development at the territory studied.

Peculiarities of the location of the first stage structures evidence that the settlement consisted of farmsteads of separate nuclear families. Such farmsteads are recorded in the materials of later stages of the settlement development. Along with that, groups consisting of 2 or 3 synchronous dwellings within 5—10 m distance between each other are known in the 10th c. They probably can be defined as habitation places for undivided nuclear families.

О.П. Моця

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ В КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядаються нові підходи та погляди, що з'явилися протягом останніх десятиліть, на формування й розвиток першої держави східних слов'ян.

Ключові слова: Руська земля, князівство, територія, руси, племена.

Буремні події останніх десятиліть, які відбулись у Східній Європі, призвели до перегляду багатьох, здавалося б, непорушних основ вітчизняної медієвістики. І хоча доробок А.М. Насонова, Б.О. Рибаківа, В.Й. Довженка

та багатьох їхніх сучасників і попередників не втратив і нині значення у вивченні Київської Русі та слов'ян другої половини I тис., але в середовищі науковців нових незалежних держав окреслилися також нові підходи та тенденції подальших досліджень, які відображають зміни в історичному мисленні. На них і буде, в

© О.П. МОЦЯ, 2012

першу чергу, зроблений акцент, звичайно під кутом зору самого автора.

По-перше, треба відзначити, що стався певний злам у донедавна єдиній концепції давньоруської народності, яка стала панівною після виходу відомих Тез ЦК КПРС про 300-ліття воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.) та й нині має прибічників, але вже й критиків (Седов 1999, с. 8, 219; Ruthenica 2002, с. 64—117; Толочко 2010, с. 28). Але тут слід пам'ятати, що зведення доказів щодо реального існування будь-якого народу до самосвідомості та самоназви, хоча й правильне як вираз глибоких інтеграційних процесів у культурі та мові, все ж, очевидно, недостатнє. Територія, численність, економіка утворюють комбінації об'єктивних матеріальних чинників, окрім сфери свідомості, без яких існування народу неможливе (Алексеев 1986, с. 135). Але це тема спеціального дослідження, яке певною мірою вже почало провадитися (Моця 2007, с. 189—200).

Тут ми зупинимося на іншому аспекті проблеми, котрий був визначений ще Г.В. Вернадським. Йдеться про історичну категорію, яку вчений назвав «місцерозвиванням» і охарактеризував таким чином: *«Під місцерозвиванням людських спільнот ми розуміємо певне географічне середовище, яке накладає печать своїх особливостей на людське співіснування, що розвивається в цьому середовищі. Соціально-історичне середовище та географічна обстановка зливаються в певне єдине ціле, взаємно впливаючи одне на одного. В різні історичні періоди та за різних рівнів культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних і географічних ознак створюють різні місцерозвивання в межах тієї само географічної території»* (Вернадский 2000, с. 25). Що ж тоді говорити про безмежні простори Східної Європи, де перша держава східних слов'ян формувалася в різних географічних зонах?

Тож у нашому випадку будемо відштовхуватися від постулатів класиків східноєвропейської історичної географії, які стосовно Київської Русі відзначали: *«Розпочинаючи дослідження утворення території давньоруської держави, слід поставити дві проблеми: передусім проблему вивчення території тієї держави, яка склалася на півдні, в Середньому Подніпров'ї, до утворення «імперії» Олега та Ігоря, або Київської держави; тож необхідно переглянути проблему «Руської землі», оскільки цей термін («Руська земля», «Русь»), що набув загальноруського значення, спочатку відносився до території південноруської землі. Давня держава Середнього Подніпров'я, яка називалася «Руською землею», увійшла до складу*

Київської держави початково як територіальне та політичне панівне ядро» (Насонов 1951, с. 7).

І ще одне зауваження з цього приводу: *«У процесі аналізу неясних і часом суперечливих джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, яка в нашому випадку проявляється чітко й контрастно. Ми зобов'язані ставитися з великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі будуть подавати Північ як місце зародження руської державності, та мусимо пояснювати причини такої явної тенденційності»* (Рыбаков 1984, с. 39).

Пояснити погляди окремих сучасних російських науковців стосовно північної моделі походження східнослов'янської державності (Ладога—Новгород, а вже потім Київ) доволі просто — старий державний центр опинився «поза кордоном» історичної Росії, і хоча «Віщий» Олег назвав саме Київ на Середньому Дніпрі «матір'ю міст руських», але то не так (нам, мовляв, з ХХІ ст. «видніше»). Та різні джерела, зокрема й археологічні, все ж дозволяють у цілому правдиво реконструювати тогочасну ситуацію. Але для цього слід заглибитися на декілька століть раніше початку власне давньоруської історії.

Нині визнано, що відкриття та широке вивчення слов'янських ранньосередньовічних пам'яток VI—VII ст. після Другої світової війни, а в останні десятиліття виділення слов'янських старожитностей V ст., не тільки заповнило хронологічну лакуну в історичному розвитку матеріальної культури цієї етнічної спільноти в середині I тис., а й поставило проблему формування різних слов'янських груп на нову наукову основу. Нововідкриті культури вдалося достовірно пов'язати з писемними джерелами та суто археологічними методами показати, з одного боку, переростання їх у культуру давньоруської доби, а з іншого — шляхом ретроспекції поєднати з ранішими пам'ятками Східної та Середньої Європи. Виявилося, що вже в VI—VII ст. слов'янська людність розділилася на чотири культурні групи — колочинську, пенківську, прасько-корчацьку та дзедзіцьку культури. Перші три виникли ще в попередньому V ст. на території сучасної України та в деяких порубіжних областях Білорусі й Росії, а дзедзіцька група — в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. Нещодавно стала відома ще одна група — іменьківська в Середньому Поволжі, в якій є елементи слов'янських культур V—VII ст. (рис. 1). Надалі на території України на рубежі VII—VIII ст. унаслідок соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства відбулися

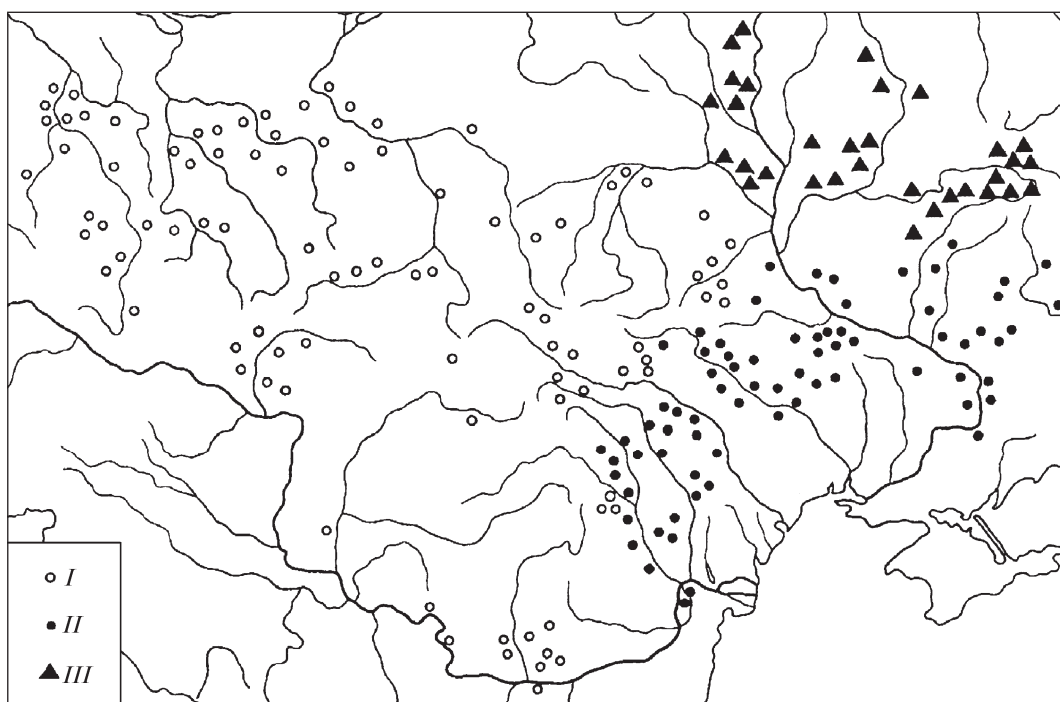

Рис. 1. Археологічні культури третьої чверті I тис. на півдні східнослов'янської ойкумени (за В.Д. Бараном). Умовні позначки: I — прасько-корчацька; II — пеньківська; III — колочинська

помітні зміни в матеріальній культурі. На основі попередніх культур виросли лука-райковецька культура на Правобережжі Дніпра та волинцевська, а потім роменська — на Лівобережжі (рис. 2). У межах цих культурних ареалів формувалися нові племена та племінні союзи, які в подальшому й призвели до створення Давньоруської держави (Баран 1998, с. 9—10).

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь — до Дунаю та кордонів Візантійської імперії — шляхом, який раніше проклали готи. В.Д. Баран вважає, що розселення слов'ян на південь відбулося з тих само причин, котрі зумовили відхід готів із приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, розбивши готів, чинили тиск на всі племена, які входили в готське об'єднання (там само, с. 83). Але цей напрямок нас тут не цікавить — нащадки склавів і антів цих європейських регіонів не увійшли до складу майбутньої Русі. Тож звернемося до північного та північно-східного напрямків розселення слов'ян. Туди, крім представників згаданих слов'янських угруповань, переселялися й «колочинці», в яких частина дослідників вбачає венетів (Україна... 2009, с. 9).

Ні в кого не викликає сумніву, що слов'янське населення в області верхньої течії Дніпра та Волги було прийшлим і «нашарувалося» на місцевий етнічний субстрат. За даними писемних

джерел, до появи слов'ян за північними та східними межами Верхнього Подніпров'я мешкали фіно-угорські племена — чудь і весь на півночі та мерянські, муромські й мордовські племена у Волго-Окському межиріччі. Про давнє населення Верхнього Подніпров'я літописи не повідомляють нічого, але на основі лінгвістичних даних, найперше матеріалів гідронімії, вже давно встановлено, що в давнину ці території населяли балтійські племена.

Питання про балто-слов'янські стосунки та роль дніпровських балтів у формуванні тут слов'янської етнічної спільноти досить цікаве. На відміну від фіно-угорських племен, які були чужі для слов'ян за мовою та культурою, балти були близьким слов'янам індоєвропейським етнічним угрупованням (рис. 3). Але, крім південних переселенців, на території Білорусі прослідковуються також сліди зайдів із заходу.

За свідченнями П.М. Третьякова та його білоруських колег, протягом третьої чверті I тис. східні балти почали зводити численні укріплення-сховища (майже біля кожного поселення). Очевидно, що ситуація у Верхньому Подніпров'ї тоді була немирною — практично всі городища загинули одночасно через пожежі. Супротивник без особливих зусиль займав невеликі укріплення, а місцеве населення в разі його наближення ховалося в лісах. Те трапилося десь у середині VIII ст. (Третьяков

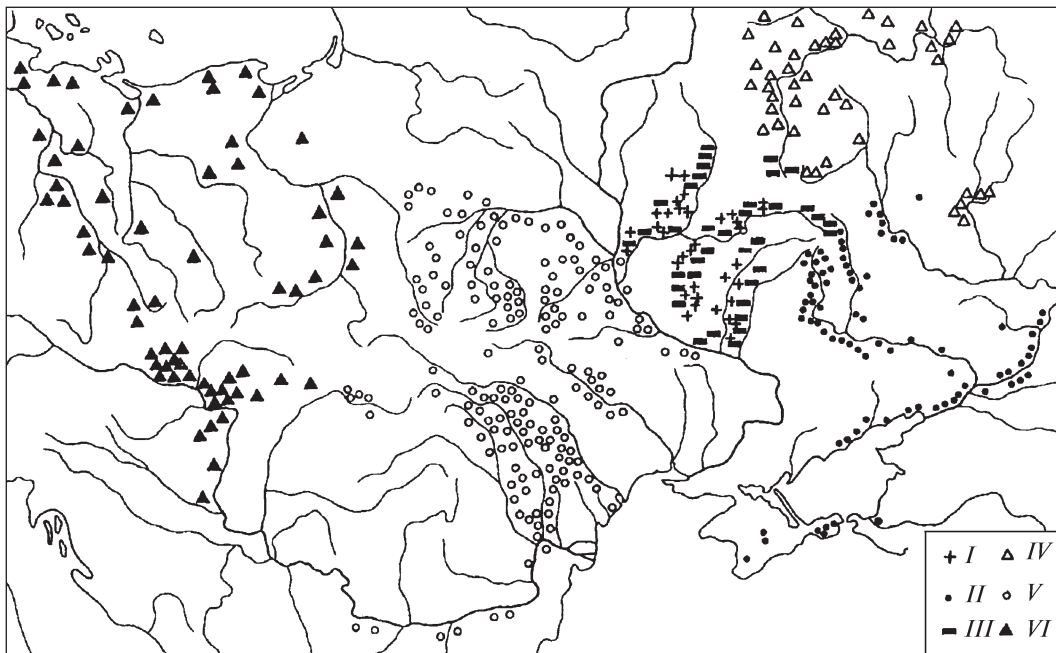

Рис. 2. Археологічні культури останньої чверті I тис. (за В.Д. Бараном): I — волинцевська; II — салтівська; III — роменська; IV — борщевська; V — лука-райковецька; VI — слов'янські пам'ятки Центральної Європи

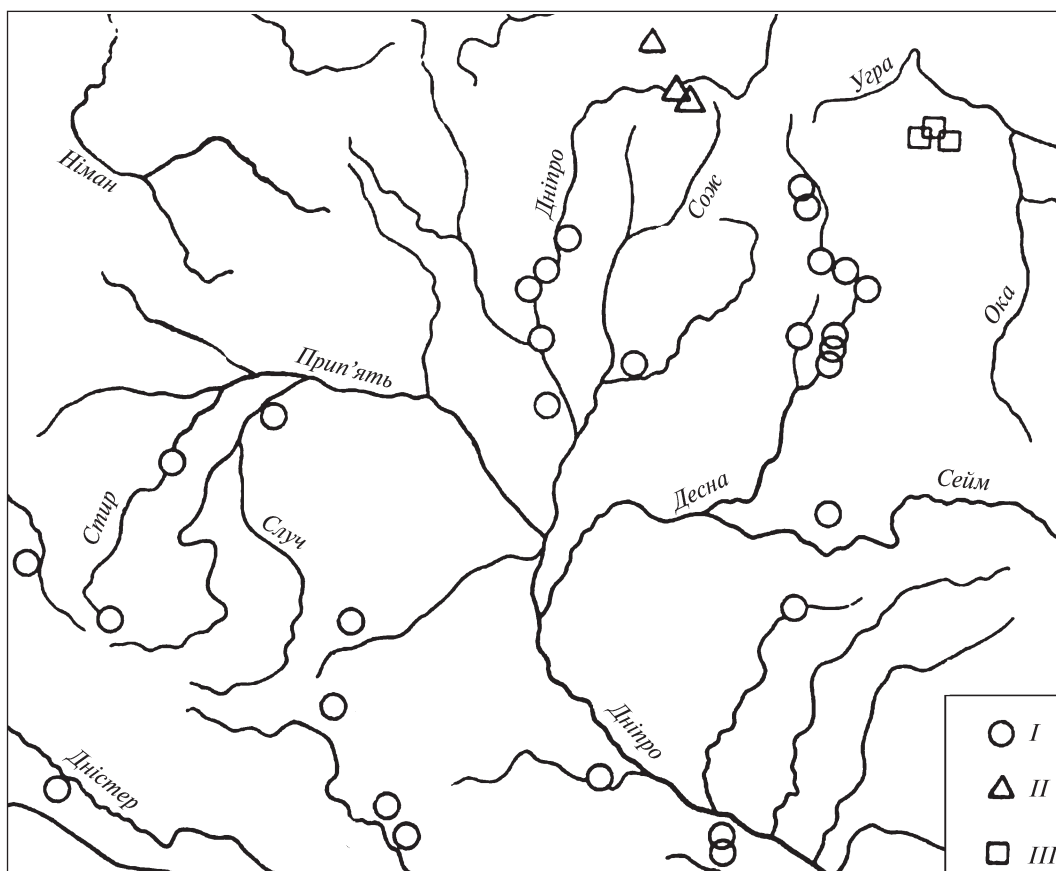

Рис. 3. Старожитності VI—VIII ст. Середньої та Верхньої Наддніпрянщини (за П.М. Третьяковим). Умовні позначки: I — ранньослов'янські; II — зі слов'янськими елементами в межах Верхнього Дніпра; III — балто-слов'янські в басейні р. Угра

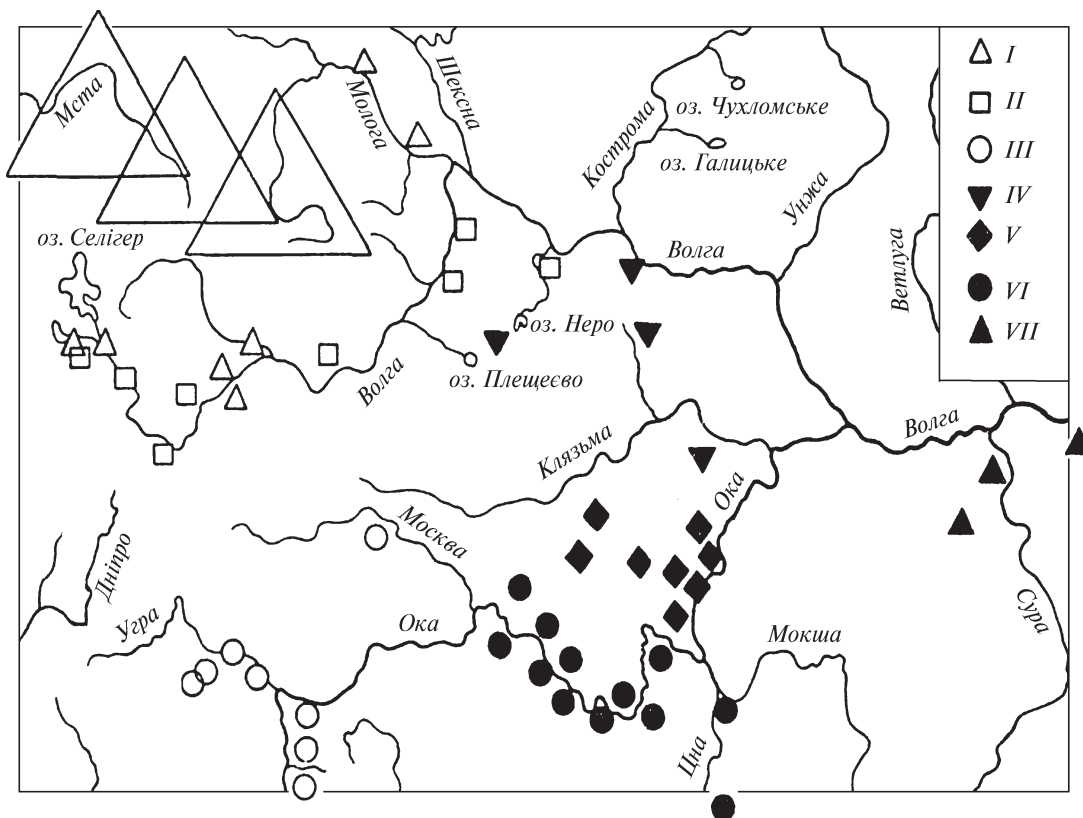

Рис. 4. Слов'янські та фіно-угорські старожитності другої половини I тис. Волго-Окського межиріччя (за П.М. Третьяковим). Умовні позначки: I — сопки словен новгородських; II — довгі кургани кривичів; III — кургани верхньоокського типу; IV — мерянські могильники; V — муромські могильники; VI — мордовські могильники; VII — фіно-угорські могильники на річках Сура та Цивіла

1966, с. 274, 277, 282). Вірогідно, слов'яни-переселенці використали тактику розселення, аналогічну гунській стосовно готів, а ті, своєю чергою, — до підлеглих «молодих слов'ян», у першу чергу, до представників їхньої племінної верхівки. З цього приводу можна згадати хоча б слов'яно-готське протистояння в часи Великого переселення народів, коли переможці — готи — розіп'яли слов'янського «короля» Божа разом із його синами та 70 знатними особами, як про те повідомляє Йордан. Процес асиміляції з попереднім усуненням балтської племінної верхівки розпочався таким своєрідним способом, що й не дивно для тієї історичної доби, хоча на першому етапі балти й слов'яни інтенсивно все ж не змішувалися.

Очевидно, слов'яни в середині та другій половині I тис. проникали окремими потоками все далі та далі на північ. Вірогідно, напередими їхньому руху із заходу просувалася інша хвиля переселенців, які лишили вкрити розчесами кераміку. А наприкінці третьої чверті I тис. в історії північної частини Верхнього Подніпров'я відбулася ще одна важлива подія, внаслідок якої етнічна ситуація суттєво ускладнилася, а балтські «острівці» ще більше

звужилися. Йдеться про проникнення туди нового слов'янського населення, яке полишило по собі своєрідні поховальні пам'ятки — довгі кургани (літописні кривичі, які, вірогідно, й палили балтські городища). Таким чином, угруповання східних балтів, котре розмішувалося в основному у Верхньому Посожжі, було потіснене, а, можливо, й розгромлене слов'янами, які прийшли не з півдня (по Дніпру) і не з південного сходу (з поріччя Десни), а з заходу чи північного заходу. Балтійські «острівці» зафіксовані і в Волго-Окському межиріччі, де аж до початку II тис. мешкали «люди голядь» (Третьяков 1966, с. 280, 282).

Але основним етнічним компонентом в останньому з названих регіонів до переселення туди слов'ян були все ж не балти, а фіно-угри (рис. 4). Інтеграційні процеси там були ще складнішими й тривалішими, а культура місцевих племен стала вагомішим і серйознішим внеском у культуру північно-східних давньоруських земель. П.М. Третьяков відзначав, що процеси у фіно-угорському середовищі проходили інакше ніж у балтійському Верхнього Подніпров'я. Зокрема, тут не сталося змін у формі поселень, що мало місце у балтів.

Відомо багато городищ, життя на яких продовжувалося аж до кінця I тис. (Третьяков 1966, с. 288). Заселення регіону йшло з різних територій, а його специфіку, здається, достовірно охарактеризував Р. Пайпс: «У Московській державі насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, досить відмінний від київського. Походження багатьох із цих новацій можна вести від того, яким чином склалася Московська держава. У Київській Русі та в усіх князівствах, що вийшли з неї, крім північно-східних, населення з'явилося до князів: спершу утворилися поселення, а вже потім політична влада. Північний Схід, навпаки, був здебільшого колонізований з ініціативи та під приводом князів; тут влада випередила заселення» (Пайпс 2004, с. 62). Дійсно, людський потенціал Поволжя за етнічною належністю був пере-

важно угро-фінський, і, дуже потрібний новим володарям, він ефективно вплинув на специфіку формування великоросів як окремого народу в географічній зоні, яка до початку II тис. ще не належала до Русі в понятійному сенсі.

В останній чверті I тис. слов'яни почали освоювати й північну зону Східної Європи, де представники різних їхніх угруповань почали «вклинюватися», в першу чергу, в слабо заселену тоді межу зону між прибалтійсько-фінським і волзько-фінським етнічними масивами (рис. 5). У цілому в сопках і довгих курганах можна прослідкувати тенденцію зміни дослов'янських традицій у поховальному обряді та металевому убранстві. Поширюються городища, матеріальна культура яких близька до слов'янських культур південного узбережжя Балтики та відмінна від таких пів-

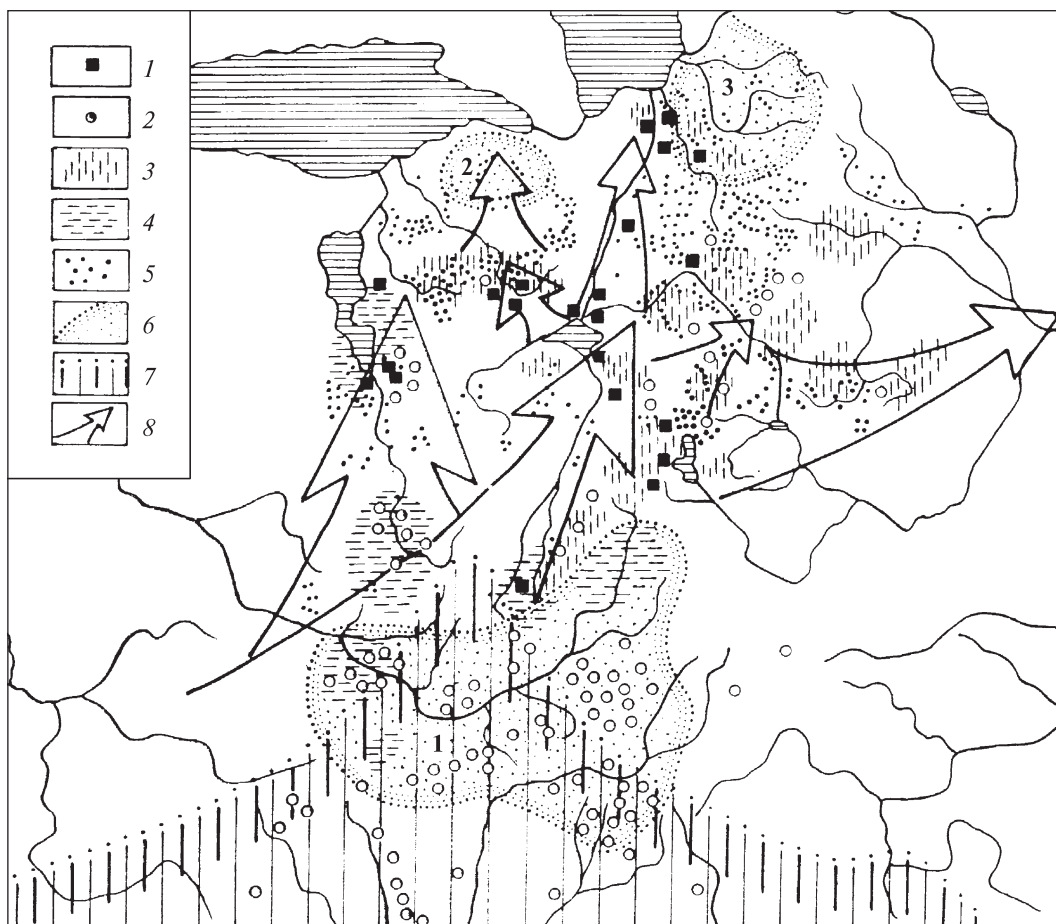

Рис. 5. Північний захід східнослов'янської ойкумени в останній чверті I — на початку II тис. (за Г.С. Лебедевим). Умовні позначки: 1 — городища з ліпною керамікою VIII—X та гончарною X—XII ст. у Псковській і Новгородській землях; 2 — могильники з півсферичними східнослов'янськими курганами із залишками обряду кремації VIII—IX ст.; 3 — ареали поширення великих могильників із сопок, курганів і жальників IX—XIV ст.; 4 — ареали поширення великих могильників із довгих і круглих курганів IX—X ст.; 5 — жальники XI—XV ст.; 6 — ареали археологічних культур (1 — смоленські довгі кургани, 2 — кургани Іжорського плато, 3 — приладозькі кургани); 7 — висхідна територія слов'янського розселення в лісовій смузі Східної Європи; 8 — основні напрямки розселення слов'ян на північний захід у VIII—X ст.

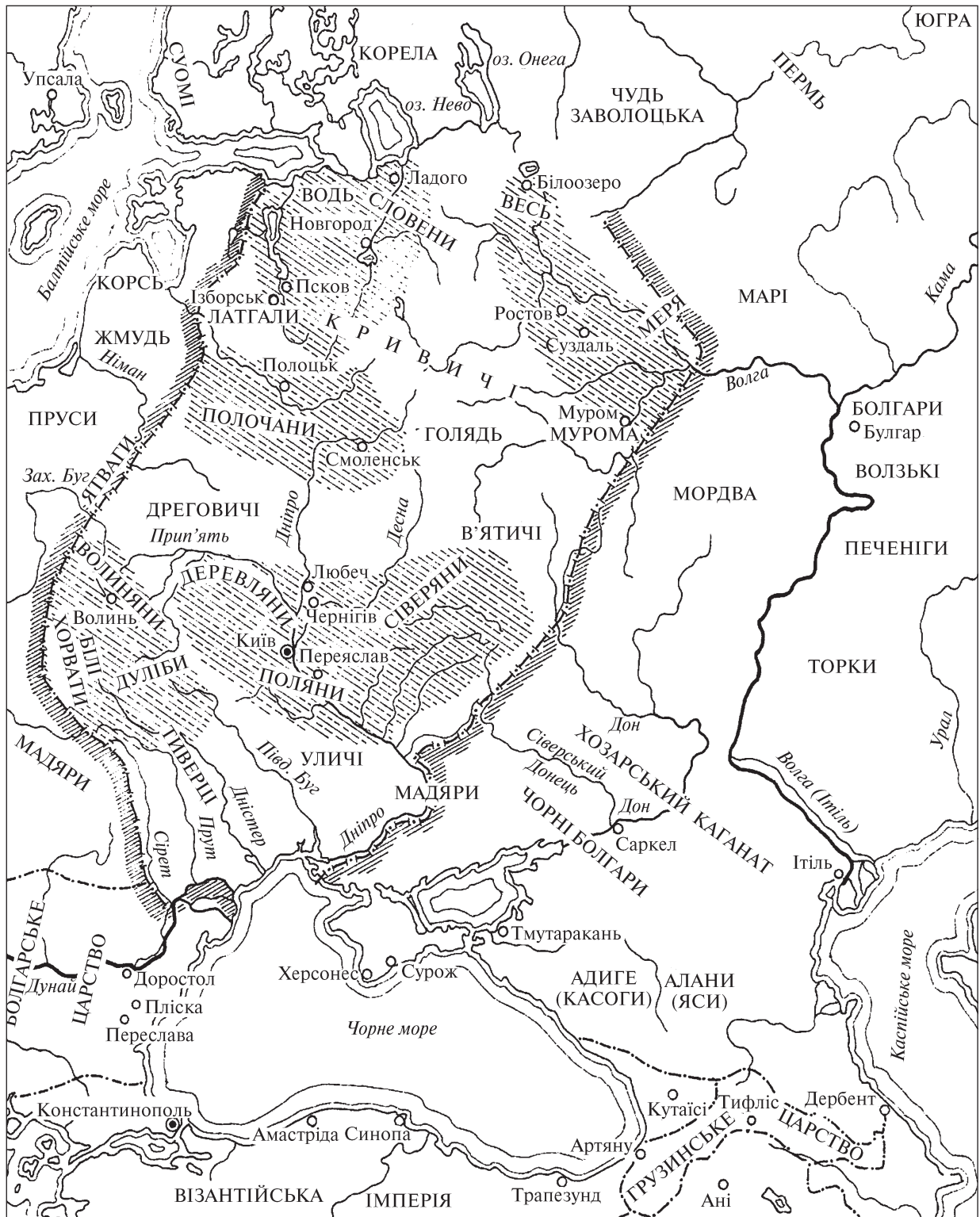

Рис. 6. Східнослов'янські літописні племена, їхні протодержавні утворення та сусіди наприкінці I тис. (за П.П. Толочком)

денних культур як лука-райковецька та роменська. Крайнім північним пунктом, розміщеним на вістрі слов'янського світу, який «вклинився» в тогочасне автохтонне фіно-угорське середовище, стала Ладога. Цей пункт став першою значною контактною точкою у

слов'яно-скандинавських стосунках (Лебедев 1985, с. 199—203, 212). Утворився своєрідний етнічний казан, основними складовими якого стали словени, кривичі, чудь, меря та весь. І це вплинуло на формування «величезної різноетнічної федерації нашого Північного Заходу,

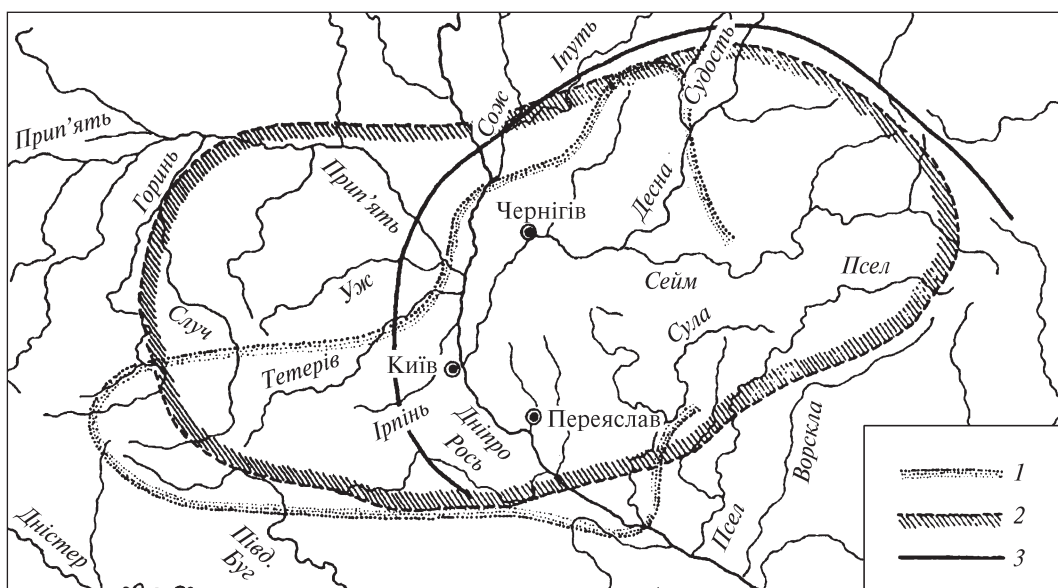

Рис. 7. «Руська земля» у вузькому значенні. Умовні позначки: 1 — за А.М. Насоновим; 2 — за П.П. Толочком; 3 — за Б.О. Рибаківим

що складалася з племен західних і східних слов'ян і аборигенних племен фіно-угорського походження» (Янин 1977, с. 220).

Загалом нині етнографічні особливості в межах східнослов'янського світу чіткіше проступають у межах достатньо великих регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних племен. Вони обумовлювалися, насамперед, різними географічними чинниками, а також сусідством іншоетнічного населення. На півдні та південному заході групами близьких племен були поляни, сіверяни (західні), древляни та частково дреговичі, волиняни й дуліби, тиверці та білі хорвати; на північному сході — сіверяни (східні), в'ятичі та радимичі; на північному заході — дреговичі, кривичі та новгородські словени (Седов 1982; Толочко 1996, с. 244). Але водночас за пам'ятками останньої чверті I тис. все рельєфніше вимальовується і картина становлення протодержавних територіальних структур у районах між Ладогою та Псковом (на півночі), між Білоозером і Муромом (на північному сході східнослов'янської ойкумени), між Києвом і Черніговом і між Волинем і Червенем (на півдні й південному заході). Проміжну позицію між перерахованими територіальними структурами займало ще одне протодержавне утворення — між Полоцьком і Смоленськом (рис. 6). Надалі, внаслідок інтеграційних процесів, виділилося два основні державотворчі регіони — вже згадана північна федерація та південна «Руська земля» в Середньому Подніпров'ї (рис. 7).

У X ст. вони стали відомі у Візантії як північна «Зовнішня Русь» і як вірогідна протипага їй на півдні «Русь Внутрішня» (Багрянородний 1991, с. 309), а їх основними центрами стали Новгород і Київ. Певною мірою така територіальна розмежованість підтверджується в цілому й східними авторами (Славіон і Куява), хоча до двох названих територій там додається й третя — Арса в районі Ростова на Волзі (Дубов 1982, с. 104—111). Але в останньому випадку поки що маємо лише гіпотезу. Справа в тому, що хоча Ростов і згадується в літописних статтях 862 та 907 рр., але то вставки початку XII ст., тож говорити про його існування наприкінці I тис. немає достатніх підстав (Кучкин 1984, с. 57—58).

Список міст, згаданих у повідомленні про «закликання варягів», а саме, Ладога, Новгород, Ізборськ, Білоозеро, а також у пізнішій літописній статті — Полоцьк, Ростов, Муром, на думку Г.С. Лебедева, означає початкові межі «Верхньої» (тобто «Зовнішньої») Русі, на основі якої пізніше склалися Новгородська та Псковська землі, а в X ст. виділилася Ростово-Суздальська. Її центри, вірогідно, були пов'язані між собою та виконували певні адміністративні функції (Лебедев 1985, с. 197). Але наведена інформація про пізнішу вставку стосовно Ростова дозволяє окреслювати кордон «Зовнішньої Русі» дещо нижче Мурому й трохи вище Смоленська та Полоцька.

Стосовно ж «Внутрішньої» («Південної») Русі, то її початкові кордони можна локалізувати в середньодніпровському регіоні з містами Київ, Чернігів і Переяслав. Надалі були приєднані во-

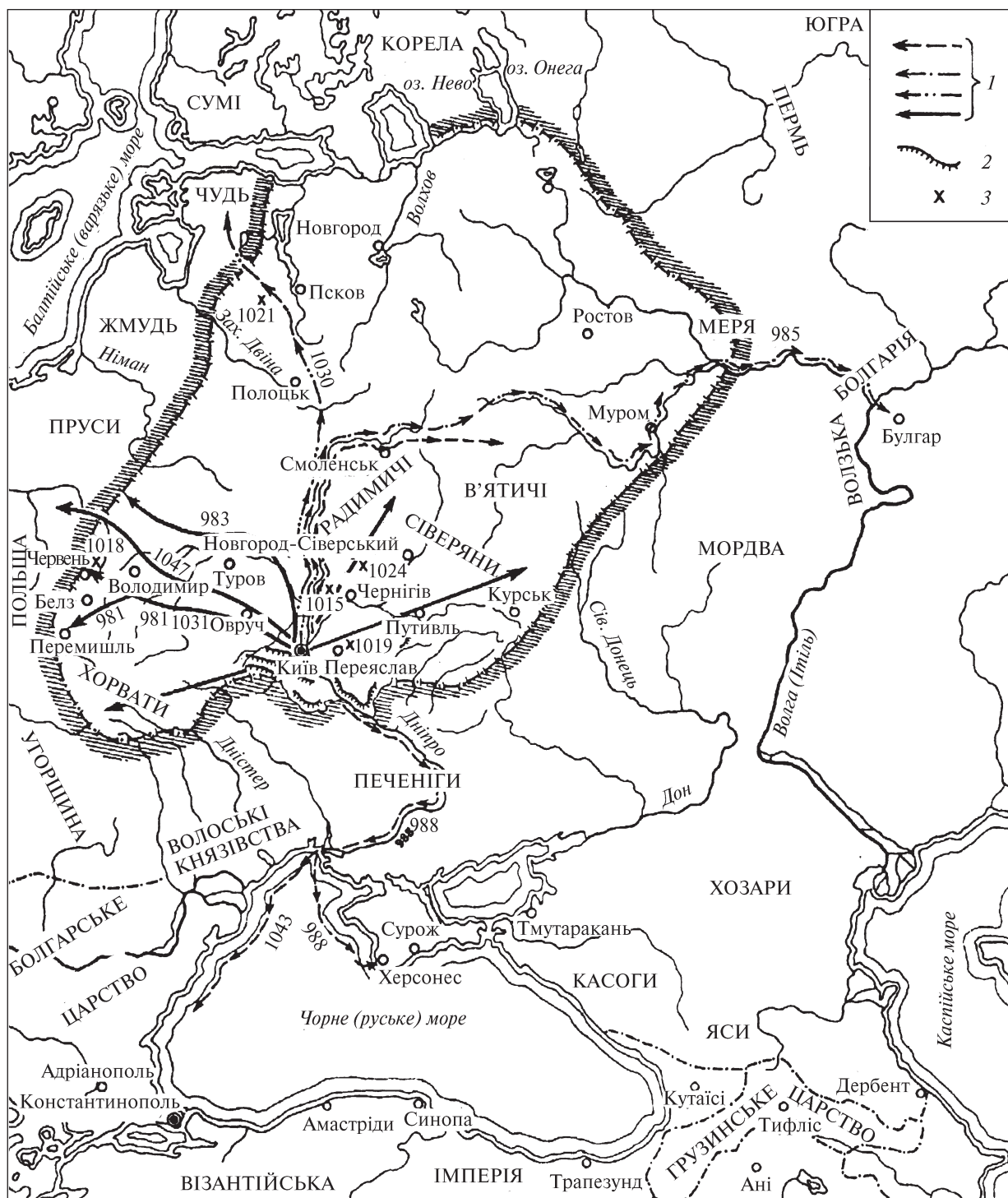

Рис. 8. Русь за часів Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. Умовні позначки: 1 — походи давньоруських князів; 2 — Змійові вали; 3 — місця битв

линські території (так зв. Червенські гради), а на межі XII—XIII ст. до «руської зони» потрапила й підкарпатська Галицька земля. У північному напрямку на рубежі I—II тис. «руське» найменування поширилося на Смоленськ і Полоцьк (останній найраніше виділився в самостійну удільну структуру). На користь такої версії говорять і перераховані в «Повісті минулих літ» міс-

та, котрі були названі серед руських gradів ще в русько-візантійському договорі 907 р.: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов і Любеч. Стосовно Ростова вже зазначалося, що то була пізніша вставка. Тож лише Полоцьк постає спірним містом у сенсі північно-південного територіального розмежування, що часто фіксується в порубіжних ситуаціях і в інших випадках. А

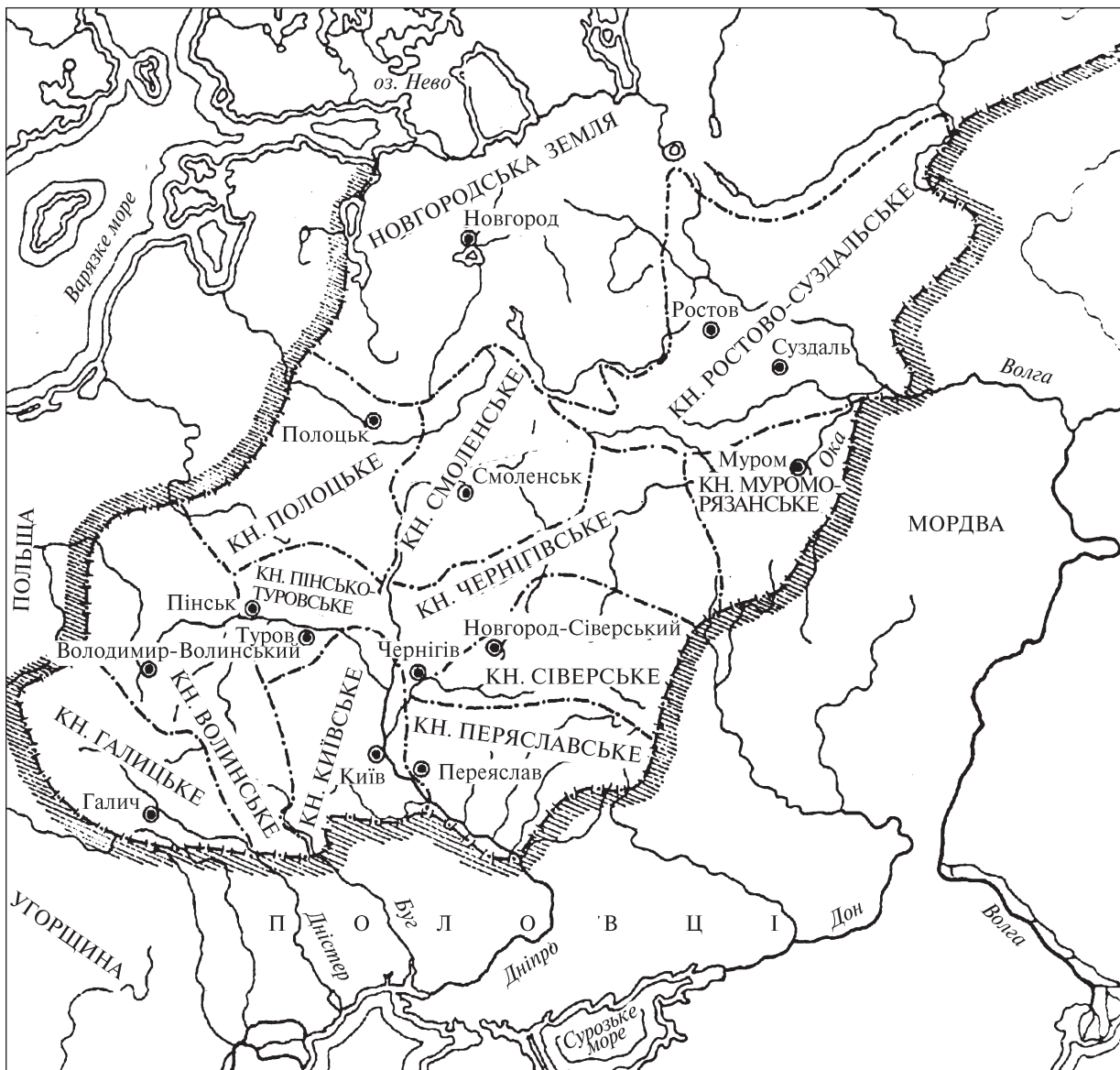

Рис. 9. Давньоруські землі-князівства XII—XIII ст.

загалом східнослов'янські Північ і Північний Схід у давньоруські часи не були власне «руською зоною» в історично-географічному сенсі. Перший регіон стабільно іменувався Новгородською областю (або волостю), а другий — Заліссям (Моця 2007, с. 258—259; 2009, с. 162—165). Останній із названих став «Руссю» в післямонгольський час, а перший — ще пізніше.

Але вже на початку II тис. давньоруська державна територія загалом набула своїх обрисів (рис. 8). Тут зауважимо, що конкретизація внутрішніх функцій держави набуває принципового значення для визначення статусу заселеної території в період її становлення та, звичайно, пізніше. Щодо населення, що мешкає на якійсь території, де такі функції проявлялися, то цю територію слід вважати державною. Крім того, панівні структури

суспільства і в часи феодалізму поширювали свою владу й на незаселені місцевості, а також річки, озера, гори тощо (Кучкин 1984, с. 6).

Надалі історично-географічна ситуація в давньоруські часи ще більше ускладнювалася через виділення з території «імперії Рюриковичів» удільних земель-князівств упродовж XII—XIII ст. (рис. 9). Вони загалом не збігалися з межами додержавних земель-напівдержав останньої чверті I тис. Як встановив А.А. Горський, термін «земля» щодо складових Русі в широкому значенні прослідковується від другої чверті XII ст., тобто від часів початку феодальної роздробленості. Тож поява таких «земель» хронологічно співпадає з виділенням деяких удільних князівств у окремі адміністративні структури, а аналіз наявної інформації

дозволяє в цілому простежити тотожність таких земель і князівств. Якби перші були давніми етногеографічними утвореннями, вони б іменувалися так і в XI — на самому початку XII ст. Але для того часу немає не лише згадок про «землі», позначені за назвою основного міського центру (за винятком Муромської та Ростовської волостей), але навіть про «волості», якими тоді іменувалися складові Давньоруської держави (Ruthenica 2002, с. 61—62).

Подальший розгляд цієї проблематики в хронологічному, територіальному та етнічному аспектах — то вже тема іншого дослідження. Тож тут зробимо лише кілька загальних зауважень:

— початкове формування слов'янської ойкумени в південних і центральних районах Східної Європи відбувалося за ізоляції або фізичної ліквідації представників вищих прошарків попередніх етнічних груп іранців і германців, чи балтів; мабуть, у тому випадку була застосована така само тактика, що й готами стосовно слов'янської верхівки в середині I тис. (Бож і його оточення в антсько-готському протистоянні);

— у північних і північно-східних районах під час слов'янського розселення представники нових для тих територій етнічних груп слов'ян входили мирно до старого субстрату фіно-угрів і, в першу чергу, освоювали тоді незаселені (або мало заселені) території;

— інтеграційні процеси у східнослов'янському середовищі в різних регіонах призвели до формування спочатку кількох протодержавних утворень, які потім оформилися в два суперсоюзи; на півночі, на відміну від півдня, фіноугри від самого початку ввійшли в мирні контакти з переселенцями та брали активну участь у внутрішніх процесах;

— все це скінчилося появою на світовій арені Русі, а центр імперії Рюриковичів розмістився на Середньому Дніпрі;

— специфічні умови перебування слов'ян у різних землях і соціально-економічний розвиток їх призвели до того, що в історично-географічному сенсі, крім «руської зони» з'явилися ще й «новгородська» та «заліська».

Усі ці етногеографічні процеси не дають можливості стверджувати про цілковиту єдність східнослов'янського світу на початку II тис. Не так давно погляд на неоднорідність цього етнічного масиву в сенсі цивілізаційного розвитку висловив Є.М. Носов, який запропонував розчленувати його на чотири складові — власне Київську Русь, Новгородську республіку, Руську Північ і центральноруські князівства (Кузык, Яковец 2008, с. 9). Такий новий підхід до старої проблеми видається нам перспективним, і його слід проаналізувати в подальших розробках давньоруської тематики.

Алексеев В.П. Этногенез. — М., 1986.

Багрянородный Константин. Об управлении империей. — М., 1991.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998 (Україна крізь віки. — 3).

Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб., 2000.

Дубов И.В. Северо-восточная Русь в эпоху раннего средневековья. — Л., 1982.

Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т. IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М., 2008.

Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. — М., 1984.

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. — Л., 1985.

Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007.

Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. — К., 2009.

Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.

Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М., 2004.

Рыбаков Б.А. Мир истории. — М., 1984.

Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982 (серия «Археология СССР»).

Седов В.В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. — М., 1999.

Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.

Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. — К., 2010.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.

Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 2.

Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород. — М., 1977.

Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1.

Надійшла 23.02.2012

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КИЕВСКОЙ РУСИ В КОНТЕКСТЕ ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Исследование исторических процессов, которые происходили в восточнославянском мире на протяжении второй половины I — первые века II тыс., в этногеографическом аспекте позволяет выделить несколько пластов, внутри которых на разных территориях и в разное время происходящие процессы в какой-то степени отличались от общей канвы расселения ранних славян, а затем и русов (начиная от антов, склавинов и венетов) в сторону формирования их прото- и государственных институтов. В результате такой эволюции вслед за появлением на определенном этапе племенных союзов (поляне, новгородские словене и др.) определились две зоны, получившие названия «Внешней» и «Внутренней» Руси с центрами в Новгороде и Киеве. Но если на юге восточнославянской ойкумены процессы нового уровня формировались после «зачистки территории» от прежних этнических групп, в первую очередь от представителей их элит (ираноязычных, балтских и др.), то на севере и северо-востоке Восточной Европы славяне вступили в довольно мирные контакты с финно-угорскими племенами, часть из которых вошла в качестве равноправных партнеров в новые федеративные образования. Это нашло отражение в дальнейшем формировании в домонгольское время «Русской земли» на юге восточнославянского мира, «всей Новгородской области» на севере и «Залесья» на северо-востоке. Поэтому существует необходимость рассмотреть всю восточнославянскую цивилизацию в целом в плане изучения ее четырех составных: собственно Киевской Руси, Новгородской республики, Русского Севера и центрально-русских княжеств в Поволжье.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF KYIV RUS IN CONTEXT OF ETHNOGRAPHICAL RESEARCH

Study in ethnographical aspect of historic processes in the Eastern Slavs world during the second half of the 1st millennium and in the first centuries of the 2nd millennium allow the author to determine several strata, in which on various areas and at various times such processes differed in certain extent from the general frame of settling of the Early Slavs, and later of the Ruses (starting from the Ants, the Sclaveni, and the Venetians) towards the formation of their proto-state and state institutions. Such evolution resulted in tribe unions emergence at a certain stage (the Polyans, the Slavenians of Novgorod, and others), and after that in the formation of two zones named «Exterior» and «Interior» Rus with the centres in Novgorod and Kyiv. However, while on the south of the Eastern Slavs Ecumene the new level processes were being formed after the «territory cleansing» from the previous ethnic groups, first of all from their elites (Iranian-speaking, Baltic, etc.), the Slavs on the north and the north-east of Eastern Europe came into quite peaceful contacts with Finno-Ugric tribes, part of which entered into the new federative structures as partners with the equal rights. This fact was reflected in the further formation of «Rus Land» in the pre-Mongols period on the south of the Eastern Slavonic world, «the whole Novgorod region» on the north, and «Zalissia» on the north-east. Consequently, there is a necessity to consider the Eastern Slavonic civilization in its entirety by studying its four components: the proper Kyiv Rus, Novgorod Republic, Russian North, and the Central Rus principalities in the Volga River region.

Г.А. Козубовський

ДАНІ НУМІЗМАТИКИ ПРО ТОРГІВЕЛЬНІ ШЛЯХИ В УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ XIV ст.

Найважливішими чинниками розвитку торгівельних шляхів у Правобережній Україні XIV ст. визнаються поклади солі та монетарне срібло.

Ключові слова: XIV ст., Поділля, Галичина, Побужжя, золотоординські міста, торгівельні шляхи, празькі гроші, сіль.

Середньовічним торгівельним шляхам присвячено багато праць. З ними пов'язується виникнення та розвиток міст, культурні, по-

літичні та економічні зв'язки між народами. XIV ст. позначилося боротьбою за торгівельні шляхи та право контролю над ними, за джерела отримання грошових прибутків. Адже бурхливий розвиток феодалізму та по-

стійні воєнні конфлікти вимагали значних коштів.

Одним з таких вважається магістральний шлях, що з'єднував Львів з містами Чорноморського узбережжя. Зазвичай напрямок цієї важливої магістралі окреслюють здебільшого за писемними та картографічними джерелами XV—XVII ст. Запропоновані різні реконструкції основних ділянок цього шляху, що зумовлено частими змінами воєнно-політичної та економічної ситуації в регіоні протягом XIV—XVII ст. (Петрунь 1928, с. 160—166; 1929, с. 32—33; Боряк 1985, с. 67; Крикун 1992, с. 72—74; Грушевський 1995, с. 58—59, 607—608; Еманов 1995, с. 16—17, 73).

Є припущення про існування шляху між Львовом і містами Криму ще в XIII ст. (Котляр 1966, с. 139). «Львівська дорога» — шлях генуезьких купців від Чорного до Балтійського моря (в бік Фландрії до Брюгге через Львів) — згадується в генуезькому портулані 1339 р. (Мохов 1974, с. 303; Історія Львова 2006, с. 56). 1343 р. до хана Джанібєка через Львів у Тану їхало посольство Венеційського сенату (Гейд 1915, с. 111).

Основні опорні пункти шляху та його напрямок на величезній території для першої половини XIV ст. не з'ясовані. Напрямок здебільшого реконструюють за документами початку XV ст.: через Кам'янець-Подільський, далі через Поділля та степи Північного Причорномор'я в Крим до Кафи (Котляр 1966, с. 139). Шлях у татарські землі неодноразово згадується в документах 70—80-х рр. XIV ст. (Мохов 1974, с. 299; Грушевський 1995, с. 57—58). Сучасні дослідники справедливо звертають увагу на пролягання кількох таких шляхів через територію Поділля (Білецька 2004, с. 238—239). Багато комунікацій там фіксують і пізніші джерела (Шевченко 1985).

Значну допомогу в реконструкції давніх шляхів можуть надати нумізматичні знахідки. До таких, насамперед, відноситься низка празьких грошів першої половини—середини XIV ст.: Вацлава II (1300—1305), Яна I Люксембурзького (1310—1346) і перших випусків Карла I (1346—1378). Празькі гроші, монети нового зразка і гатунку, з'явилися в Чехії 1300 р. та впродовж XIV ст. розповсюдилися в багатьох європейських країнах. Такі монети — визнана «валюта Центральної Європи» (Kiersnowski 1975, s. 129) — є чи не єдиною групою європейських монет на території Галицько-Волинської Русі, там їх знайдено в житлах, культурних шарах і в скарбах. Вони окреслюють і шляхи роз-

повсюдження європейського срібла на схід і південний схід, де чеські монети набули значного розповсюдження вже в XV ст. (Соболева 1967, с. 54—59). Такі знахідки фіксуються в районі найбільших міст-фортець Галицької та Волинської земель (рис. 1¹).

Є повідомлення про знахідки окремих обрізаних празьких грошів першої половини XIV ст. на Поділлі, що також вказує на зв'язок з Галичиною та Львовом, де саме концентруються знахідки обрізаних по колу празьких грошів першої половини XIV ст. (Грушевський 2004; Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131). На полі, в районі поселення XIV ст. біля с. Польний Макарів Дунаєвецького р-ну знайдені срібні каблучки, обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького (2 екз.) та золотоординський пул з двоголовим орлом Узбека (1312—1342). Про певний зв'язок і хронологічну відповідність з пам'ятками Галицько-Волинської Русі свідчать і знахідки каблучок-печаток з характерними для Галицько-Волинської держави зображеннями птахів (Русина та ін. 2009, с. 106; інформація О. Погорільця). Мідний золотоординський пул з двоголовим орлом вказує на військову присутність, адміністративне підпорядкування чи зв'язок з золотоординськими містами. Такі монети добре відомі з золотоординських міст і поселень Подністер'я, Побужжя, Криму, Приазов'я та Поволжя. В районі м. Бар Вінницької обл. знайдено обрізаний празький гріш Вацлава II (Бакалець 2005, с. 81).

На особливу увагу заслуговують монетні знахідки з с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Торговицький скарб 1894 р., знайдений на березі р. Синюха, складався зі 173 монет: джучидських дирхемів від Токти (1290—1312) до Навруза (1360) та шести празьких грошів Вацлава II (1300—1305), Яна I Люксембурзького (1310—1346) і Карла I (1346—1378) (Сиверс 1922, с. 21, № 60; Sobolewa 1970, s. 200, № 8). Відсутність згадок про монети Кільдібека (1361—1362) та Абдуллаха (1361—1369) дозволяє досить точно датувати скарб межею 50—60-х рр. XIV ст. Це також може свідчити про наявність у ньому лише перших випусків празьких грошів Карла I. Це перший і єдиний факт наявності празьких грошів у Центральній Україні в середині — на самому початку другої половини XIV ст.

¹ На рис. 1 умовно позначені міста, які в XIV ст. не існували: Бар, Качибей.

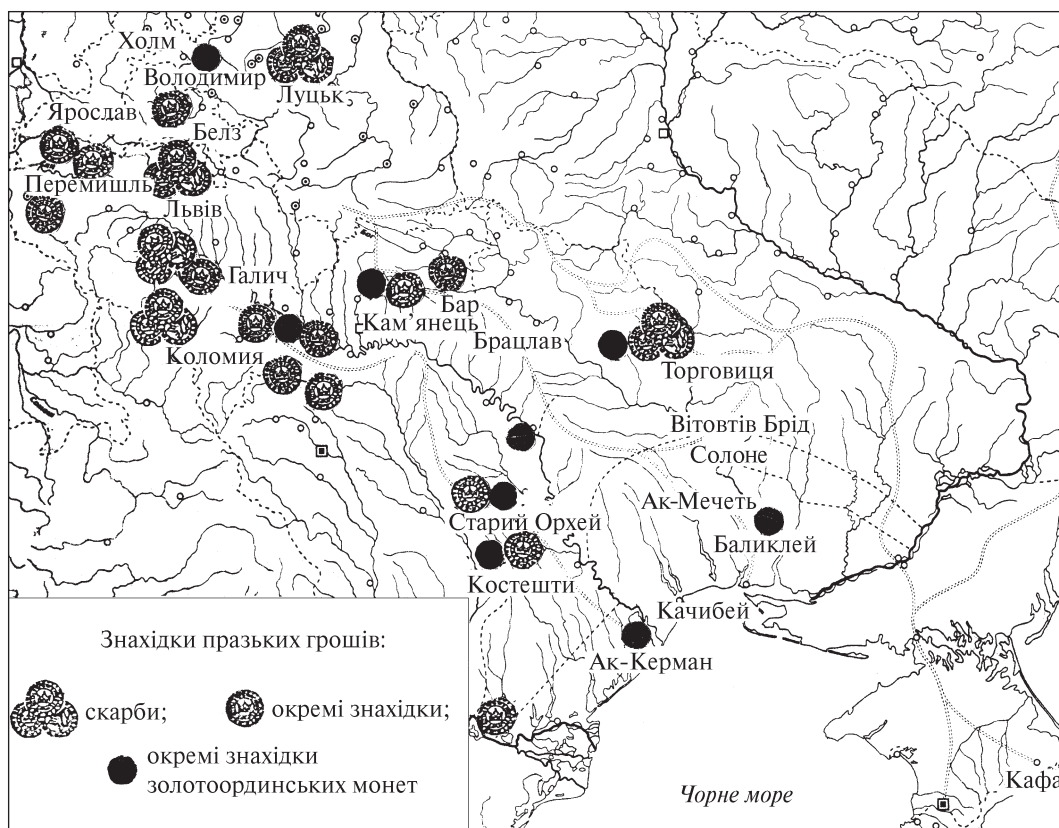

Рис. Знахідки монет першої половини — середини XIV ст.

Систематичні дослідження Торговиці останніх десятиріч дозволяють ототожнювати пам'ятку зі значним золотоординським центром (Бокій, Козир 2005; Козир 2010). І хоча до наукового обігу введена лише частина нумізматичних знахідок, вони вказують на датування пам'ятки: кінець першої — початок другої половини XIV ст. Мідні випуски — суто міська монета — представлені винятково типами золотоординських пулів з двоголовим орлом і квітковою розеткою, а також їх наслідуваннями. Цим же часом датуються й срібні дирхеми (Бокій, Козир 2005, с. 44—45, 60—61, 72, 82).

Крім Торговиці, в Дністерсько-Дніпровському межиріччі маємо низку золотоординських городищ. Більшість їх концентрується в басейні Південного Бугу: городища Баликлеї у місці злиття річок Чичиклія та Південний Буг, Ак-Мечеть поблизу с. Прибужжя Доманівського р-ну Миколаївської обл., Аргмаклі-Сарай на правому березі р. Громоклія (правого допливу Інгула), Солоне на однойменній річці, правій притоці Гнилого Єланця, поблизу с. Куйбишівка Єланецького р-ну, Безименне городище біля переправи через Південний Буг у місці злиття річок Кодима та Синюха, Велика Мечетня на правому березі Південного Бугу біля одноймен-

ного села, а також Маяки на лівому березі гирла Дністра (Петрунь 1928, с. 162—167; Егоров 1985, с. 82—84, Єльніков 2008, с. 123—125). На жаль, за винятком Торговиці інші золотоординські міста не досліджували. Нові нумізматичні знахідки підтверджують існування кількох міст у Побужжі саме наприкінці першої — на початку другої половини XIV ст.

Введені нещодавно до наукового обігу численні золотоординські монети (кілька скарбів і значна кількість окремих знахідок) з городища Баликлеї біля с. Покровка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. підтверджують розміщення там значного золотоординського центру, який існував уже в 50-і рр. XIV ст. (Кухар-Онишко, Травкин 2003; Піворович 2008, с. 13—17). Але, крім мідних (міських) і срібних монет Узбека, Джанібєка та Бердібека, на пам'ятці широко представлене карбування Кільдібека та «мамаєвого хана» Абдуллаха, що свідчить про активне життя міста і впродовж 60-х рр. XIV ст. (Піворович 2008, с. 15—26). Аналіз знахідок дає можливість приблизно синхронізувати виникнення цього населеного пункту (місцева назва Городок) у місці злиття річок Чичиклія та Південний Буг з золотоординським центром біля Торговиці. Про стра-

тегічне значення цього пункту, що прикривав шлях на Очаків, згадують і пізніші документи, ярлики Тохтамиша та кримських ханів (Петрунь 1928, с. 165—166).

Привертає увагу монетний комплекс з городища Зелена Липа Хотинського р-ну Чернівецької обл. На пам'ятці знайдено 11 монет, які походять із об'єктів і культурного шару: Чехія — обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького, Карла I, наслідування золотоординських дирхемів, пулів (кожної по 2 екз.); Угорщина — денарій Людовіка I (1342—1382); Північна Італія, м. Аквілея — денарій Бертранда (1334—1350) (Пивоваров 2002, с. 78—100; 2010, с. 369). Одна з двох срібних ординських монет — крихітне наслідування гюлістанським дирхемам Джанібєка 752 р. х. (1351/1352) чи 753 р. х. (1352/1353) — є досить розповсюдженим типом наслідувань у багатьох регіонах Східної Європи (Хромов 2007). З такими монетами пов'язується початок карбування у феодалних центрах Східної Європи після розпаду Золотої Орди, зокрема в Київському князівстві (Козубовський 2008, с. 79—81). Крихітний розмір і вага монет (трапляються варіанти близько 0,02 г) може свідчити про гостру нестачу срібла.

Городище Зелена Липа, яке ідентифікують з рештками угорської фортеці, датується 60—70-и рр. XIV ст. (Пивоваров 2010, с. 369). Фортеця дійсно могла проіснувати до початку 80-х рр. XIV ст. Але початок її функціонування, напевно, припадає ближче до середини XIV ст., на що вказують монетні знахідки.

Мідні (міські) золотоординські монети з двоголовим орлом і квітковою розеткою 40—50-х рр. XIV ст. масово представлені в золотоординських центрах Побужжя та Подністер'я (Старий Орхей, Костешти, Торговиця, Баликлеї). Поодинокі знахідки їх відомі також у містах Галичини та Поділля, що можна пояснити присутністю купців, які мали безпосередні зв'язки з золотоординськими центрами. Наслідування таким пулам датуються 50—60-и рр. XIV ст. Припускають, що їх виготовляли в багатьох містах Золотої Орди, зокрема і в прикордонних з Кримом північно-західних областях (Клоков, Лебедев 2000, с. 331, 336; Лебедев, Смирнов 2005, с. 29).

Знахідки празьких грошів першої половини — середини XIV ст. розповсюджені в містах Галичини, Волині та Поділля. Але вони трапляються і в золотоординських містах (Старий Орхей, Костешти, Торговиця) та на шляхах до них, що може свідчити про наявність умов і

потреб для надходження європейського срібла, насамперед із міст Галичини і Львова. Це можна пояснити безпосередніми зв'язками галицьких, подільських і буковинських міст із західними золотоординськими центрами в басейнах Південного Бугу та Дністра.

Саме 40—50-і рр. XIV ст. позначилися значними змінами в західних районах Східної Європи. По смерті в 1340 р. останнього галицько-волинського князя Болеслава II Юрія за розподіл галицько-волинської спадщини розгорнулася запекла боротьба між польським і угорським королями, різними гілками литовських Гедиміновичів, золотоординськими ханами та молдавськими воєводами. Дискусійним є питання про час утвердження Коріятівичів на Поділлі: в 40-х (Шабульдо 1987, с. 45—46) чи 50-х рр. XIV ст. (Білецька 2004, с. 108—110). Але джерела вказують, що близько середини XIV ст. на південних і західних окраїнах Галицько-Волинської Русі закріпилася низка Гедиміновичів, серед яких сини Михайла-Коріята з дружинами становили найсильнішу та найконсолідованішу групу (Шабульдо 1987, с. 40). Ці ще невеличкі князівствадесь у межиріччі Дністра та Південного Бугу, в оточенні потужних і агресивних сусідів, мали дбати про власну оборону та фортифікацію, забезпечення необхідними матеріальними ресурсами. Відомо, що на Поділлі литовці використовували фортифікації давньоруських споруд, на багатьох пам'ятках зафіксовані матеріали кінця XIII — першої половини XIV ст. (Білецька 2004, с. 70—93; Виногородська 2010, с. 81—85). Напевно, не останню роль у боротьбі за Галичину мали солевидобувні райони, які традиційно забезпечували цим життєво необхідним продуктом значну частину Правобережної України та які внаслідок походів польського та угорського королів опинилися під їхнім контролем. Пізніші джерела свідчать, що через Поділля пролягали чумацькі шляхи до коломийської солі та до солончаків нижньобузьких лиманів (Янко 1998, с. 330; Денисик, Мудрак 2001, с. 55).

На середньовічних морських картах топонім *SALINE* (сіль, солевидобуток) за частотою згадок посідає перше місце серед назв, пов'язаних з господарською діяльністю (Фоменко 2001, с. 41). Чумацтво вважають найважливішим чинником у розвитку транспортної системи та товарного виробництва України від XII—XIII ст. (Ісаєвич 1961, с. 100; Мазур 2011). На території України відомо кілька основних шляхів, назви яких пов'язують із транспорту-

ванням солі (Кудряшов 1948, с. 41; Янко 1998, с. 330). Сіль була таким важливим товаром, що з її доправленням була пов'язана абсолютна більшість тогочасних комунікацій.

Харчування людей і годівля худоби, виробництво шкіри, шкіряного одягу та взуття потребує значної кількості солі. Вона є важливим елементом у виробництві фарфорового, фаянсового та кам'яного посуду (Гомилевский 1881, с. 127). Тож поява та розвиток багатьох міст пов'язується з покладами, видобутком і транспортуванням солі. Назва столиці Галицько-Волинської держави — Галич — пов'язується з покладами солі (Ісаєвич 1961, с. 100; Михайлова 2007, с. 44—51). Привертає увагу значна концентрація знахідок найдавніших празьких грошів саме в солевидобувних районах (Калуш, Галич, біля Коломиї, Перемишль; рис. 1). З цих же районів походить і значна кількість нових випадкових (неперевіраних) широко датованих знахідок празьких грошів (Огуй 2009, с. 251—256; Krużaniwski 2009).

Експорт польської солі був одним з найголовніших чинників економічного піднесення Кракова в XIV ст. (Wyrozumski 1968, s. 128—130). Торгівля нею відіграла важливу роль у розвитку Качибєя в XV—XVI ст. (Маркевич 1894, с. 21—23).

З сіллю пов'язане й виробництво срібла — стратегічного металу середньовіччя. Вона є необхідним елементом у процесі хлорування — одного з найрозповсюдженіших способів отримання срібла з руди (Гомилевский 1881, с. 67).

Припускають, що саме розвиток солевидобувної промисловості став стимулом і каталізатором розповсюдження празьких грошів у сусідній Польщі (Grodecki 2009, s. 291—292).

Шлях уздовж Південного Бугу був відомий населенню Правобережного лісостепу ще до початку грецької колонізації та вважається одним з найважливіших у Східній Європі (Островерхов 1981, с. 85; Болтрик 2000, с. 121—124). У золотоординський час його опорними пунктами були згадані міста вздовж Південного Бугу та найважливіші броди біля них (Петрунь 1928, с. 163; Егоров 1985, с. 83). Слово «чумак» пов'язується з татарським «перевізник» (Мазур 2011). Лише в нижній частині Південного Бугу відомо дев'ять перевозів, значна кількість їх згадується і на його притоках (Яворницький 1990, с. 37). У XV ст. в районі тих переправ створюються перші литовські митні центри. Безперечно, існування значних золотоординських центрів у районі переправ на Південному Бугу

та його притоках мало давати в XIV ст. значні прибутки й ординським володарям. Приміром, у XVI ст. чи не найбільші надходження до турецької казни в захопленій частині Угорщини давали податки за перевіз через Тису (Кальдиналь 1964, с. 80).

Є повідомлення про наявність покладів і видобуток солі у верхів'ях р. Синюха неподалік від Торговиці аж до XIX ст. (Шмидт 1863, с. 80). Десять поблизу пролягали й «Священні шляхи» Скіфії, які ідентифікуються сучасними дослідниками з солончаками у верхів'ях Синюхи та Висі (Агбунов 1985, с. 153—155). Напевно, саме через центри Побужжя проходив шлях у «татарські землі». До життєво необхідних районів і міст Побужжя була спрямована військова кампанія Ольгерда та Коріятовичів 1362 р.

Це не перечить пересуванню торговельних караванів і окремих купців зі Львова чи інших міст Західної України до Криму та Кафи вже в першій половині XIV ст. Маємо неперевірене свідчення про знахідки обрізаних празьких грошів Яна I Люксембурзького в Кафі (Крыжановский 2003—2004, с. 422). Серед мешканців м. Тана в 1359—1360 рр. згадуються чех і чотири німця (Карпов 2001, с. 17). З-під Кам'янця-Подільського (с. Должок) походять чотири срібні венеційські монети — по дві дожив Ранерія Джено (1252—1268) і Франческо Дондоло (1328—1339) (Kotlar 1975, s. 24, № 9), що може свідчити про шлях надходження італійського срібла із кримських міст до Кам'янця.

Від другої половини XIV ст. збереглася значна кількість джерел про перебування львівських купців у Кафі, а кафінських — у Львові (Лесников 1964; Бадян, Чиперис 1974, с. 184—185). Але в середині XIV ст. золотоординські міста Побужжя, Подністер'я та Подніпров'я, напевно, були найдоступнішими для мешканців Поділля та Галичини.

Внаслідок війни італійців з Джанібеком у 40-х рр. XIV ст. значно погіршилися умови для торгівлі усіх європейських народів (Гейд 1915, с. 104—111). Значення регіональних шляхів, напевно, зросло після страшної епідемії чуми, яка дісталася торговельними шляхами з Китаю (приблизно 1333 р.) через Індію та Середню Азію країни Узбека. В 1346—1347 рр. вона вразила Крим. Східна Європа найбільше постраждала від чуми через зворотню хвилю із Західної Європи на схід у 50-х рр. XIV ст. (Поляк 1964, с. 50). З наслідками пошесті пов'язують утворення золотоординських міст Подністер'я (Руссев 1999, с. 50—57).

Значення місцевих і регіональних комунікацій Побужжя та Подністер'я, напевно, зросло через політику замкнення доріг, яку здійснював польський король від 50-х рр. XIV ст. (Грушевський 1995, с. 30—35, 40). У одній з останніх робіт правильно зроблено наголос на річкові басейни як головні кордони тогочасних державних утворень, але значення Південного Бугу недооцінене (Голенко 2005, с. 141).

Басейн Південного Бугу як традиційний шлях із Західної України (Поділля) до солончаків Чорного моря, напевно, також був дуже важливим прикордонним орієнтиром для багатьох народів України. Контроль над ним забезпечував життєво необхідними сіллю та сріблом. Але, безперечно, остаточне вирішення цього питання стане можливим за систематичного та якісного вивчення українських міст XIV ст.

Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского. — М., 1985.

Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII—XV вв. // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 174—188.

Бакалець О.А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII—XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). — Бар, 2005.

Білецька О. Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області. — Одеса, 2004.

Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 41—83.

Болтрик Ю.В. Основной путь Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье // РА. — 2000. — № 1. — С. 121—130.

Боряк Г.В. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. // Вітчизняна історія. — 1985. — 11. — С. 63—69.

Виногородська Л.І. Вивчення укріплень Поділля XIII—XVIII ст. (за археологічними даними) // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 79—86 (Археологія і давня історія України. — 1).

Гейд В. Итальянские колонии на побережье Черного и Азовского морей. Извлечение из сочинения В. Гейда «История торговли Востока в средние века» / Пер. Л.П. Колли // ИТУАК. — 1915. — 52. — С. 68—185.

Голенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 129—159.

Гомилевский В. Соль. Исследование русского богатства солью и употребление этого вещества при различных видах скотоводства, земледелия, в лесном хозяйстве, в пищу людей, промышленности и друг. — СПб., 1881.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI.

Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка // Грушевський М. Твори у 50-и тт. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. 361—366.

Денисик М., Мудрак О. Браїлів // Містечка Східного Поділля. — Вінниця, 2001. — С. 53—56.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. — М., 1985.

Ельников М.В. Золотоординські часи на українських землях. — К., 2008.

Еманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции на материалах Кафы XIII—XV вв. — Тюмень, 1995.

Ісаєвич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. — 1961. — 7. — С. 99—112.

Історія Львова. — Львів, 2006. — Т. 1.

Кальди-Наль Д. Турецкие реестровые книги Мукāта'а как исторический источник // Восточные источники народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964. — С. 76—90.

Карпов С. Венецианская Тана по актам канцлера Бенедетто Бьянко (1359—60 гг.) // Причерноморье в средние века. — СПб., 2001. — 5. — С. 9—26.

Клоков В.В., Лебедев В.П. Джучидские монеты с Водянского городища // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — С. 303—344.

Козир І. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наук. записки Кіровоградського держ. педагог. університету ім. В. Вінниченка. Історичні науки. — 2010. — 13. — С. 6—14.

Козубовский Г.А. О роли «плетенки» на русских и русско-литовских монетах XIV века // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2008. — С. 79—86.

Котляр Н.Ф. Левантийская торговля Львова XIV—XV вв. по нумизматическим данным // НЭ. — 1966. — IV. — С. 135—148.

Крыжановский А.Л. Денежное обращение в Галицкой Руси в XIV—XV вв. // Stratum plus. — 2003—2004. — № 6 — С. 414—424.

Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV—XV ст. — Львів, 2007.

- Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — К., 1992.
- Кудряшов К.В. Половецкая степь. — М., 1948.
- Кухар-Онишко Н.А., Травкин С.Н. О новой находке золотоордынских монет в Николаевской обл. // 11-я Всероссийская нумизм. конф. Тез. докл. и сообщ. — СПб., 2003. — С. 84—85.
- Лебедев В.П., Смирнов В.В. Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова // Труды Межд. нумизм. конф. «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV ст.» — М., 2005. — С. 24—36.
- Лесников М.П. Львовское купечество и его торговые связи в XIV веке // Ученые записки МГПИ им. Ленина. — 1964. — 217. — С. 38—55.
- Мазур І.І. Чумацтво як передумова виникнення підприємництва в Україні // Теоретичні та прикладні питання економіки. — 2011. — 24. — С. 191—195.
- Маркевич А. Город Качибей или Гаджибей предшественник города Одессы // ЗИООИД. — 1894. — XVII. — С. 2—72.
- Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. — К., 2007.
- Мохов М.А. Молдавский торговый путь // Польша и Русь. — М., 1974. — С. 298—307.
- Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. — Чернівці, 2009.
- Островецхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 84—94.
- Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу // Східний світ. — 1928. — № 6. — С. 155—171.
- Петрунь Ф.О. Старовинні шляхи Одещини // Вісник Одеської комісії краєзнавства при українській Академії наук. Секція соціально-історична. — Одеса, 1929. — Ч. 4—5. — С. 32—43.
- Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). — Чернівці, 2002.
- Пивоваров С.В. Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 365—370 (Археологія і давня історія України. — 1).
- Піворович В.В. Монети і скарби півдня України. — Херсон, 2008.
- Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв. — Кишинев, 1979.
- Поляк А.Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964. — С. 29—56.
- Рожко М. Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV століття (за матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — Т. 1. — С. 619—636.
- Русев Н. На грани миров и эпох. — Кишинев, 1999.
- Русина О., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: литовська доба 1320—1569. — К., 2009.
- Сиверс А.А. Топография кладов с пражскими грошами. — Пг., 1922.
- Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV—XV вв. // Вестник МГУ. — 1967. — № 2. — С. 49—67.
- Фоменко И.Н. Номенклатура географических названий Причерноморья по морским картам XIII—XVII вв. // Причерноморье в средние века. — СПб., 2001. — 5. — С. 40—43.
- Хромов К.К. К вопросу о начале чеканки на территории Киевского княжества XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII—XV в. — К., 2007. — Ч. II. — С. 60—79.
- Шабульдо Ф.М. Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Шевченко Ф.П. Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII—XVIII ст. // Вітчизняна історія. — 1985. — 11. — С. 53—59.
- Шмидт А. Материалы для географии и статистики России (Херсонская губерния). — СПб., 1863. — Ч. 1.
- Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1.
- Янко М.П. Топонімічний словник України. — К., 1998.
- Grodecki R. Pojawienie się groszy czeskich w Polsce // Grodecki R. Polityka pieniężna Piastów. — Kraków, 2009. — S. 281—294.
- Kiersnowski R. Pradzie grosza. — Warszawa, 1975.
- Krzyżaniwski A. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV—XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej // Biuletyn numismatyczny. — 2009. — № 3. — S. 161—180.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukrainie SRR. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1975.

Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. Ser. A. — 1970. — XXIV. — № 3/4. — S. 189—243.

Wyrozumski J. Państwowa Gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. — 1968. — CLXXVIII. — Z. 21.

Надійшла 12.01.2012

Г.А. Козубовский

ДАнные нУМИЗМАТИКИ О ТОРГОВЫХ ПУТЯХ В УКРАИНЕ В СЕРЕДИНЕ XIV в.

Статья посвящена проблеме торговых и экономических связей между западно-украинскими землями (Галиция, Подолия) и золотоордынскими центрами Украины. Анализируется вопрос о существовании торговых путей в Побужье в середине XIV в.

Изучение находок медных золотоордынских монет 40—60-х гг. XIV в. и пражских грошей показывает, что важнейшие торговые пути существовали, прежде всего, между городами Галиции и Подолии и золотоордынскими центрами в бассейнах Днестра и Буга. Главными стимулами для развития этих торговых путей служили месторождения соли и монетарное серебро.

Находки пражских грошей Вацлава II (1300—1305), Яна I Люксембургского (1310—1346) и Карла IV (1346—1378) обозначают важнейшие центры на торговых путях в середине XIV в.

Согласно археологическим и нумизматическим данным в середине XIV в. таким значительным пунктом была Торговица на Синюхе.

G.A. Kozubowskyj

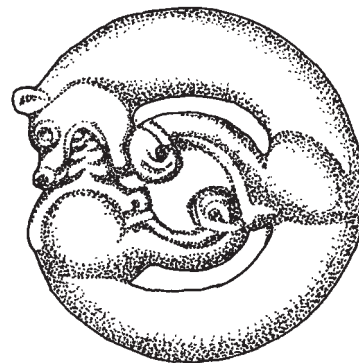
THE NUMISMATIC EVIDENCE FOR TRADE ROUTS IN UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE 14th C.

The article is devoted to the problems of trade and economic relations between Western Ukraine lands (Galicia and Podolia) and the Golden Horde centres in Ukraine. An issue of trade routs existence in the Buh River region in the middle of the 14th c. is analyzed.

Study of copper Golden Horde coins of the 1340—1350-s and Prague groschen shows that the most important trade routs functioned first of all between Galician and Podolian cities and the Golden Horde centres in the Dnister and Buh Rivers basins. Major stimuli for these trade routs development were salt mines and monetary silver.

The finds of the Prague groschen of Wenceslaus II (1300—1305), John I Count of Luxembourg (1310—1346) and Charles IV (1346—1378) mark the most important centres on the trade routs in the middle of the 14th c.

According to the archaeological and numismatic data, Torhovytsia on the Siniukha River was such important centre in the middle of the 14th c.

О.В. Коваленко, Д.П. Куштан, Р.С. Луговий

СТРАТИФІКОВАНІ КУРГАНИ ДОБИ БРОНЗИ СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Публікуються матеріали курганів 3 і 18 Сторожівського могильника на Полтавщині, які містили поховання катакомбної, бабинської та зрубної культур.

К л ю ч о в і с л о в а: доба бронзи, курган, поховання, донецька та інгульська катакомбні культури, культура Бабине, бережнівсько-маївська зрубна культура.

Групи курганів і майданний комплекс біля с. Сторожове Чутівського р-ну Полтавської обл. розкинулися на високому правому березі р. Коломак (лівий доплив Ворскли), на мисоподібному виступі, обмеженому ярами. Майдан Сторожова Могила (від цього топоніму походить і назва села) відомий від XVII ст. (Величко 1991, с. 405; Супруненко 2007, с. 13). Його археологічне обстеження започаткував ще в 1924 р. М.Я. Рудинський (Рудинський 1928; 1930). Пізніше Г.О. Сидоренко відкрила й курганну групу (Сидоренко 1945). У 2002 р. майданний комплекс досліджував С.В. Сапегін: зробив перетин двох буртів, а також частково розкопав курган (№ 3), пошкоджений грабіжницькою ямою, датований ним зрубним часом, із впускним скіфським похованням, а також склав план майдану та курганних груп (Сапегін 2002, с. 5—6, рис. 3, 9—13).

Планомірне дослідження Сторожівської курганної групи розпочато 2007 р. спільною експедицією Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею за участі Інституту керамології НАНУ. Тоді ж було уточнено план курганної групи. Нині вона налічує 26 насипів, з яких 19 розміщені досить компактно на південь від майдану Сторожова Могила на краю надзапальної тераси. Ці кургани (1—19) знаходяться в кленово-тополевому гаю, більшість — у межах меліоративного валу. Решта курганів (20—26) розташовані вище на вододілі, на ріллі на північ від майдану (рис. 1). Із шести досліджених у 2007 р. насипів у трьох (2, 4 та 12) виявлено по

одному пізньосарматському похованню, решта (1, 6 і 7) — не містили поховань (Коваленко, Луговий 2008). 2008 р. досліджено чотири кургани: доби бронзи — 18 (Коваленко, Куштан, Луговий 2009), пізньосарматські (11 і 15) та половецький — 16 (Коваленко, Луговий 2011). У 2009 р. розкопано курган 3 доби бронзи. Тоді ж розпочалися дослідження курганів північної частини групи: у 2009 р. розкопано курган 20 (Коваленко, Луговий 2011а), а в 2011 р. — кургани 21 і 22, де також виявлені поховання доби бронзи. Таким чином, із 14 досліджених курганів чотири — 3, 18, 20 і 22 — належать до доби бронзи.

Тут піде мова про стратифіковані кургани 3 та 18, які містили поховання різних культур доби бронзи.

Курган 3

Курган розміщувався за межами меліоративного валу та був крайнім зі сходу в цій групі (рис. 1). Насип півсферичний, овальної в плані форми, розмірами 10 × 12 м, частково «сповз» по схилу в бік яру. Через руйнацію центру грабіжницькою ямою початкова висота не встановлюється. Найвища вціліла точка — 0,84 м.

Курган зведений над похованням, вірогідно, інгульської катакомбної культури (ІКК), згодом до його насипу були впущені ще два поховання цієї культури, а ще пізніше — одне бабинської культури та щонайменше 10 поховань бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК).

Попри пошкодження центральної частини кургану його стратиграфія добре простежена. Первинний насип (І), вірогідно, споруджений над похованням 14 ІКК. Він складався з пере-

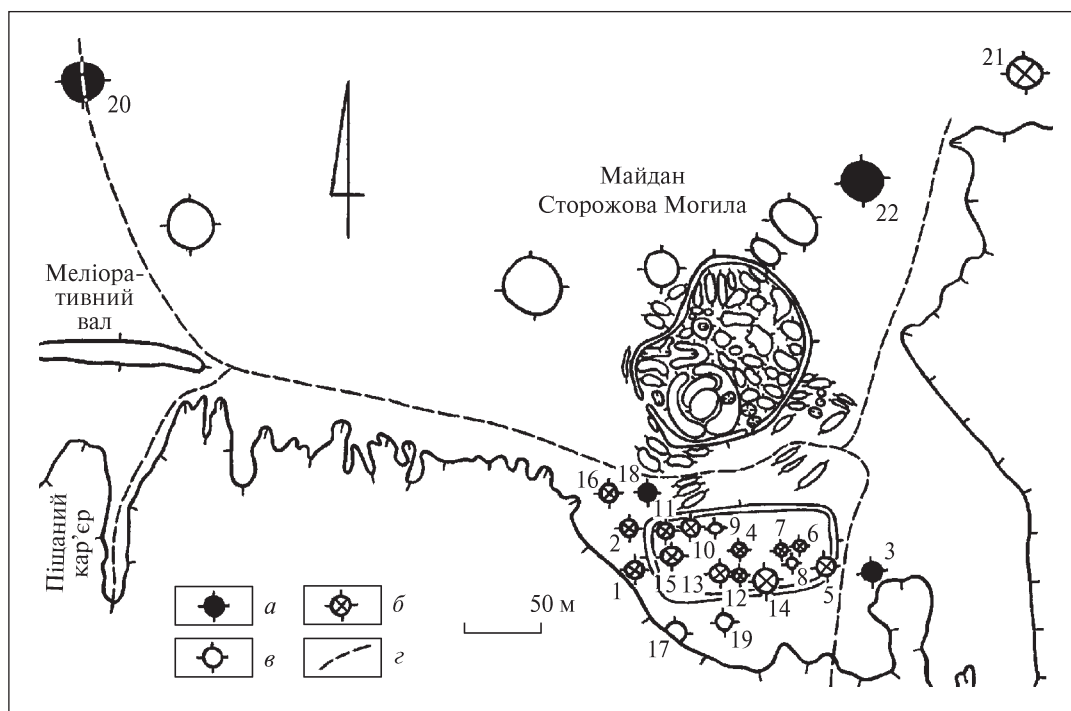

Рис. 1. Сторожове. Карта-схема розміщення курганів: а — кургани доби бронзи; б — інші досліджені кургани; в — недосліджені кургани; з — ґрунтова дорога

мішаного жовто-сірого ґрунту (материкового лесу та чорнозему), діаметр 8—9 м. Давній горизонт фіксувався в усіх профілях бровок. У плані та профілях простежені материкові викиди з впускних катакомбних поховань 8 і 13, які залягали на первинному насипі. Зведений над цими похованнями насип (II) повністю перекривав первинний і складався з чорноземного сіро-чорного ґрунту з білуватими вкрапленнями. У цей насип впущені поховання бабинської культури та БМЗК, які не супроводжувалися досипками (рис. 2).

Грабіжницька яма зруйнувала центральну частину насипу, зокрема повністю основне поховання та частково кілька впускних. У різних частинах насипу виявлені розрізнені людські кістки зі зруйнованих поховань і фрагмент стінки ліпного горщика доби бронзи.

Поховання 1 (впускне, БМЗК) виявлене у південно-західному секторі кургану на глибині 0,81 м від R⁰ (далі всі глибини подані від репера). Контури могили не простежені. Скелет чоловіка? 40—45 років¹ лежав у дуже скорченому стані на лівому боці головою на схід. Позиція рук через погану збереженість кістяка не встановлена (рис. 3, 1).

¹ Антропологічні визначення, окрім виокремлених, виконані антропологом-одонтологом ЦОДПА Полтавської облдержадміністрації А.В. Артем'євим.

Поховання 2 (впускне, БМЗК) впущене в південну полу кургану. Контури могили не простежувалися. На глибині 0,95 м лежав скелет дорослої людини дуже поганої збереженості — вціліли лише фрагменти черепа. Поряд стояв невеликий горщик, який дещо завалився набік (рис. 3, 2).

Горщик з вираженим ребром на рівні вище середини висоти. Вінця прямі, з ледь потовщеним краєм, скісно зрізаним назовні. Шийка та плічка прикрашені двома рядами відбитків косо поставленої палички (рис. 3, 3). Висота горщика 8,2 см, діаметр вінець 11,5 см, тулуба — 12,4 см, денця — 6,9 см.

Поховання 3 (впускне, БМЗК) виявлене в північно-західному секторі кургану. Могила не простежувалася. Скелет дитини 12—14 років лежав на глибині 0,68 м — скорчено на правому боці. Ліве плече вздовж тулуба, решта кісток рук не збереглася. Череп роздавлений, під ним зафіксовані маленькі цятки червоної вохри. За потилицею на боці лежала посудина (рис. 3, 4).

Посудина банкоподібної форми (рис. 3, 5). Висота 10,0 см, діаметр вінець 12,7 см, денця — 7,5 см.

Поховання 4 (впускне, бабинської культури) впущене в південно-західний сектор кургану. Контури могили не простежувалися. На глибині 1,21 м виявлено кістяк людини 16—

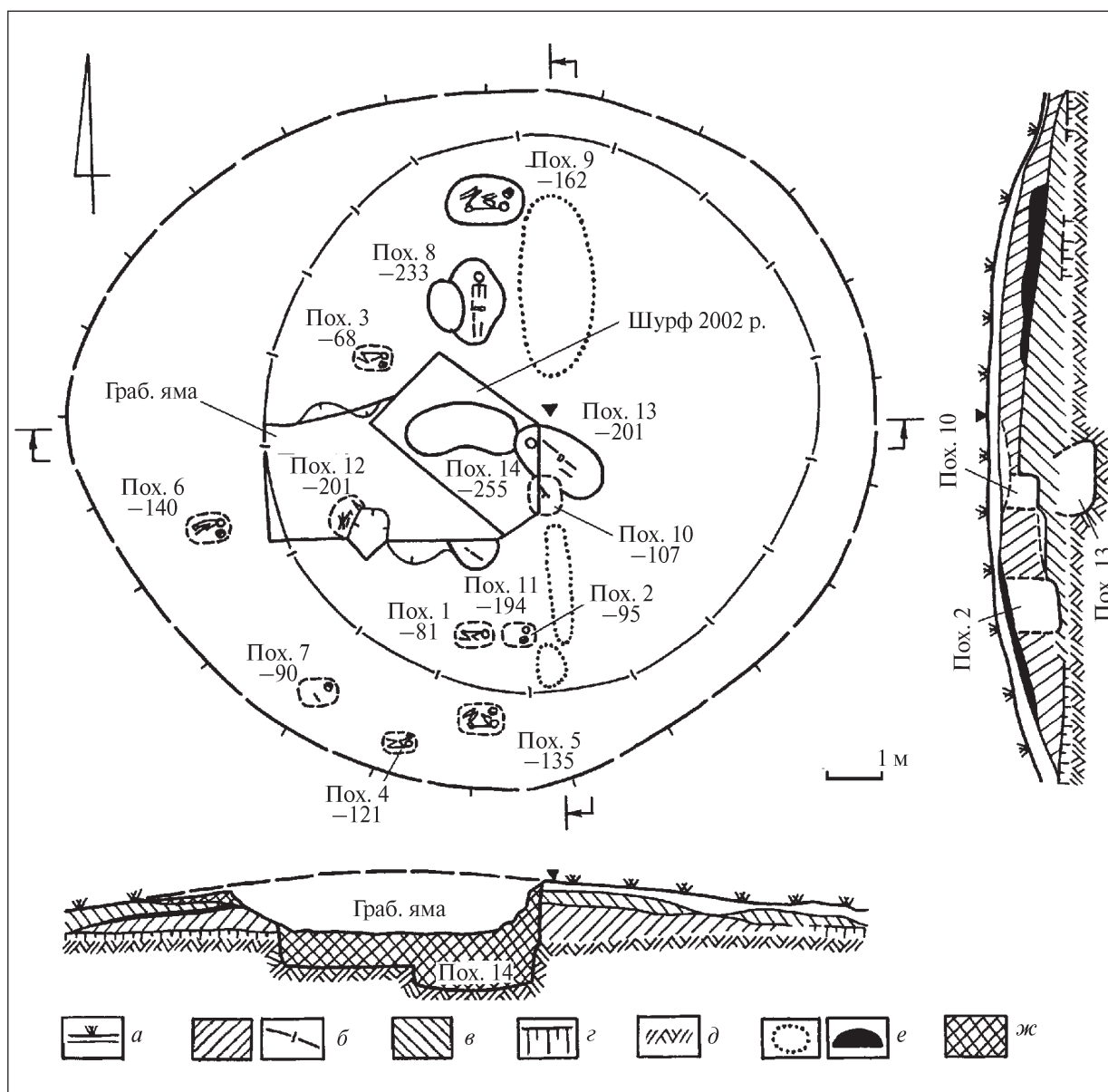

Рис. 2. Сторожове. Курган 3, план і перетини: а — дерновий шар; б — первинний насип; в — вторинний насип; г — похований горизонт; д — материк; е — материкові викиди з поховань; ж — пізні перекопи

20 років. Небіжчик лежав скорчено на правому боці головою на схід. Долоні складені перед обличчям (рис. 3, 6). Майже впритул до лоба стояла роздавлена посудина (1), за потилицею знайдено дві стінки від інших горщиків (один прикрашений ритованим орнаментом), під черепом в районі вилиці — бронзовий виріб (2).

1. Банкоподібна посудина з майже прямими стінками та потоншеними вінцями. Тулуб вкритий композицією з тонких ритованих горизонтальних, вертикальних і скісних ліній (рис. 3, 8). Висота 6,4 см, діаметр вінець 10,0 см, денця — 7,0 см.

2. Прикраса (скронева підвіска?) з тонкого бронзового дроту. Один край загнутий у петлю, інший закінчується маленьким вушком, в яке вставлена ще одна менша петелька (рис. 3, 7). Розміри 2,0 × 0,7 см.

Поховання 5 (впускне, БМЗК) виявлене на південь від центру кургану на глибині 1,35 м. Могила не простежувалася. Скелет жінки? 18—20 років лежав скорчено на правому боці головою на схід, лицем на північ. Стопи на рівні таза. Руки зігнуті, кисті під головою. Перед лицем стояла роздавлена посудина (рис. 3, 9). Зверху на кістках були білі сліди органічного походження, можливо, залишки рослинного

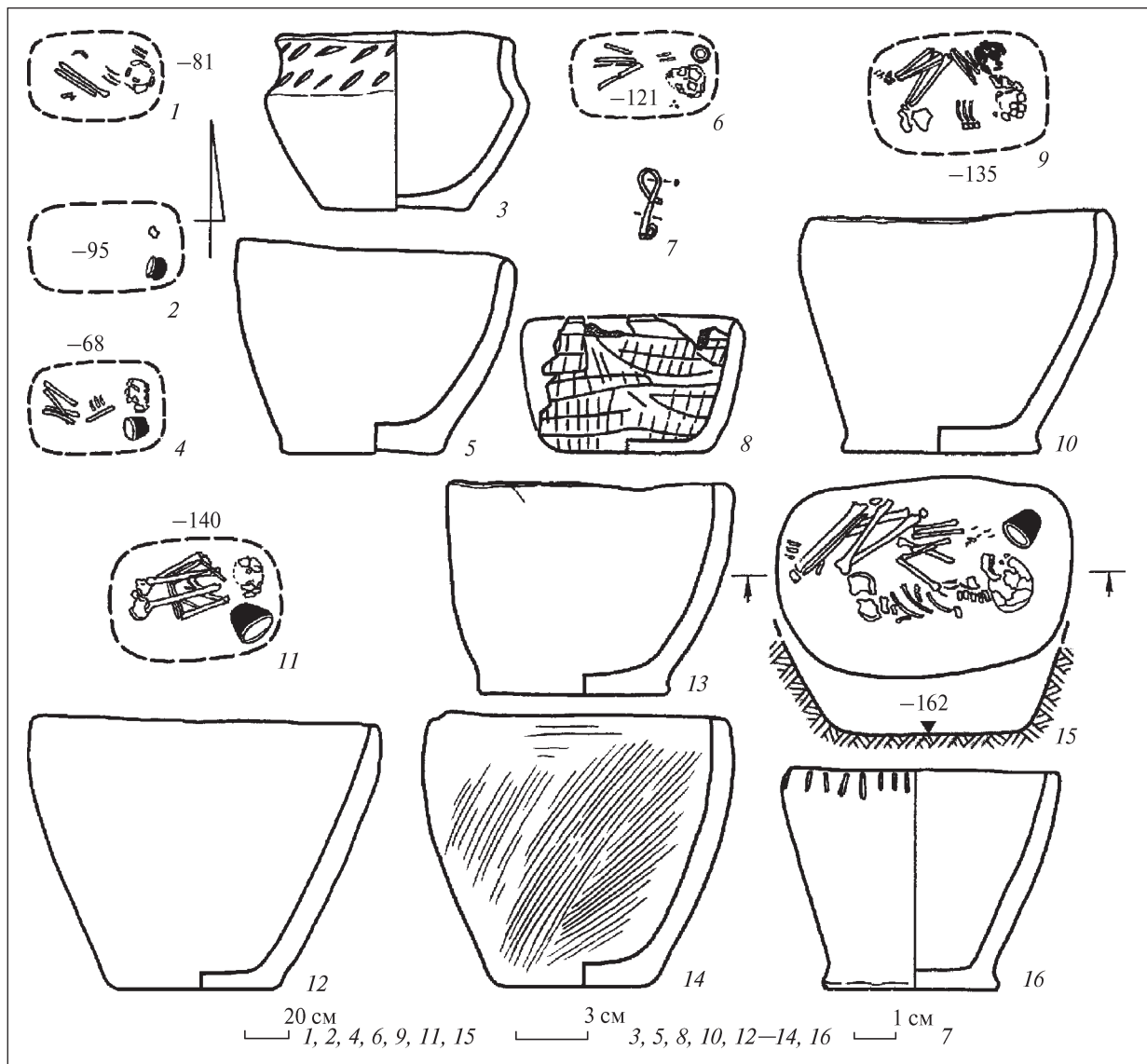

Рис. 3. Сторожове, курган 3. Плани та інвентар поховань: 1 — поховання 1; 2, 3 — поховання 2; 4, 5 — поховання 3; 6—8 — поховання 4; 9, 10 — поховання 5; 11, 12 — поховання 6; 13 — поховання 7; 14 — поховання 10; 15, 16 — поховання 9 (3, 5, 8, 10, 12—14, 16 — кераміка; 7 — бронза)

покриття, на кістках ніг — незначна кількість червоної фарби (вохри?).

Банкоподібна посудина з ледь загнутими вінцями, край їх рівно зрізаний. На внутрішній поверхні помітні сліди заглажування дрібнозубчастим штампом. Дно плоске з чітко вираженою закраїною. У тісті значна домішка шамоту (рис. 3, 10). Висота 11,4 см, діаметр вінець 14,3 см, тулуба — 14,9 см, денця — 9,2 см.

Поховання 6 (впускне, БМЗК) розміщувалося в західній полі кургану. Могила не простежувалася. Скелет жінки 55—60 років лежав на глибині 1,4 м у дуже скорченій позі на правому боці головою майже на схід. Ступні біля таза, коліна сягали голови, руки заведені під ноги.

Череп роздавлений. За потилицею стояла роздавлена посудина (рис. 3, 11).

Банкоподібна посудина з потоншеними вінцями. На внутрішній поверхні помітні сліди заглажування дрібнозубчастим штампом. У глині значна домішка шамоту (рис. 3, 12). Висота 11,8 см, діаметр вінець 18,2 см, денця — 8,1 см.

Поховання 7 (впускне, БМЗК) розміщувалося в південно-західній полі. Могила не простежувалася. На глибині 1,0 м виявлені фрагмент кістки руки людини, а за 0,40 м на північ від неї на глибині 0,95 м — посудина. Поховання зруйноване землеріями.

Банкоподібна посудина зі слідами заглажування дрібнозубчастим штампом з обох сто-

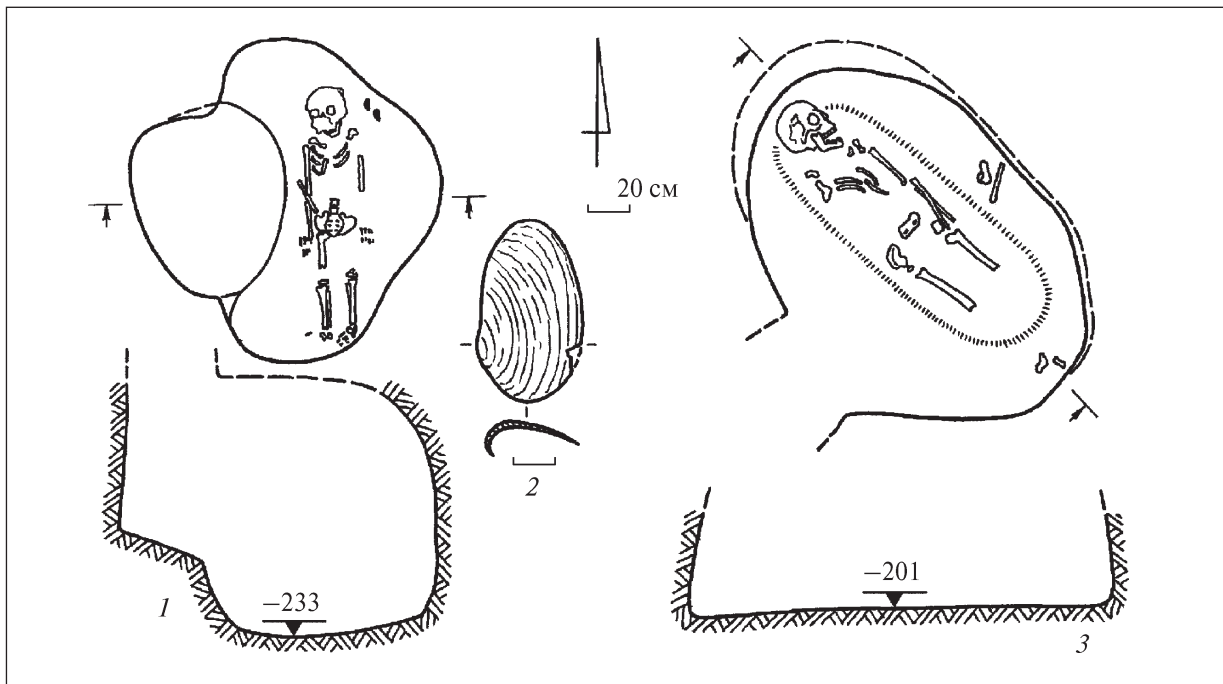

Рис. 4. Сторожове, курган 3: 1, 2 — поховання 8; 3 — поховання 13

рін. Дно плоске, з чітко вираженою закраїною. У глині незначна домішка шамоту (рис. 3, 13). Висота 10,1 см, діаметр вінець 13,1 см, денця — 9,1 см.

Поховання 8 (впускне, ІКК) виявлене на північ від центру кургану. Здійснене у катакомбі. Вхідна яма округлої форми, розміри 1,20 × 0,80 м. Стіни прямовисні, дно має невеликий ухил у бік камери від глибини 1,87 м до 2,02 м. Так зв. кvasолеподібно́ї форми камера примикала зі сходу та була орієнтована північ—південь. Довжина 1,60 м, ширина 1,00 м, дно на глибині 2,33 м. Склепіння камери обвалилося й частково вціліло лише біля стін. Могила була заповнена чорноземом з включенням жовтого лесу, зокрема брил від завалу склепіння.

Скелет жінки 20—25 років лежав у центрі камери випростано на спині головою на північ. Грудна клітина та дрібні кістки знищені землеріями (рис. 4, 1). На черепі, стопах, біля правого плеча та біля кісток пальців правої ноги простежені сліди червоної вохри, біля кісток правої руки — сліди органічного коричневого тліну завтовшки 5 мм (залишки підстилки?). Ліворуч від черепа, біля стіни поховальної камери, лежали дві стулки черепашок *Unio* (рис. 4, 2).

Поховання 9 (впускне, БМЗК) виявлене у північному секторі кургану на рівні материка. Яма овальної в плані форми, розмірами 1,4 × 1,0 м, глибина 1,62 м, у перетині — «корито-

подібна», дно рівне. Орієнтована схід—захід. У заповненні могили (жовтий лес з включеннями чорнозему) знайдено невеликий фрагмент стінки горщика.

Скелет підлітка 11—12 років лежав скорчено на правому боці головою на схід. Долоні перед лицем, трохи далі — посудина. На черепі помітні сліди червоної вохри (рис. 3, 15).

Банкоподібна посудина з рівно зрізаними краями вінець. Денце з чітко вираженою закраїною. Під краєм вінець ряд вертикальних вдавлень паличкою (рис. 3, 16). У глині домішка шамоту. Висота 10,3 см, діаметр вінець 12,6 см, денця — 8,7 см.

Поховання 10 (впускне, БМЗК?) знаходилося на південь від центру кургану. На глибині 1,07 м виявлені кістки людини — фрагменти руки та лопатки. Решта зруйновані землеріями та грабіжницькою ямою. Вірогідно, це залишки поховання зрубної культури, яке супроводжувалося посудиною (рис. 3, 14), знайденою С.В. Сапегіним у шурфі 2002 р. (зберігається у фондах Полтавського ЦОДПА).

Поховання 11 (впускне, БМЗК) знаходилося в південно-західному секторі кургану неподалік центру. Більша частина зруйнована грабіжницькою ямою. Від кістяка (чоловік 30—40 років) лишилися тільки фрагменти ноги (мала гомілкорова кістка та стопа). Очевидно, небіжчик був укладений скорчено на правому боці головою на північний схід.

Поховання 12 (впускне, БМЗК). Рештки його виявлені на дні грабіжницької ями на глибині 2,01 м. Від кістяка чоловіка 45—50 років лишилося лише скупчення кісток рук, ніг і хребта. Поряд з ними знайдений шматок залізної бляшанки ХХ ст.

Поховання 13 (впускне, ІКК) розміщувалося майже в центрі кургану. Здійснене в катакомбі, склепіння якої обвалилося, а вхідна яма частково зруйнована грабіжницьким розкопом. Камера овальної в плані форми вирита в північно-східній стіні вхідної ями, орієнтована північний захід—південний схід. Розміри по дну $2,00 \times 1,20$ м, дно на глибині 2,01 м. Могила була заповнена чорноземом із включенням жовтого лесу.

У центрі камери на рослинній підстилці коричневого кольору лежав кістяк чоловіка 45—50 років — випростано на спині головою на північний захід, лице повернуте на схід. Кістяк погано зберігся — відсутні кістки правої руки, малі гомаїлкові та ступнів, таз роздавлений (рис. 4, 3).

Поховання 14 (ймовірно, основне, ІКК). Збереглися лише сліди нижньої частини камери-катакомби. Вона квасолеподібної в плані форми (увігнута з південного боку), орієнтована схід—захід з незначним відхиленням. Розміри $2,10 \times 0,90$ м, дно на глибині 2,55 м. Могила розкопана експедицією С.В. Сапегіна та визначена як рештки поховання зрубної культури. Але її форма та конструкція (вцілілий з північного боку в придонній частині фрагмент склепіння) вказують на іншу належність — ІКК.

Курган 18

Розташовувався у північно-західній частині могильника, в крайньому ряду насипів з напольного боку (рис. 1). Насип округлої в плані форми, півсферичний, висота 0,20—0,26 м, діаметр 8,00 м. Курган зведений над похованням донецької катакомбної культури (ДКК), згодом до насипу впустили ще одне поховання ДКК та одне ІКК. Надалі в кургані здійснено два поховання бабинської культури та п'ять БМЗК (рис. 5, 1). Насип чорноземний, лінія давнього горизонту нечітка, орієнтовно на рівні 0,40 м. Впускні поховання не супроводжувалися досипками.

У різних частинах насипу на глибині 0,30—0,60 м виявлені фрагменти посуду. Деякі з них вкриті розчесами, прикрашені горизонтальними рядами відбитків перевитого шнура, тасьми, прямого штампа (рис. 5, 2—4). Кераміка відноситься до катакомбного часу та, вочевидь, пов'язана з тризною над основним і першим впускним похованнями ДКК.

Поховання 1 (впускне, БМЗК) виявлене на схід від центру кургану на глибині 0,29 м, частково перекривало поховання 5 бабинської культури. Могила не простежувалася. На глибині 0,29 м лежав кістяк підлітка 10—12 років на лівому боці в дуже скорченому стані головою на північний схід, лицем на південь. Коліна підтягнуті до грудей, руки перед обличчям. За тім'ям лежав розвал сковороди, очевидно, розбитої в давнину (1), перед лицем стояв горщик (2), частково нахилений до нього. За черепом, уздовж північно-східної та частково північно-західної стін, були складені в ряд (8 од.) кістки кінцівок ВРХ (рис. 6, 1).

1. Сковорідка-жаровня приземкуватої овальної форми з майже вертикальними стінками (рис. 6, 2). Поверхня шорстка, світло-коричнева, випал нерівномірний (на зламі черепок чорний). На поверхні помітні відбитки зерен і полови проса. Висота 4,8 см, розмір по вінцях $12,8 \times 10,5$ см, по дну — $11,8 \times 8,5$ см.

2. Слабопрофільований горщик з ледь випуклими боками та вигнутою шийкою (рис. 6, 3). Поверхня шорстка, сірого та коричневого кольору, плямиста внаслідок нерівномірного випалу. На ній подекуди помітні відбитки зернівок проса. Висота 11,1 см, діаметр вінець 13,0 см, тулуба — 13,1 см, денця — 9,8 см.

Для поховання отримані дві радіовуглецеві дати: за кісткою людини — $Ki-15365\ 3390 \pm 70\ BP$ ($1\sigma\ 1770-1530\ cal\ BC$); за кісткою тварини — $Ki-15366\ 3430 \pm 70\ BP$ ($1\sigma\ 1880-1630\ cal\ BC$) (рис. 9).

Поховання 2 (впускне, БМЗК) розміщувалося у південно-західній полі кургану. Могила не простежувалася. На глибині 0,68 м виявлені рештки поховання дитини 6—7 років, від якого вціліли лише фрагменти черепа та частина нижньої щелепи. Череп лежав на правій скроні лицем на північ, що дозволяє припустити, що небіжчика було покладено скорчено на правому боці головою на схід. Перед лицем стояла посудина, яка завалилася трохи набік (рис. 6, 4).

Приземкуватий горщик біконічної форми з ледь відігнутими вінцями. Поверхня заглажена, світло-коричнева. Верхню частину посудини прикрашає орнамент з відбитків перекрученого шнура у вигляді зигзага з парних і зрідка одинарних ліній. Композиція неритмічна — один кут заштрихований скісними відбитками, лінії деяких виходять за межі поля (рис. 6, 5, 5a). Висота горщина 6,5 см, діаметр вінець 9,0 см, тулуба — 9,7 см, денця — 6,2—6,4 см.

Поховання 3 (впускне, БМЗК) розміщувалося у південно-східному секторі кургану.

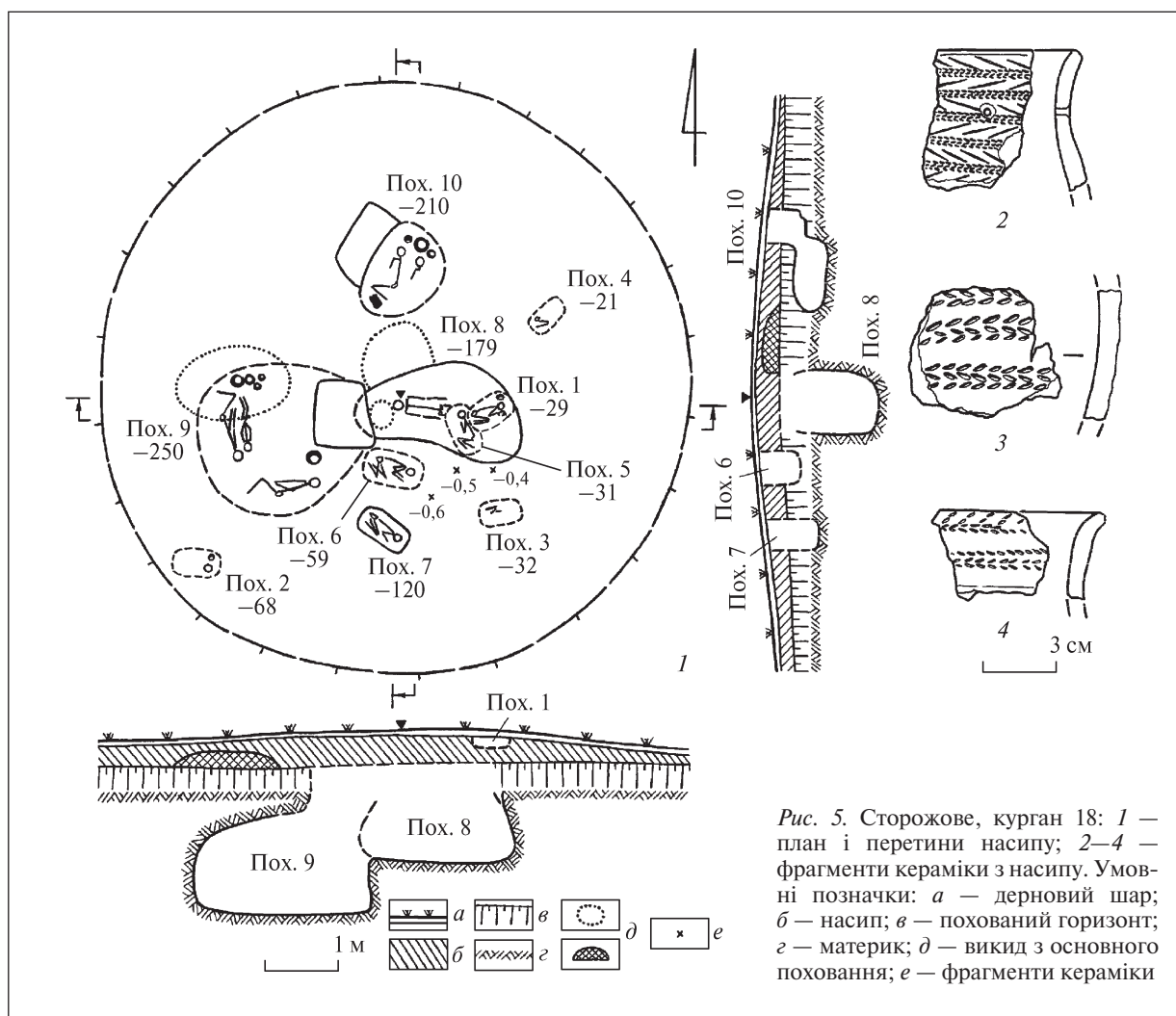

Рис. 5. Сторожове, курган 18: 1 — план і перетини насипу; 2—4 — фрагменти кераміки з насипу. Умовні позначки: а — дерновий шар; б — насип; в — похований горизонт; г — материк; д — викид з основного поховання; е — фрагменти кераміки

Могила не простежувалася. На глибині 0,32 м виявлена частина кістяка жінки 40—45 років: фрагменти великих гомілкових кісток, невеликий уламок таза та п'ять кісток кисті. Їхнє розміщення не дозволяє встановити позу. Зважаючи на позицію ніг, небіжчиця могла лежати скорчено на правому боці головою на схід.

Поховання 4 (впускне, бабинської культури) здійснене в північно-східному секторі насипу. Могила не простежувалася. На глибині 0,21 м виявлено частково вцілілий кістяк чоловіка 40—45 років: фрагменти таза, стегнові та великі гомілкові кістки. Вірогідно, цьому похованому належать кілька фрагментів черепа, виявлені на цьому само рівні за 0,50 м на північ від основного скупчення кісток. Небіжчик лежав скорчено на лівому боці головою на північний схід. Біля коліна лежав фрагмент трубчастої кістки ВРХ (рис. 6, 6).

Поховання 5 (впускне, бабинської культури) — його частково перетнула могила поховання 1 БМЗК, зруйнувавши ліву частину кіс-

тяка. На глибині 0,31 м лежав скелет, імовірно, жінки 35—40 років — скорчено на правому боці головою на північний захід. Долоні перед лицем (рис. 6, 1).

Поховання 6 (впускне, БМЗК) вміщене в центральну частину кургану. Контури могили дуже невиразні, можливо, вона була овальна в плані. На глибині 0,59 м лежав скелет чоловіка 30—35 років високого зросту (1,76—1,80 м) скорчено на лівому боці головою на схід. Долоні перед лицем (рис. 6, 8).

Поховання 7 (впускне, БМЗК) виявлене у південній частині кургану. Овальна в плані могила орієнтована південний схід—північний захід. Розміри її 1,30—1,40 × 0,85 м, глибина 1,2 м, заповнення чорноземне з включеннями жовтого лесу. Стіни та дно рівні. Кістяк жінки 20—25 років лежав скорчено на лівому боці головою на південний схід. Ноги й руки притиснуті до живота, долоні перед лицем. На кістках рук, ніг і ребрах помітні сліди вохри (рис. 6, 7).

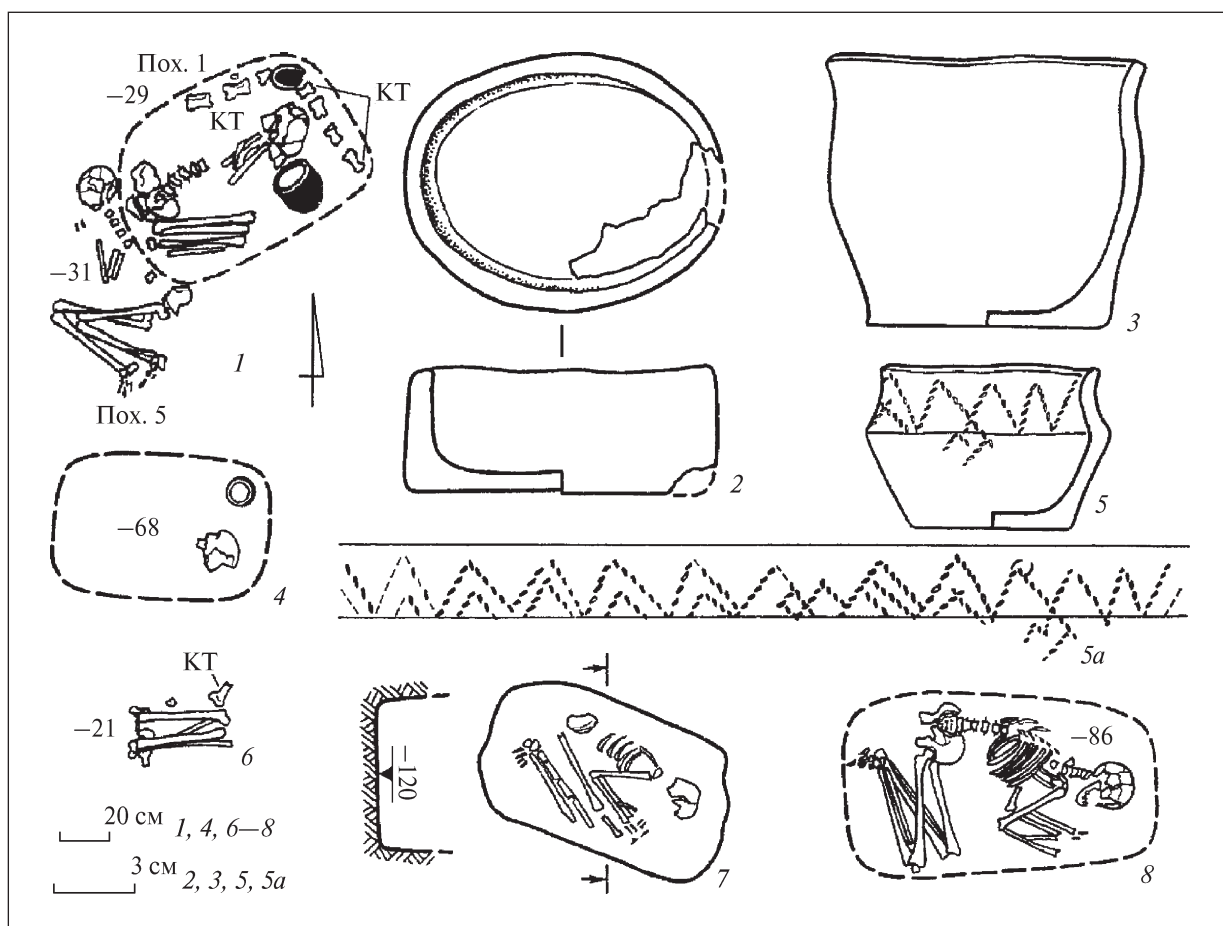

Рис. 6. Сторожове, курган 18. Поховання: 1 — поховання 1 і 5; 2, 3 — поховання 1; 4, 5 — поховання 2; 6 — поховання 4; 7 — поховання 7; 8 — поховання 6 (2, 3, 5 — кераміка, КТ — кістки тварин)

Поховання 8 (впускне, ІКК) здійснене в катакомбі в центрі кургану. Частково перетинало вхідну яму основного поховання 9 ДКК. Вхідна яма не збереглася, очевидно, вона знаходилася на південь від поховальної камери. Камера кvasолепоподібної форми (увігнута з південно-західного боку), орієнтована схід—захід з незначним відхиленням, розміри 3,00 × 1,80 м, дно на глибині 1,79 м. Склепіння камери обвалилося. У заповненні (чорнозем з включеннями жовтого лесу) на глибині 1,05 м виявлений фрагмент денця горщика, прикрашеного внизу вертикальними відбитками прямого штампа (рис. 7, 3), а на глибині 1,1 м зафіксовані сліди вогнища розміром 0,5 × 0,3 м — тонкий шар попелу та перегорілого до червоного ґрунту. Під ним знайдене крем'яне знаряддя — відщеп з ретушню (рис. 7, 2).

У центрі камери лежав кістяк чоловіка 25—35 років (визначення антрополога Ю.В. Долженка) випростано на спині головою на захід—північний захід. Череп дещо завалився на шию тім'ям догори. Руки вздовж тулуба, ліва трохи відхилена вбік. Грудна клітка та тазові кістки

знищені кротою. Під лівою стопою та між стопами були шматочки вохри. За 0,1 м на південь від черепа зафіксована підквадратна пляма по-сипки вохрою розміром 0,2 × 0,2 м. Біля правої великої гомілкової кістки виявлений дрібний фрагмент стінки горщика. Коло лівого ліктя та лівої гомілки — сліди органічного коричневого тліну (підстилка?). У головах небіжчика знайдені кістки ніг кози/вівці, розміщені двома компактними купками під північно-західною та південною стінами (рис. 7, 1).

Поховання 9 (основне, ДКК) розміщува-лося по центру кургану. На рівні похованого горизонту простежений викид світлого лесу з могили. Вхідна яма катакомби зі східного боку частково зруйнована похованням 8 ІКК. Вона мала трапецієподібну в плані форму з заокругленими кутами, розміри 1,40 × 1,20 м. Камера розміщувалася на захід—південний захід від вхідної ями. З протилежної від входу сторони була невелика сходинка заввишки 0,15 м та завширшки 0,10—0,20 м. Поховальна камера округлої форми діаметром 2,40 м викопана в

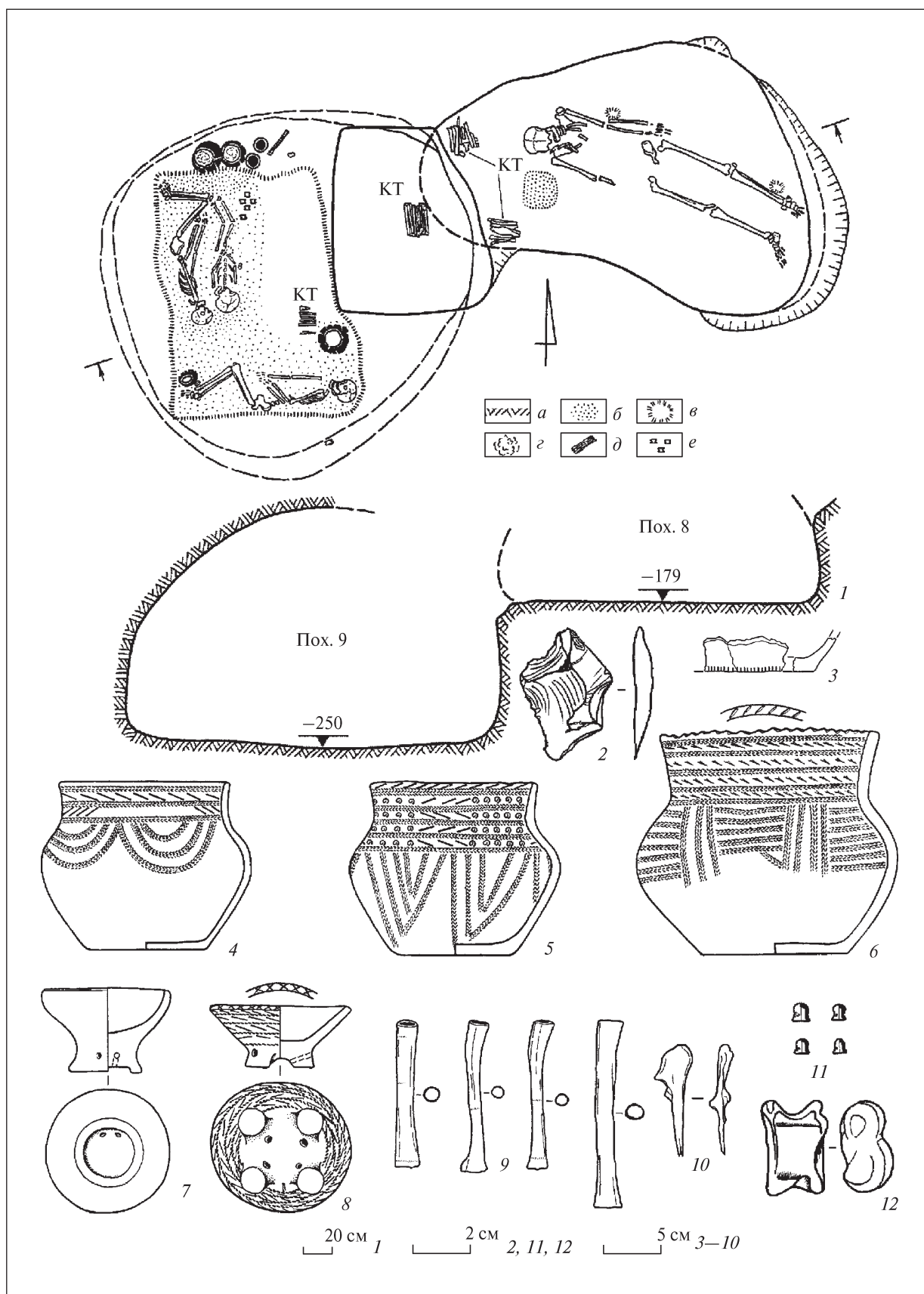

Рис. 7. Сторожове, курган 18. Поховання: 1 — поховання 8 і 9; 2, 3 — поховання 8; 4–12 — поховання 9. Умовні позначки: а — материк; б — вохра; в — межі органічної підстилки; г — залишки їжі; д — дерево; е — астрагали; КТ — кістки тварин (2 — кремій; 3–8 — кераміка; 9, 10, 12 — кістка; 11 — зуби риби)

жовтому лесі, а від глибини 1,35—1,40 м — у білому материковому піску. Дно на глибині 2,50 м. Стіни максимально розширені на рівні середини висоти. Склепіння аркове, висота від долівки 1,70 м, з боку вхідної ями обвалилося.

На дні вхідної ями, перед входом до камери, стояли впритул одна до одної дві дерев'яні тачі з залишками м'ясної їжі у вигляді кісток ніг кози/вівці. Майже все дно камери вкривала органічна (шкіряна?) підстилка прямокутної форми розміром 1,60 × 1,30 м, густо посипана червоною вохрою різних відтінків. Товщина цього покриву до 1,0 см. Біля північної стіни камери, ближче до входу, на глибині 2,32 м виявлене скупчення деревних вуглин завдовжки 0,15 м та одна напівзгоріла жердина завдовжки 0,20 м.

Поховання колективне — поверх підстилки знаходилися скелети трьох небіжчиків (рис. 7, 1).

Похований 1 — особа віком 18—20 років — був покладений під південною стіною в помірковано скорченій позі на правому боці головою на схід. Права рука випростана, ліва зігнута, кисть вкладена під кисть правої руки. На кістках сліди вохри. Нижня частина небіжчика та підстилка біля колін посипані шматочками крейди. За спиною небіжчика в південній стіні, в кротовині, виявлений астрагал. Перед лицем за 0,30 м стояв горщик (1), поряд з яким були викладені в ряд з півночі на південь верхня щелепа хижої тварини зубами догори, чотири оброблені трубчасті кістки тварини, на двох є сліди зеленого кольору — мідні окисли? (2), ліктьова кістка тварини зі слідами обробки (3). На пустотілих трубочках зверху та знизу фіксувався коричневий органічний тлін — себто, вони були в мішечку чи обшиті тканиною або шкірою. Біля стоп лежав округлий шматок червоної вохри діаметром 5,0 см, а також мисочка з остеокераміки (4).

1. Горщик округлобокий з високою раструбною горловиною. Зріз вінець орнаментований пальцево-нігтьовими вдавненнями, горловина — горизонтальними пасмами від тасьми, що чергуються з рядами відбитків косо поставленої палички або прямого штапу, верхня частина тулуба — паркетним візерунком з блоків горизонтальних і вертикальних відбитків тасьми (рис. 7, 6). Висота горщика 19,5 см, діаметр вінець 19,6 см, тулуба — 23,0 см, денця — 12,9 см.

2. Комплект з чотирьох порожнистих трубчочок (так зв. флейта Пана) з довгих трубчастих кісток кінцівок кози/вівці. На поверхні помітні сліди від шкіряних зав'язок, якими вони

були скріплені, та насічки (рис. 6, 9). Довжина 13,0, 13,0, 13,5 і 17,0 см, діаметр на рівні середини 1,0—1,6 см.

3. Виріб із ліктьової кістки кози/вівці завдовжки 10,0 см. Дистальна частина має сліди обробки: її кінчик роздвоєний поздовжнім тонким розпилом завдовжки 1,2 см і має сліди спрацьованості (рис. 7, 10). Інструмент могли використовувати як орнаментир глиняного посуду для нанесення псевдошнурового орнаменту та смуг.

4. Мисочка виготовлена з сірої невипаленої маси (остеокераміки), діаметр 15 × 10 см. На поверхні проступають відбитки гілочок і сліди примітивного орнаменту — округлих вдавнень і ритованих рисок. Ймовірно, посудина виготовлена шляхом обмазування ззовні та зсередини маленького плетеного кошика сумішшю глини, мулу, подрібнених перегорілих кісток тощо. На це вказують відбитки та залишки деревини, а також двошарова структура.

Під західною стіною камери, перпендикулярно до похованого 1, головою до нього лежали ще два кістяки. *Скелет 2* — жінки 18—20 років — лежав ближче до стіни в помірковано скорченому стані на правому боці головою на південь, лицем на схід (до входу). Череп дещо нахилений чи завалився на груди, хребет вигнутий дугою. Стопи одна на одній. Ліва рука випростана вздовж тулуба та трохи зігнута в лікті, кисть на стегні, права розміщена симетрично, кисть під стегном. Біля голови та ніг посипка вохрою інтенсивніша та насиченішого малинового кольору.

Скелет 3 (дитини 3—4 років) лежав перед жіночим, їхні голови майже торкалися. Дитина покладена також скорчено на правому боці, але з розворотом на спину, головою на південь, обличчя на схід (до входу). Частина черепа та щелепи забарвлені у світло-салатовий колір (мідні окисли?). Обидві руки простягнуті вздовж тулуба, кисті складені одна на одну в районі таза. Ноги трохи підігнуті, стопи разом і торкалися колін жінки. На зап'ястку правої руки дитини був разок із зубів риби (1), забарвлених у зелений колір (можливо, також мідні окисли?). Біля правого ліктя лежав предмет органічного походження овальної форми (мед чи смола?).

У ногах небіжчиків, за краєм підстилки, вздовж північної стіни камери стояли чотири посудини: два горщики та дві курильниці (2—5). Поверхня горщиків закіптявлена, всередині на половину висоти об'єму зберігся органічний коричневий тлін — залишки

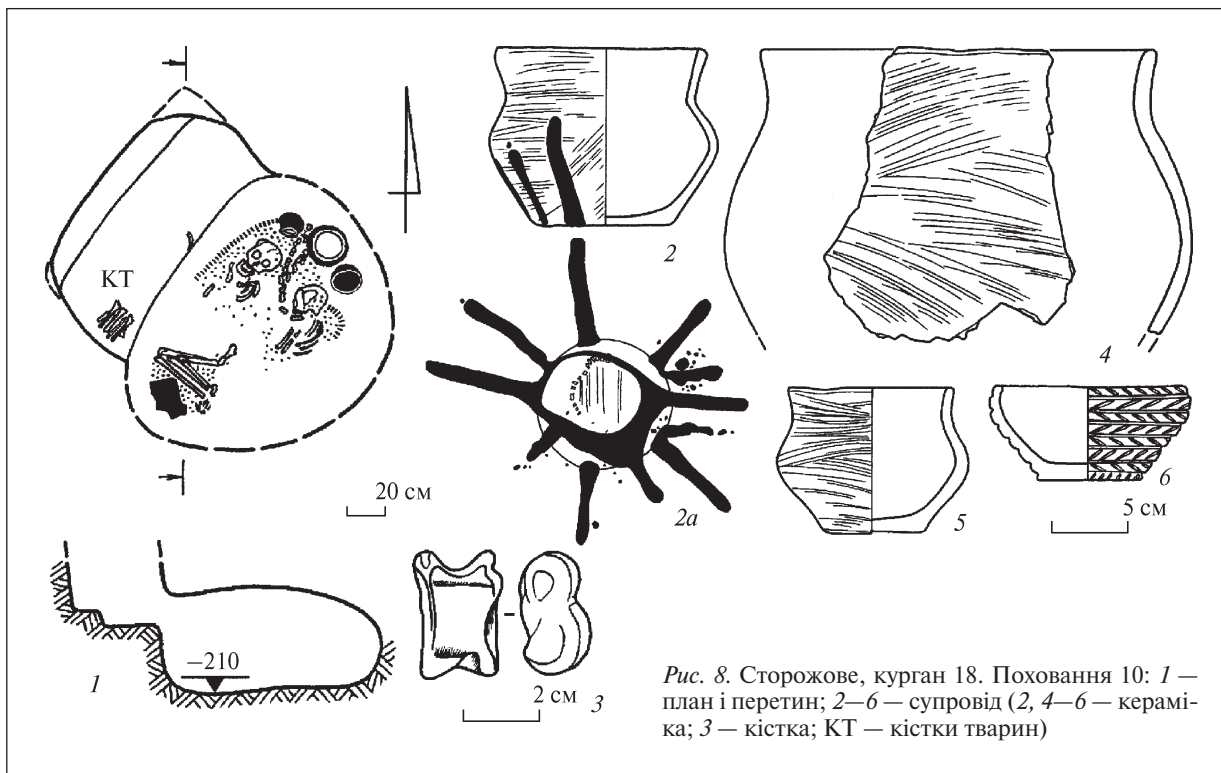

Рис. 8. Сторожове, курган 18. Поховання 10: 1 — план і перетин; 2–6 — супровід (2, 4–6 — кераміка; 3 — кістка; КТ — кістки тварин)

харчів. Курильниці заповнені вугіллям. Підстилка біля посуду густо посипана червоною вохрою. Між посудом і дитячим кістяком, на підстилці, було скупчення астрагалів (6), посипаних вохрою.

1. Разок із глоточкових зубів коропових риб (35 цілих і фрагментованих) розмірами від 0,5 × 0,4 до 0,7 × 0,6 см (рис. 7, 11).

2. Горщик з опуклим тулубом і раструбною горловиною. Внутрішня поверхня вкрита розчесами, зовнішня — орнаментом. Горловина та плічка оздоблені п'ятьма горизонтальними смугами відбитків тасьми, простір між якими заповнений штапованим орнаментом: групи скісних відбитків прямого штампа чергуються з групами відбитків спірального штампа. Зверху (під вінцями) нанесений рядок скісних відбитків прямого штампа. Тулуб орнаментований заповненими трикутниками вершинами донизу з відбитків тасьми (рис. 7, 5). Висота горщика 15,2 см, діаметр вінець 14,8 см, тулуба — 18,5 см, денця — 10,2 см.

3. Горщик з опуклим тулубом і прямою майже вертикальною горловиною. Вона оздоблена трьома смугами від тасьми, проміжки між якими заповнені суцільним (зверху) та переривистим рядком скісних відбитків прямого штампа. Нижче, на плічках, заповнені фестони з відбитків тасьми (рис. 7, 4). Висота горщика та

діаметр вінець 15,0 см, діаметр тулуба 18,4 см, денця — 10,5 см.

4. Курильниця у вигляді чаші півсферичної форми на конічній ніжці з кільцевим піддоном. Зсередини піддону на відстані 0,9 см просвердлені два отвори, що виходять назовні у найвужчому місці ніжки, мабуть, для протягування шнурка (рис. 7, 7). Внутрішня поверхня чаші вкрита грубими розчесами. Висота курильниці 7,4 см, діаметр вінець 11,5 см, дна — 6,4 см, висота ніжки 5,7 см, товщина кільця піддону 0,9 × 1,2 см, діаметр кільця 4,5 см, отворів — 0,3 і 0,4 см.

5. Курильниця на чотирьох ніжках. Чаша конічної форми, край вінець скісно зрізаний назовні та орнаментований хрестоподібними відбитками прямого штампа. Зовні курильниця вкрита чотирма горизонтальними смугами зі скісних відбитків прямого штампа, розділених лініями відбитків перекрученого шнура. Орнамент розгортається по спіралі знизу вверх від мітки — насічки на краю денця чаші. Ніжки грибоподібної форми. В основі ніжок тонкою паличкою зроблені наскрізні отвори, ймовірно, для протягування шнура для підвішування (рис. 7, 8). Висота курильниці 5,4 см, діаметр вінець 12,5 см, отворів — 0,5 см

6. Астрагали (5 екз.) з таранних кісток вівці/кози без слідів обробки (рис. 7, 12).

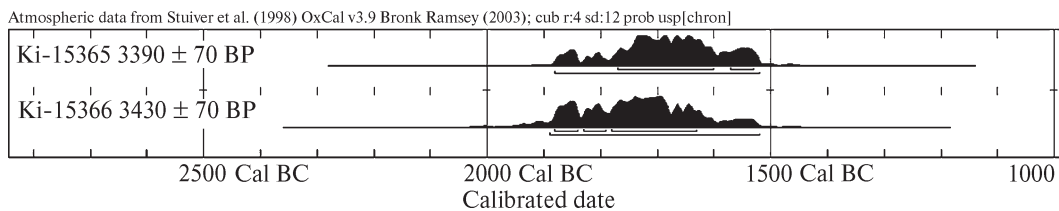

Рис. 9. Сторожове. Дати ^{14}C поховання 18/1 БМЗК (графіки калібрації за програмою OxCal v3.9)

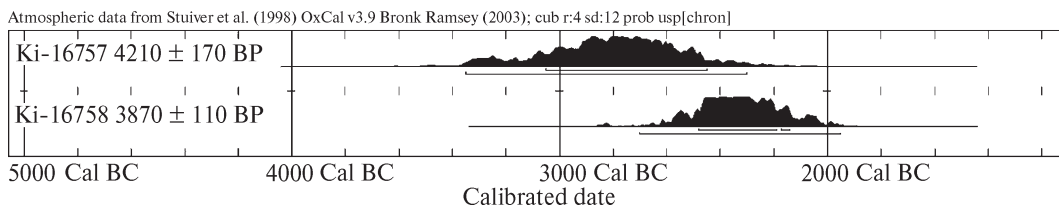

Рис. 10. Сторожове. Дати ^{14}C поховання 18/10 ДКК (графіки калібрації за програмою OxCal v3.9)

Поховання 10 (впускне, ДКК)² здійснене на північ від центру кургану в катакомбі. Вхідна яма підпрямокутної форми орієнтована північний схід—південний захід, розміри $1,10 \times 0,53$ — $0,60$ м, дно на глибині $1,34$ м. Стіни вертикальні, біля дна зроблена вузька сходинка завширшки $0,12$ — $0,30$ м. У заповненні вхідної ями виявлене скупчення кісток кози/вівці — передні та задні кінцівки, ратиці, розрубана голова, складені двома купками на дерев'яній таці, від якої зберігся шар тліну під кістками.

Вхід до катакомби влаштований у південно-східній стіні вхідної ями. Заповнення тут було насичене вугликами, а також деревним тліном, вірогідно, від заслону. Поховальна камера добре вціліла. Вона округлої в плані форми, трохи видовжена по осі північний схід—південний захід. Розміри $1,32 \times 0,80$ м, дно на глибині $2,10$ см, висота склепіння $0,45$ м. У катакомбі було поховано двоє дітей, скелети яких лежали паралельно, вкладені на органічну підстилку коричневого кольору, густо посипану темно-червоною вохрою (рис. 8, 1).

Скелет 1, підлітка, розташований ближче до входу, лежав скорчено на правому боці з розворотом на спину головою на північний схід, лицем догори. Зважаючи на позицію нижньої щелепи, первинно лице могло бути трохи розвернене в бік виходу. Грудна клітина, ребра та таз не збереглися. Біля черепа траплялися вуглин-

ки. Ноги густо посипані яскраво-червоною вохрою. В ногах жаровня з уламка великого горщика, в якій були вуглинки, напівзотліла рослинність і смолиста речовина (1).

Скелет 2, дитини, так само лежав скорчено на правому боці (лице звернене до виходу з катакомби) головою на північний схід. Від кістяка зберігся лише розвал черепа (за визначенням Ю.В. Долженка, він був деформований дощечкою, прив'язаною до потиличної частини) та кістки верхньої частини скелета (плечові рук і ребра). Біля черепа траплялися вуглинки. Кістки посипані червоною вохрою. Під черепом, біля скроні, виявлене металеве кільце (2) у вигляді дрібних фрагментів і окислів, через що кістки черепа забарвлені в зелений колір.

За головами дітей стояли три посудини в такому порядку від входу: менший горщик, завалений набік (3), більший (4) та мисочка (5), яка теж завалилася набік. Між двома першими посудинами та далі в напрямку до черепів у два ряди лежали астрагали, вкладені на ребро (6).

1. Жаровня, або курильниця, з фрагмента верхньої частини опуклобокого горщика з короткою горловиною. Зовнішня поверхня вкрита розчесами (рис. 8, 4). Розміри фрагмента $19,0 \times 16,6$ см, реконструйований діаметр вінець горщика $26,0$ см.

2. Скронева підвіска у вигляді кільця в півтора оберти з розклепаного дроту з мідного сплаву. Діаметр кільця $1,4$ см, ширина дроту $0,3$ см.

3. Горщик з опуклим тулубом та короткою горловиною. Вінець ледь відігнуті, край їх рівно зрізаний. Зовні помітні розчеси та сліди чер-

² Це поховання відсутнє в попередній публікації матеріалів кургану 18 (Коваленко, Куштан, Луговий 2009), оскільки досліджене в 2010 р., після зняття частини бровки, залишеної для палеоґрунтознавчих досліджень.

воної вохри (рис. 8, 5). Висота горщика 9,8 см, діаметр вінець 11,1—11,7 см, тулуба — 12,8 см, денця — 6,6 см.

4. Горщик з біконічним тулубом і раструбною горловиною. Внутрішня та зовнішня поверхні вкриті розчесами (рис. 8, 2). На денці та тулубі смуги та потьоби чорної фарби, що утворюють коло з радіальними променями (сонце?). На денці також є дрібні наколи прямокутної та овальної форми, виконані торцем палички, що утворюють півколо (рис. 8, 2а). Висота горщика 12,0 см, діаметр вінець 14,6 см, тулуба — 15,9 см, денця — 9,1 см.

5. Мисочка конічної форми з ледь загнутими вінцями. Зовні прикрашена горизонтальними жолобками та рядами скісних насічок, що утворюють «ялинку» (рис. 8, б). У придонній частині помітний слід поправки — глиняна латка, наклеєна до випалу. Висота мисочки 6,2 см, діаметр вінець 12,8 см, денця — 6,9 см.

6. Астрагали (21 екз.) з таранних кісток вівці/кози без слідів обробки (рис. 8, 3).

Для цього поховання отримані дві радіовуглецеві дати: за людською кісткою — Ki-16757 4210 ± 170 BP (1σ 3050—2450 cal BC) і деревним вугіллям — Ki-16758 3870 ± 110 BP (1σ 2480—2190 cal BC) (рис. 10).

У підсумку зазначимо, що введення до наукового обігу матеріалів курганів 3 і 18 Сторожівського могильника значно поповнює джерельну базу поховальних комплексів доби середньої—пізньої бронзи Лівобережної України та, зокрема, Поворскля новими стратифікованими пам'ятками. Відповідно до них, басейн Ворскли був зайнятий спочатку племенами ДДК, яких згодом змінили носії ІКК. Потім цей регіон увійшов до ареалу бабинської культури та БМЗК. Що стосується радіовуглецевих дат, то до них слід ставитися критично та зважати на подальше накопичення їх для цього регіону.

Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. — К., 1991. — Т. II.

Коваленко О.В., Куштан Д.П., Луговий Р.С. Курган доби середньої—пізньої бронзи Сторожівського могильника // МДАСУ. — 2009. — 9. — С. 209—225.

Коваленко О.В., Луговий Р.С. Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника // АЛЛУ. — 2008. — Ч. 1/2. — С. 34—44.

Коваленко О., Луговий Р. Археологічні дослідження Сторожівського могильника у 2009 році // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: Мат-ли наук.-практ. семінару. — Полтава, 2011. — С. 105—111.

Коваленко О., Луговий Р. Кочівницьке поховання XIII ст. поблизу с. Сторожове Полтавської області // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2011. — К.; Полтава, 2011а. — С. 160—174.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 52.

Рудинський М. Кантемирівські могили римської доби // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 129—131.

Сапегін С.В. Звіт про розкопки селітряного комплексу на території Полтавської області у 2002 р. // НА ІА НАНУ. — 2002/192.

Сидоренко Г.О. Щоденник описів Середнь-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ПМК АН СРСР 13.09—10.10—45 р. // Мат-ли археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. — НА ПКМ. — Ф. 03. — Спр. 145.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині. — К.; Полтава, 2007.

Надійшла 12.01.2012

О.В. Коваленко, Д.П. Куштан, Р.С. Луговой

СТРАТИФИЦИРОВАННЫЕ КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ СТОРОЖЕВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Публикуются материалы раскопок стратифицированных курганов 3 и 18, входящих в группу из 26 насыпей, расположенную возле с. Сторожовое Чутовского р-на Полтавской обл. Курганы содержали погребения донецкой и ингульской катакомбной культур, а также бабинской и бережновско-маевской срубной культур. Стратиграфические наблюдения позволяют отнести к наиболее раннему времени погребения донецкой катакомбной культуры, для одного из них имеются радиоуглеродные даты Ki-16757 4210 ± 170 и Ki-16758 3870 ± 110 BP (1σ 3050—2190 cal BC). За ними следовали погребения ингульской катакомбной культуры и бабинской. И, наконец, оба кургана использовались для устройства могильников населением бережновско-маевской срубной культуры. Для одного такого погребения получены даты Ki-15365 3390 ± 70 и Ki-15366 3430 ± 70 BP (1σ 1880—1530 cal BC). Осмысление дат станет возможным с получением для этого региона более солидного пакета.

STRATIFIED BRONZE AGE BARROWS OF STOROZHOVE CEMETERY

Published are the materials of excavations at stratified barrows 3 and 18 from the group of 26 mounds situated near Storozhove village in Chutove Region of Poltava Oblast. The barrows contained the burials of Donetsk and Inhul Catacomb cultures, and also of Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture. Stratigraphic observations allow the authors to refer the burials of Donetska Catacomb culture to the earliest period with the radiocarbon dates Ki-16757 4210 ± 170 and Ki-16758 3870 ± 110 BP (1 σ 3050—2190 cal BC). They were followed up by burials of Inhul Catacomb culture. Finally, both barrows were used as a cemetery by the population of Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture. The following dates were obtained for them: Ki-15365 3390 ± 70 and Ki-15366 3430 ± 70 BP (1 σ 1880—1530 cal BC). Comprehension of these dates will be possible, when more considerable packet for this region becomes available.

А.В. Ніколова, С.М. Разумов

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ БАБИНЕ СУГОКЛЕЙСЬКОЇ МОГИЛИ

Публікується унікальний могильник бабинської культури, влаштований у кургані ямної культури, розкопаному 2004 р. у м. Кіровоград. Отримано радіокарбонові дати для трьох поховань.

Ключові слова: Східна Європа, доба середньої бронзи, бабинська культура, радіокарбонові дати.

2004 р. під час рятувних розкопок кургану доби бронзи у м. Кіровоград (Болтрик, Ніколова, Разумов 2005) виявлена низка поховань бабинської культури (чи, за Р.О. Литвиненком, культурного кола Бабине: Литвиненко 2009). Курган входив колись до складу нині знищеної під час будівництва житлового масиву великої курганної групи, що розміщувалася на плато на захід від місця злиття річок Інгул і Сугоклея (Сугаклея). Лише один курган у південній частині міста «вписався» у південно-західний куток житлового кварталу. Його насип суттєво постраждав через антропогенні чинники, особливо північна частина, знесена до рівня суглинку. Сучасна висота кургану 5,6 м від рівня давнього горизонту, діаметр приблизно 50,0 м. Усього в кургані досліджено 26 поховань: 11 ямної культури, катакомбне та 14 бабинської.

Курган зведений над похованнями ямної культури (Nikolova, Kaizer 2009), могили бабинської культури були впущені до нього (рис. 1). Для трьох із них отримані радіокарбонові дати ¹

в Познаньській радіокарбоновій лабораторії, що поповнюють поки ще незначну серію ¹⁴C дат цього кола пам'яток.

Опис поховань

Поховання 1 (рис. 2, 2) розміщувалося за 10,0 м на південний захід від центру кургану на глибині ² 2,07 м. Могила не простежена. Кістяк дитини 7—9 років ³ лежав скорчено на лівому боці головою на південний схід. Ліва рука зігнута в лікті, її кисть біля щелепи.

Поховання 2 (рис. 3, 1) було на північний схід від поховання 1, на глибині 1,79 м. Могила не простежена. Кістяк жінки 25—30 років лежав на лівому боці в дуже скорченій позі головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лиця. Біля таза лежала овальна кістяна пряжка-медальйон з двома отворами: великим центральним і маленьким бічним. Довжина пряжки 6,0 см, ширина — 4,3 см, висота — 1,3 см, діаметр отворів 1,6 і 0,4 см (рис. 3, 2).

Поховання 3 (рис. 2, 1) впущене за 14,0 м на південь від центру. Прямокутна в плані яма,

¹ Висловлюємо щирі подяки докт. Е. Кайзер і Exzellenzinitiative 264 TOPOI в Берліні, які сприяли отриманню радіокарбонових дат.

² Усі глибини подані від вершини умовного центру кургану.

³ Антропологічні визначення к. і. н. Л.В. Литвинової.

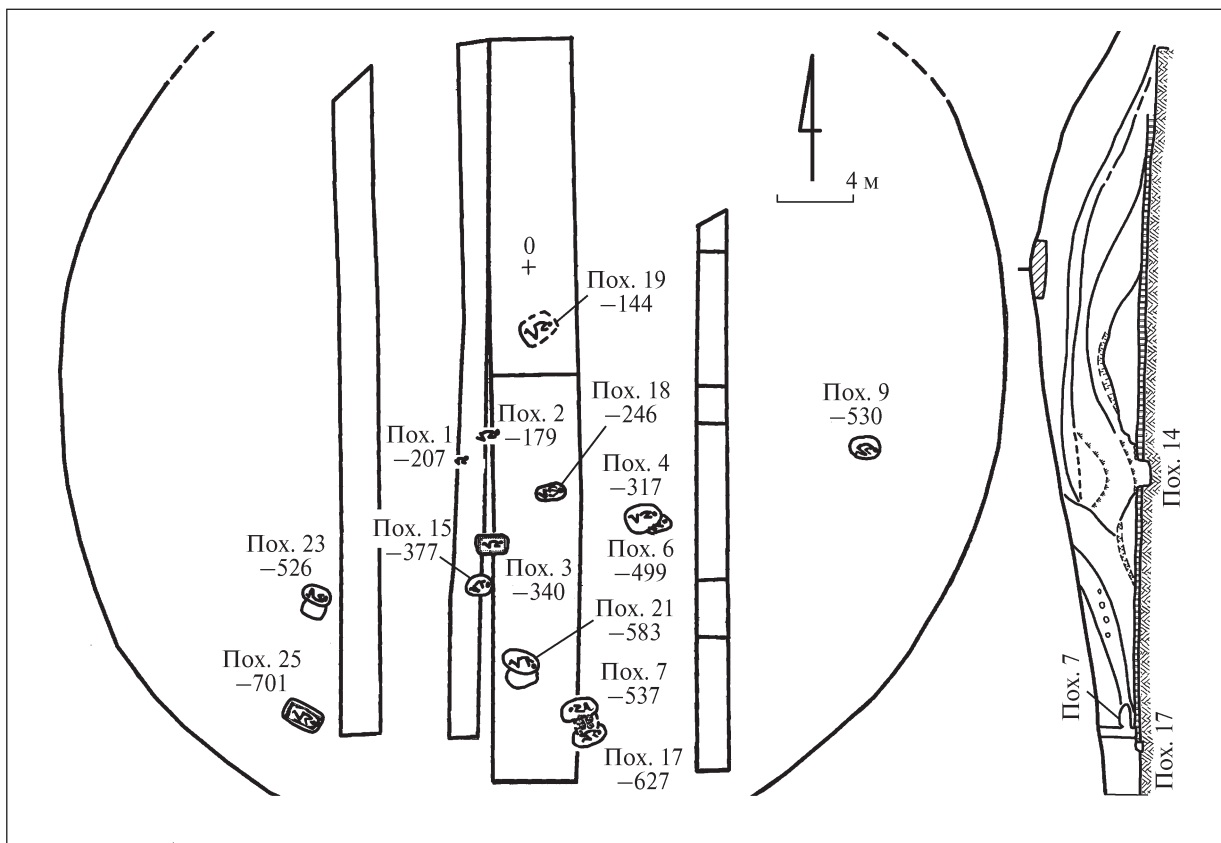

Рис. 1. Сугоклеїська Могила. Розміщення бабинських поховань і перетин кургану

розмірами $1,80 \times 1,08$ м, орієнтована схід—захід, фіксувалася від глибини 2,85 м, перекриття могили зафіксоване на глибині 3,05 м. В ямі була зведена дерев'яна гробниця — так зв. зруб розмірами $1,60 \times 1,08$ м, висота 0,44 м. Поздовжні стіни складені з чотирьох колод діаметром 0,12 м, поперечні — з трьох, для вкладення яких по периметру ями вириті ровики завглибшки 0,08—0,14 см. По кутках та по центру поздовжніх стін конструкція зсередини укріплена вертикально вкопаними стовпчиками діаметром 0,10—0,12 м, від яких лишилися ямки діаметром 0,13—0,28 м. Стовпчик і стіна гробниці в північно-східному кутку були обвуглені. Впоперек гробниця була перекрита плахами завширшки 10,0 см і завтовшки 4,0 см. Дно могили від східної стіни плавно понижувалося до західної від глибини 3,40 до 3,55 м, таким чином у головах гробниця була трохи нижча.

На дні простежувався білий органічний тлін, що трохи не доходив до стін гробниці. Кістяк чоловіка 45—50 років лежав скорчено на лівому боці головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лиця. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. На кістках рук лежав куприк, лопатка та ребра тварини (дрібна рогата худоба?).

За кістками людини отримана дата $\text{Poz-36998 } 3355 \pm 35 \text{ BP}$.

Поховання 4 (рис. 3, 3) впущене за 14,0 м на південний схід від центру. На глибині 2,87 м зафіксовані рештки поперечно вкладених плах, що перекривали овальну в плані яму розмірами $1,76 \times 1,30$ м, орієнтовану північний схід—південний захід. Дно на глибині 3,17 м. Кістяк чоловіка? 35—40 років лежав скорчено на лівому боці головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті на плечах. Ліва нога зігнута під гострим, права — під прямим кутом до тулуба. На лівій руці лежали три ребра тварини (велика рогата худоба?), а під ліктем — кістяна овальна дуже вигнута пряжка-медальйон з двома отворами: великим у центрі з бортиком по краю та маленьким бічним. Довжина пряжки 5,6 см, ширина — 4,2 см, діаметр отворів 2,0 та 0,2 см (рис. 3, 4). Під кістяком на рівні голови був брунатний тлін від органічної підстилки, в районі живота й таза — жовтий органічний тлін.

За кістками людини отримана дата $\text{Poz-37000 } 3495 \pm 35 \text{ BP}$.

Поховання 6 (рис. 4, 1) розміщувалося під похованням 4. Воно здійснене в ямі з підбоєм. Вхідна яма не простежена. Камера овальна в

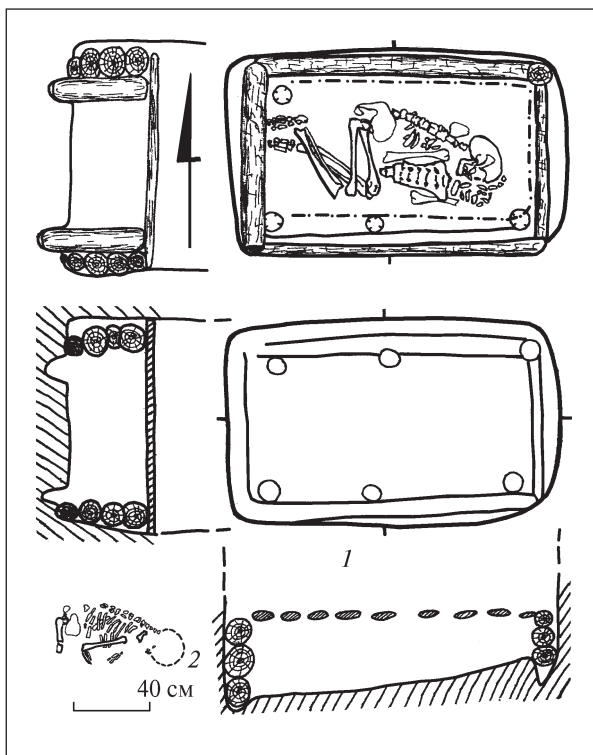

Рис. 2. Сугоклеїська Могила: 1 — поховання 3; 2 — поховання 1

плані, розмірами $1,6 \times 0,7$ м, орієнтована схід—захід. Дно на глибині 4,99 м. Кістяк дорослого чоловіка? лежав скорчено на лівому боці го-

ловою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лица. Ноги зігнуті в колінах під прямим кутом до тулуба. В районі таза лежала кругла кістяна пряжка-медальйон з двома отворами — великим центральним і маленьким бічним. Діаметр пряжки 5,0 см, отворів — 2,0 та 0,5 см (рис. 4, 2). На дні зафіксовано брунатний тлін, а біля тулуба й таза — білий і жовтий.

Поховання 7 (рис. 4, 3) впушене за 24,0 м на південь від центру. Здійснене в ямі з підбоям. Вхідна яма не простежена. Дно її на глибині 5,10 м. Вхід до камери закривав заслон з відносно невеликих вапнякових плит, що лежали на різній глибині та частково завалилися в камеру. Камера овальна в плані, розмірами $1,80 \times 0,98$ м, орієнтована південний захід—північний схід. Дно на глибині 5,37 м (на 0,27 м нижче дна вхідної ями). Кістяк чоловіка 45—50 років лежав скорчено на лівому боці головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, кисть лівої на плечі, правої — на шиї. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Біля лівого ліктя лежали кістяна пряжка-медальйон і грудинна кістка тварини. Пряжка кругла з боковим виступом і двома отворами: великим центральним і маленьким бічним на виступі. Діаметр пряжки 4,5 см, отворів — 1,8 і 0,4 см (рис. 4, 4). На дні камери зафіксовано жовтий тлін від органічної підстилки завтовшки 0,5 см.

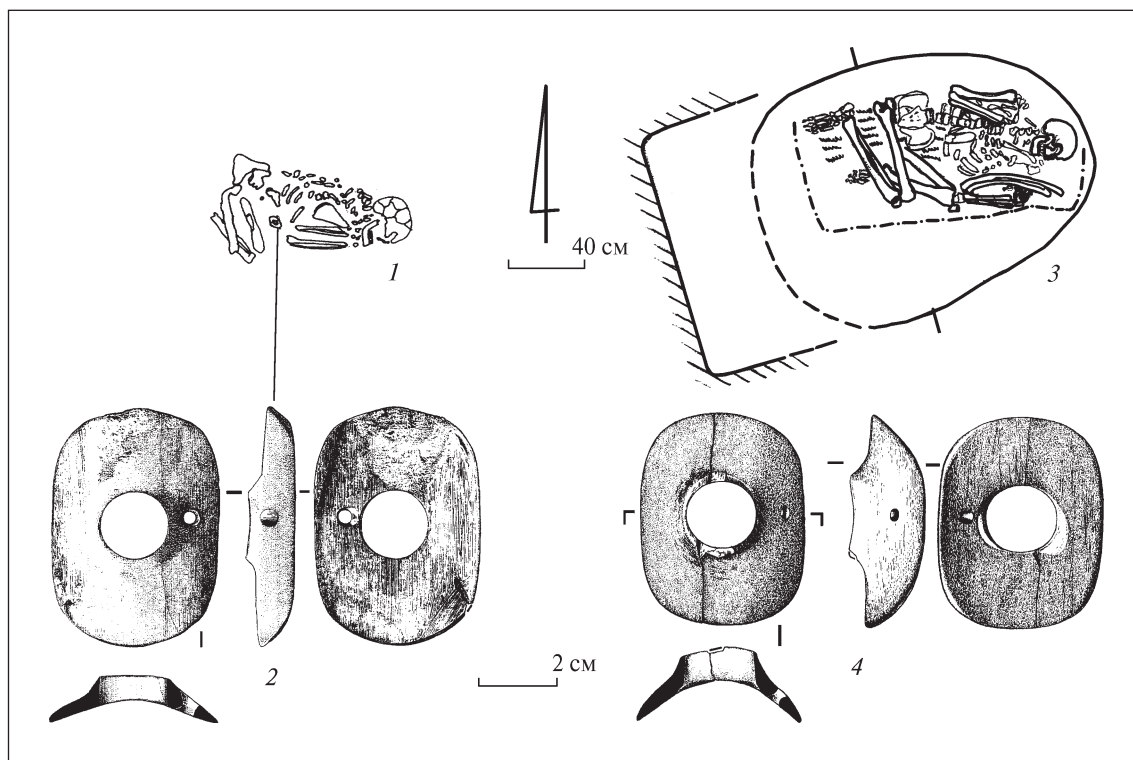

Рис. 3. Сугоклеїська Могила: 1, 2 — поховання 2; 3, 4 — поховання 4

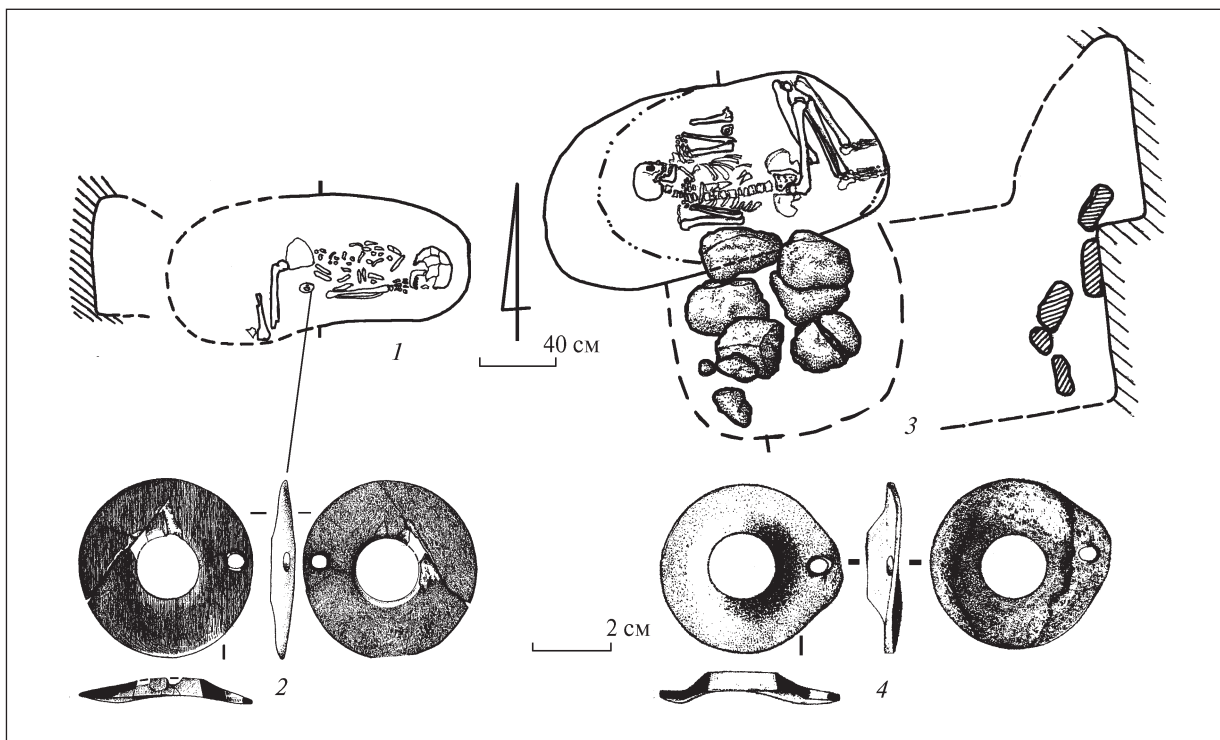

Рис. 4. Сугоклейська Могила: 1, 2 — поховання 6; 3, 4 — поховання 7

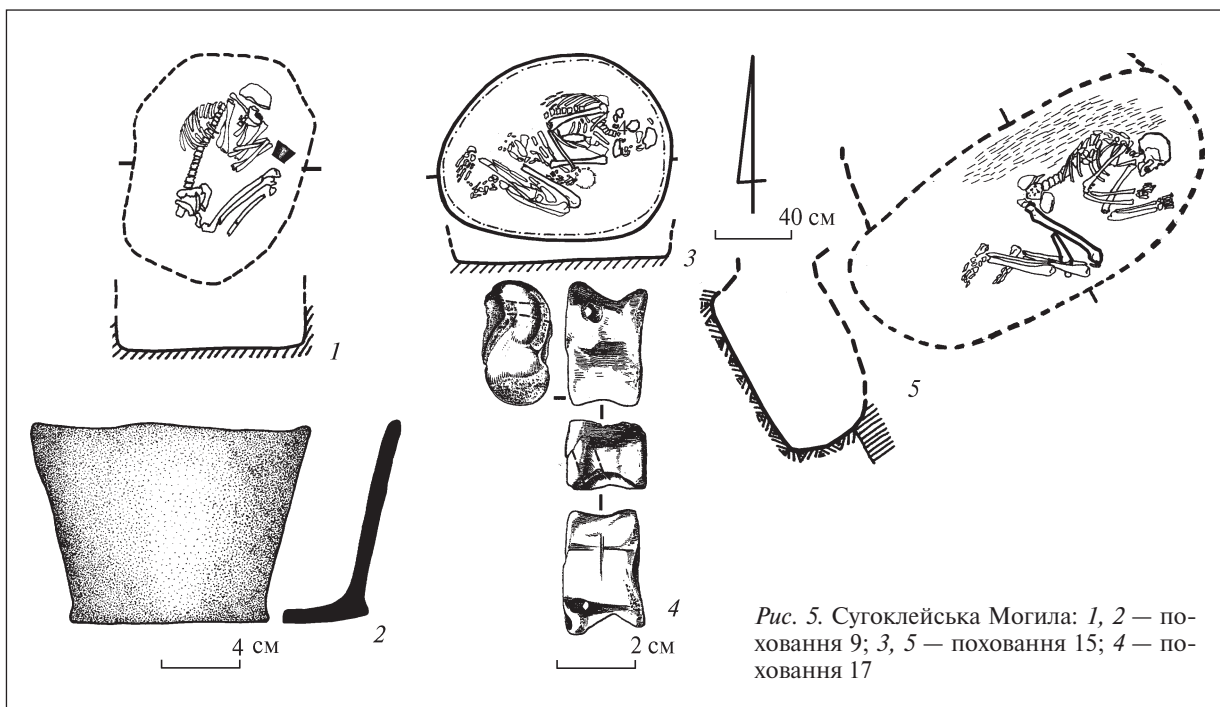

Рис. 5. Сугоклейська Могила: 1, 2 — поховання 9; 3, 5 — поховання 15; 4 — поховання 17

Поховання 9 (рис. 5, 1) здійснене за 19,0 м на південний схід від центру на глибині 5,3 м. Форма могили не простежена. Кістяк чоловіка 45—50 років лежав скорчено на лівому боці головою на північний схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лиця. Ноги дуже підігнуті, коліна

сягають рук. Вище колін лежала ліпна плоскодонна банкувата посудина. В тісті домішка піску. Висота 10,5 см, діаметр вінця 14,5 см, дещо — 9,0 см (рис. 5, 2).

Поховання 15 (рис. 5, 3) впушене за 16,0 м на південь від центру. Яма овальної в плані

форми, розмірами $1,20 \times 0,95$ м, орієнтована схід—захід. Дно на глибині 3,77 м. Кістяк дорослого чоловіка? лежав на лівому боці в дуже скорченій позі головою на схід. Руки зігнуті в ліктях і вкладені на животі. На шийних хребцях лежав астрагал-амулет, на одній з бічних граней якого прокреслено хрест, а збоку просвердлено отвір для підвішування (рис. 5, 4). На дні ями зафіксовано білий тлін, а біля лівого ліктя — пляму жовтого кольору.

Поховання 17 (рис. 5, 5) розміщувалося південніше та нижче поховання 7. Вдалося простежити західну частину вхідної ями, дно її на глибині 6,0 м. Камера овальної в плані форми, розмірами $2,00 \times 0,95$ м, орієнтована північний схід—південний захід. Дно на глибині 6,27 м (на 0,27 м нижче дна вхідної ями). Кістяк чоловіка 25—30 років лежав скорчено на лівому боці спиною до входу в камеру, головою на північний схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лица. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. На дні брунатний тлін.

Поховання 18 (рис. 6, 1) впущене за 12,0 м на південь від центру. Яма овальної в плані форми, розмірами $1,40 \times 0,75$ м, орієнтована схід—захід. Дно на глибині 2,46 м. Кістяк жінки 30—35 років лежав скорчено на лівому боці головою на схід. Ліва рука випростана, права — зігнута та спрямована кистю до ліктя лівої. Ноги зігнуті під гострим кутом. Під лівим ліктем лежала кругла кістяна пряжка-медальйон з двома отворами — великим центральним і маленьким бічним. Діаметр пряжки 4,6 см, отворів — 1,6 і 0,3 см (рис. 6, 2).

Поховання 19 (рис. 6, 3) розміщувалося за 2,5 м на південь від центру. Зруйноване траншеєю часів Другої світової війни та під час встановлення геодезичного знака. Вціліла східна частина могили завширшки 1,1 м, що вказує на її орієнтацію північний схід—південний захід. Дно на глибині 1,44 м. Виходячи зі вцілілих решток, кістяк чоловіка віком до 30 років лежав скорчено на лівому боці головою на північний схід. На дні ями зафіксовано залишки органічного тліну, забарвленого вохрою темно-бордового кольору, а також відбитки дерев'яних плах.

Поховання 21 (рис. 7, 1) було за 20,0 м на південь від центру і здійснене в ямі з підбоям. Вхідна яма овальна в плані, розмірами $1,30 \times 0,95$ м, орієнтована схід—захід. Дно на глибині 5,38 м. Овальна в плані камера вирита в північній стіні вхідної ями. Розміри її $1,50 \times 0,90$ м, висота склепіння 0,41 м, орієнтована майже паралельно вхідній ямі. Дно на глибині 5,83 м (на 0,42 м нижче дна вхідної ями). Дно вхідної ями та камери вкривав товстий шар рослинного тліну світло-брунатного кольору. Такий само шар, вигинаючись, облямовував склепіння камери аж до входу, утворюючи своєрідну домовину, куди й була вкладена жінка 30—35 років — у дуже скорченій позі на лівому боці головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля лівого плеча. Ноги зігнуті в колінах під прямим кутом до тулуба. На плечовій кістці правої руки навхрест лежала дерев'яна плашка завдовжки 25,0 см і завтовшки 1,0 см. На тазових кістках і стопах лежали поперек три тонкі

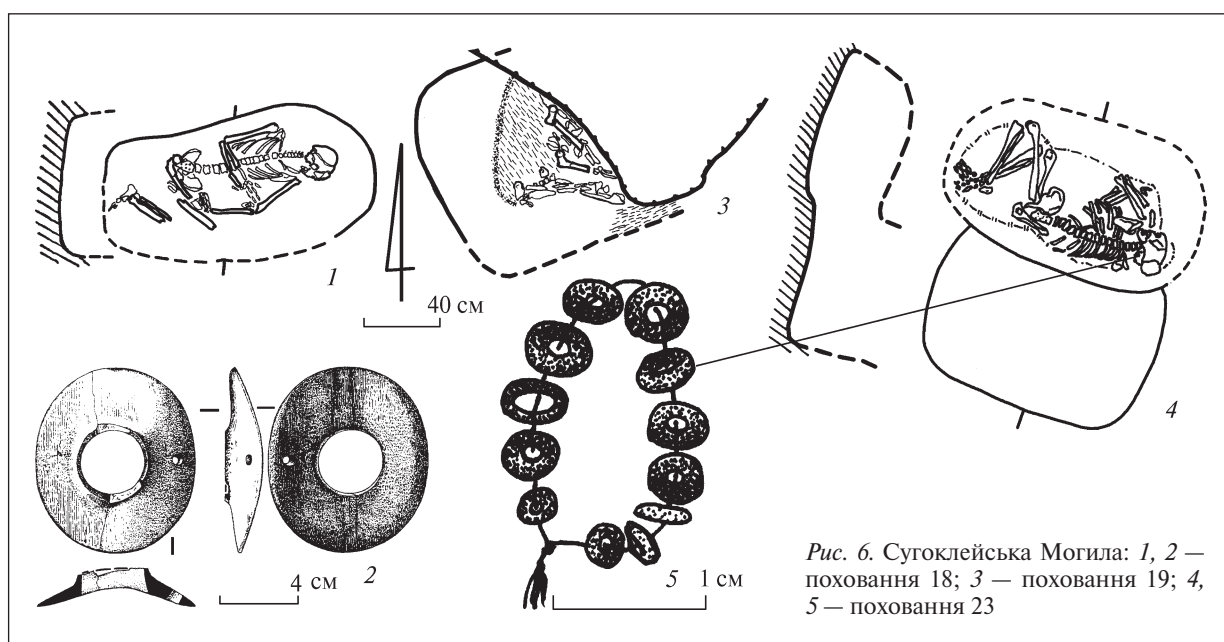

Рис. 6. Сугоклеїська Могила: 1, 2 — поховання 18; 3 — поховання 19; 4, 5 — поховання 23

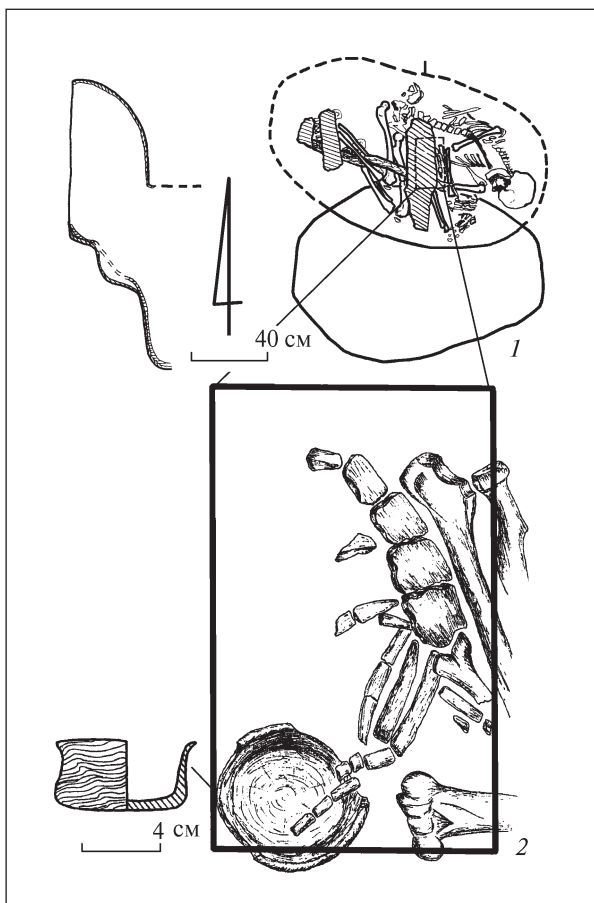

Рис. 7. Сугоклейська Могила. Поховання 21

прямокутні дощечки розмірами 60,0 × 18,0 см, 30,0 × 10,0 см і 15,0 × 10,0 см і завтовшки 0,2 см. Між дощечками та стегном правої ноги був просунутий дерев'яний кілок завдовжки 50,0 см і завтовшки 2,0 см; ще один знаходився між голілками та доходив до ступнів (рис. 11). Під найбільшою дошкою, в районі живота небіжчиці, лежали розрубана вздовж грудинна кістка (рис. 8, 9) молодої тварини (дрібна рогата худоба?) та вісім кістяних стрижнів (рис. 8, 1—8), нижче стояла дерев'яна чашечка з відігнутими вінцями та плоским дном. Діаметр її 8,0 см, висота 3,0 см (рис. 7, 2).

Поховання 23 (рис. 6, 4) впущене за 20,0 м на південний захід від центру і здійснене в ямі з підбоям. Вхідна яма майже прямокутна в плані, розмірами 1,25 × 0,90 м, орієнтована схід—захід з відхиленням. Дно на глибині 5,15 м. Камера овальна в плані, розмірами 1,40 × 0,83 м, орієнтована так само. Дно на глибині 5,26 м (на 0,11 м нижче дна вхідної ями). Кістяк жінки 30—35 років лежав спиною до входу — скорчено на правому боці з розворотом на живіт, головою на схід—південний схід. Руки зігнуті

в ліктях, кисті біля лица. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. В районі шиї знайдено 13 дрібних фаянсових намистин — бісер брудно-білого кольору даметром 0,5 см (рис. 6, 5). На дні камери зафіксовано брунатний тлін, а перед животом — жовтий.

Поховання 25 (рис. 9) впущене за 26,0 м на південний захід від центру. Яма прямокутна в плані із заокругленими кутками, розмірами 1,98 × 1,20 м, орієнтована південний схід—північний захід. Дно на глибині 7,01 м. Небіжчик лежав у дубовій колоді, перекритій уздовж чотирма плахами. Довжина колоди 1,80 м, ширина — 0,85 м, висота — 0,25 м, товщина стінок 3,0 см, ширина плах перекриття 0,25 м. Кістяк чоловіка 35—40 років лежав скорчено на лівому боці, головою на південний схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля щелепи. Між ними лежав куприк тварини (дрібна рогата худоба). Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом і підтягнуті до живота. На дні колоди шар жовто-зеленої глини завтовшки 1,0 см.

За кістками людини отримана дата Poz-37001 3430 ± 35 BP.

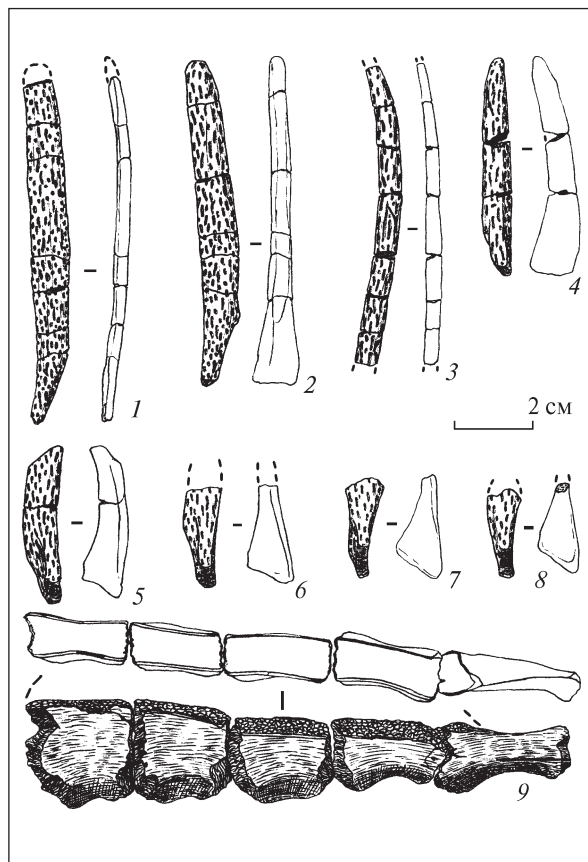

Рис. 8. Сугоклейська Могила. Поховання 21, кістки тварин

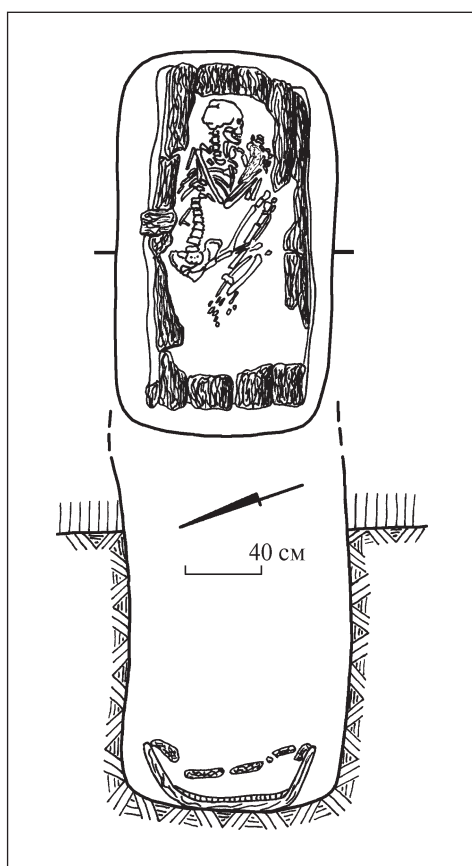

Рис. 9. Сугоклейська Могила. Поховання 25

Характеристика матеріалів

Загалом у Сугоклейській Могилі виявлено 14 поховань бабинської культури. За кількісними та якісними характеристиками поховального обряду й інвентарю могильник, у певному сенсі, унікальний. Він один з найбільших за кількістю поховань в одному кургані, хоча Р.О. Литвиненко — знаний фахівець бабинських старожитностей — зазначає, що влаштування колективних некрополів в одному кургані нетипове для Дніпро-Бузької лісостепової групи, до якої дослідник відніс цей могильник (Литвиненко 2008, с. 357). Щонайбільше вони нараховують до п'яти поховань (там само, с. 115). Відтак, віднесення всіх бабинських комплексів Сугоклейської Могили до Дніпро-Бузької лісостепової групи є поспішним, зважаючи й на локалізацію пам'ятки на кордоні степової та лісостепової смуг. Водночас тут не простежується виразно радіальне або рядами розміщення бабинських поховань (рис. 1), хоча переважна більшість їх повинна була б бути дуже близькою хронологічно. Можливо, це пояснюється значною руйнацією кургану та втратою частини поховань. Можна лише констатувати, що всі виявлені поховання сконцентровані в південній половині кургану, як і в більшості інших курга-

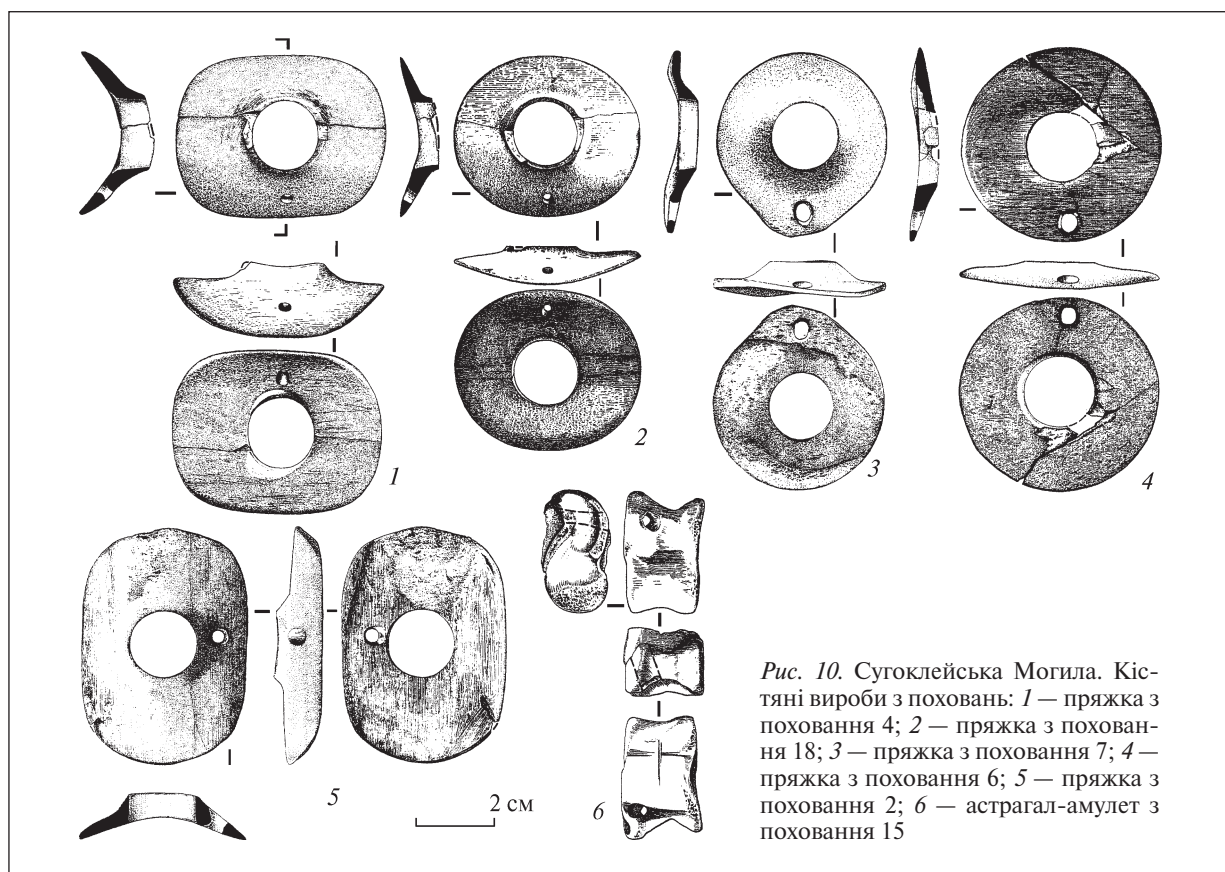

Рис. 10. Сугоклейська Могила. Кістяні вироби з поховань: 1 — пряжка з поховання 4; 2 — пряжка з поховання 18; 3 — пряжка з поховання 7; 4 — пряжка з поховання 6; 5 — пряжка з поховання 2; 6 — астрагал-амулет з поховання 15

нів. За Р.О. Литвиненком, у поховальному обряді бабинського населення Дніпро-Бузького регіону семантично значущим був південний, тобто «сонячний», напрямок півкола (там само, с. 120). Додамо, що будь-яких досипок, які могли бути пов'язані з бабинськими похованнями, не простежено.

Влаштування могил дуже різноманітне як для одного кургану. Тут є майже всі зразки, що трапляються в пам'ятках цього кола, — ями, підбої, колода та зруб. Найбільше зафіксовано ям і підбоїв — по шість. Своєю чергою, ями представлені двома формами — прямокутні в плані (дві) та овальні (чотири?). Втім, деякі з останніх могли бути погано віціліми підбоями. Поховання 4 в овальній ямі було перекрите деревом.

За кількістю підбоїв Сугоклеїська Могила унікальна в колі пам'яток лісостепоного межиріччя Дніпра та Бугу. Р.О. Литвиненко з цього приводу зазначає, що нетиповим, запозиченим у степових сусідів різновидом поховальної споруди варто вважати підбій, що трапився в шести випадках. Той факт, що вони входили до складу одного цвинтаря, розташованого на порубіжжі Дніпро-Бузького та Дніпро-Дністровського локальних варіантів, де були також поховання в колоді та дерев'яній гробниці, вказує на синкретичний його характер (Литвиненко 2008, с. 119). П'ять підбоїв спрямовані камерами до центру, один — навпаки, назовні кургану (поховання 17). В одному випадку (поховання 7) вхід до камери закривав кам'яний заклад.

Дерев'яні гробниці зі стовповими конструкціями, так зв. зруби, як у похованні 3, також характерніші для степового Лівобережжя. У лісостепу відомо всього дві такі: окрім нашої, поховання 1/16 групи 1 біля с. Дуканичі на Полтавщині (Супруненко 2006, с. 42—43). Р.О. Литвиненко також зазначає, що використання стовпів у поховальних конструкціях трапляється вкрай рідко — всього 11 раз у всій області Бабині (Литвиненко 2008, с. 117).

Рис. 11. Сугоклеїська Могила. Поховання 21

Видовбані та перекриті плахами труни-колоди, як у похованні 25, навпаки, характерні саме для лісостепоного Правобережжя, де відомо щонайменше 27 таких комплексів (Литвиненко 2008). У низці могил зафіксований різного роду органічний тлін.

У всіх могилах поховано по одній особі. Статевіковий склад небіжчиків — дитина (поховання 1), чотири жінки та дев'ять чоловіків. У трьох могилах-підбоях (7, 17 і 23) кістяки обох статей лежали спиною до входу в камеру.

У 12 могилах небіжчики орієнтовані традиційно для Дніпро-Прутського регіону (головою на схід) і вкладені скорчено на лівому боці. Але є й винятки — чоловік у могилі 7 (підбої) орієнтований головою на захід; жінка в могилі 23 єдина вкладена на правому боці, але головою теж на схід.

З-поміж супроводу, в першу чергу, привертають увагу кістяні пряжки-медальйони, що супроводжували чотири поховання чоловіків та

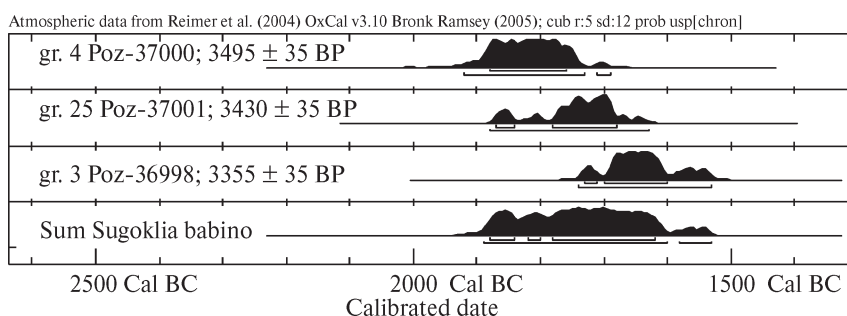

Рис. 12. Сугоклеїська Могила. Калібровані ^{14}C дати поховань

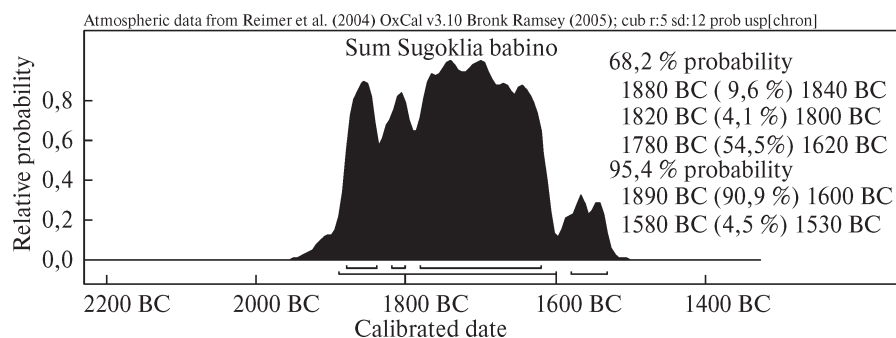

Рис 13. Сугоклеїська Могила. Загальні калібровані дати поховань

Таблиця. Добірка радіокарбонівих дат поховань бабинської культури

№ п/п	Пам'ятка	Курган/ похо- вання	Лаб. №	Дата ВР	Дата ВС (68,2 %)	Дата ВС (95,4 %)	Кістяні пряж- ки	Література
1	Сугоклеї- ська Могила	пох. 3	Poz- 36998	3355 ± 35	1730 (3,7 %) 1710 1700 (64,5 %) 1600	1740—1530	тип 3о	Іванова, Савельєв 2011, табл. 1 Іванова 2010, табл. 1 там само
2	Сугоклеї- ська Могила	пох. 4	Poz- 37000	3495 ± 35	1880—1760	1920 (94,4 %) 1730 1710 (1,0 %) 1690		
3	Сугоклеї- ська Могила	пох. 25	Poz- 37001	3430 ± 35	1870 (5,7 %) 1840 1780 (62,5 %) 1680	1880—1630		
4	Вапнярка	4/6	Ki- 15016	3470 ± 60	1890 (64,6 %) 1730 1710 (3,6 %) 1690	1940—1630	тип 3о	Іванова, Савельєв 2011, табл. 1 Іванова 2010, табл. 1 там само
5	Сичавка	1/18	Ki- 16611	3490 ± 90	1930—1690	2150—1500		
6	Сичавка	1/21	Ki- 16609	3680 ± 80	2200 (6,5 %) 2160 2150 (61,7 %) 1950	2350—1750		
7	Любаша	пох. 3	Ki- 11176	3080 ± 70	1430—1260	1500—1120	тип 3о	Іванова, Петренко, Ветчинни- кова 2005, табл. 2 там само
8	Любаша	пох. 9	Ki- 11193	3520 ± 80	1950—1740	2040—1630		
9	Миронівка (Росава)	2/1	Ki-6214	3810 ± 55	2350 (57,2 %) 2190 2180 (11,0 %) 2140	1530—1380		
10	Миронівка (Росава)	4/2	Ki-6215	3200 ± 30	1500—1440	1530—1410	тип 3о	Кlochko 1999, р. 179, tabl. 1 Лысенко 2011, табл. 1 там само
11	Миронівка (Росава)	7/1	Ki-5827	3610 ± 30	2025 (23,0 %) 1990 1985 (45,2 %) 1925	2040—1880		
12	Миронівка (Росава)	7/1	Ki-6216	3190 ± 30	1495-1430	1515—1410		
13	Миронівка (Росава)	8/2	Ki-6217	3210 ± 30	2350 (57,2 %) 2190 2180 (11,0 %) 2140	1530—1410	тип 3о	там само

№ п/п	Пам'ятка	Курган/ поховання	Лаб. №	Дата ВР	Дата ВС (68,2 %)	Дата ВС (95,4 %)	Кістяні пряжки	Література
14	Миронівка (Росава)	8/5	Ki-5829	3325 ± 50	1670—1520	1740—1490	тип 2о	Klochko 1999, р. 179, tabl. 1
15	Миронівка (Росава)	8/7	Ki-6218	3240 ± 30	1530—1450	1610—1430		Лысенко 2011, табл. 1
16	Бубнова Слобідка	9/2	Ki-6223	3275 ± 40	1610—1500	1640—1440		там само
17	Журавлиха	3/6	Ki-6224	3170 ± 35	1495 (16,7 %) 1475 1460 (51,5 %) 1410	1520—1390		там само
18	Ксаверове	2/5	Ki-6225	3290 ± 35	1610—1520	1670—1490		там само
19	Боровиця	1/2	Ki-6222	3250 ± 35	1610 (16,4 %) 1570 1540 (39,2 %) 1490 1480 (12,7 %) 1450	1620—1440		там само
20	Велика Бугайівка	пох. 109	Ki-9555	3450 ± 70	1880 (11,3 %) 1840 1820 (7,2 %) 1790 1780 (49,7 %) 1630	1920 (90,8 %) 1600 1590 (4,6 %) 1530		там само
21	Малополо- веське 3	пох. 25	Ki-6213	3430 ± 35	1870 (5,7 %) 1840 1780 (62,5 %) 1680	1880—1630		Мимоход 2010, табл. 3
22	Чорна Мо- гила	3/17	Ki-6553	3745 ± 75	2280—2030	2500—1900		там само
23	Виноград- не	3/39	Ki-9412	3720 ± 70	2270 (2,6 %) 2250 2210 (63,8 %) 2020 2000 (1,8 %) 1980	2340—1910		там само

одне жілки (рис. 10). Три з них належать до найпоширенішого для пізньобабинських поховань типу — з овальним жолобчастим щитком і додатковим бічним отвором (тип 3о, за Р.О. Литвиненком: 2009, с. 12). Одна пряжка з круглим щитком і малим бічним отвором належить до типу 2о (рис. 10, 4). Рідкісною є близька до типу 2о пряжка з круглим щитком і маленьким отвором (рис. 10, 3), розміщеним на бічній планці (поховання 7). Подібний виріб знайдений у похованні 1/12 біля с. Боровківка на Дніпропетровщині (Ковалева, Шалобудов 1992, с. 112). Зазначимо, що в Дніпро-Бузькій групі пряжки відомі в 74 похованнях (25,8 %), але лише в Сугоклейській Могили виявлено аж 5 екз. у одному кургані (Литвиненко 2008, табл. 3.11).

Астрагал-амулет з поховання 15 з прокресленим на одній з бічних граней хрестом і просвердленим збоку отвором для підвішування — унікальна для бабинських поховань знахідка,

хоча необроблені астрагали відомі ще в чотирьох похованнях чоловіків Дніпро-Бузької групи (там само, с. 346).

Кераміка репрезентована лише однією банкуватою неорнаментованою посудиною з поховання 9. Такий посуд найхарактерніший для пізньобабинських поховань.

Дерев'яна посудина з жіночого поховання 21 — досить рідкісна для бабинських комплексів. Для Дніпро-Бузької групи на майже три сотні поховань відомо тільки ще дві знахідки та теж на степовому порубіжжі (там само).

Фаянсові намистини з жіночого поховання 23 належать до найпоширенішого типу, який побутовував довго. Можна лише зазначити, що в бабинській культурі фаянсове намисто було притаманне саме жіночим похованням.

У чотирьох могилах зафіксовані рештки напутньої їжі у вигляді кісток рогатої худоби, розташованих перед лицем і руками померлих.

Звернемо увагу на жіноче поховання 21 у підбої. Під дошкою, в районі живота небіжчиці, лежали розрубана вздовж грудинна кістка молодої тварини (дрібна рогата худоба?) та вісім кістяних стрижнів, нижче стояла дерев'яна чашечка з відігнутими вінцями. Аналогії такому розташуванню кісток тварин у бабинських похованнях нам невідомі, можливо, ми маємо справу з якимись атрибутами для ворожби. Це неординарне поховання вирізняється серед інших рештками короба (домовини) з товстого лубу?, а також не зовсім зрозумілого витвору, що лежав на тазових кістках і на стопах жінки у вигляді трьох тонких дощечок, між якими та стегном правої ноги був просунутий довгий дерев'яний кілок, а другий — знаходився між гомілками та доходив до ступнів (рис. 11).

Відносна та абсолютна хронологія поховань

В одному випадку між похованнями простежена пряма стратиграфія. Це чоловічі поховання 7 і 17, здійснені в підбоях, вхідні ями яких знаходилися, відповідно, одна над одною. В обох кістяки покладені спиною до входу в камеру. В похованні 7, впущеному пізніше, небіжчик лежав скорчено на лівому боці головою на південний захід, у похованні 17 (давнішому) — теж на лівому боці, але головою на північний схід. Вони різняться також за позицією рук: у похованні 7 руки зігнуті вдвоє і кисті лежали на грудях під щелепою, спрямовані одна до одної, у похованні 17 — вони випнуті вбік, кисті перед лицем. Поховання 7 супроводжувалося пряжкою-медальйоном, близькою до типу 2о.

Неоднозначна ситуація спостерігалася між стратиграфічною позицією чоловічих поховань 4 та 6. Поховання 4 в ямі овальної форми (глибина 3,17 м) розміщувалося вище поховання 6 (його дно на глибині 4,99 м), здійсненому в підбої. Оскільки вхідна яма останнього не простежена і вона могла розташовуватися з південного боку камери, це може означати, що пізніше впущений підбій заходив під вище розташовану могилу 4. Тож суттєва різниця в глибині могил не дозволяє впевнено стверджувати їхню послідовність. В обох могилах кістяки лежали на лівому боці головою на схід і супроводжувалися кістками тварин, в обох знайдені кістяні пряжки, але різних типів: овальна типу 3о у похованні 4 та кругла типу 2о в похованні 6. Відтак цей випадок, можливо, підтверджує хронологічний пріоритет пряжок типу 2о над типом 3о, на що вказували дослідники (Литвиненко 2009, с. 13).

Згідно з хронологічною схемою розвитку пам'яток бабинської культури Р.О. Литвиненка, поховання Сугоклейської Могили належать до другого та третього (заключного) періодів Дніпро-Бузької групи (Литвиненко 2008, с. 247). За спостереженнями дослідника, для другого періоду характерні пряжки типу 2о, поява трун-колод і одиничних підбоїв, запозичених у південних сусідів, для заклучного — більша розмаїтість дургорядних обрядових груп і переважання пряжок типу 3о (Литвиненко 2009, с. 14—15).

Для трьох поховань (3, 4 та 25) за кістками людини маємо радіокарбонові дати (табл., рис. 12), за якими, після опрацювання їх функцією Sum_probality програми Oxcal.3.10, поховання датуються в межах 1780—1620 ВС з достовірністю 54,5 % або 1890—1620 ВС з достовірністю 90,9 % (рис. 13).

За каліброваними ¹⁴С датами найдавнішим є поховання 4 з пряжкою типу 3о, що датується 1880—1760 ВС⁴, наступним — поховання 25 у колоді — 1780—1680 ВС, а найпізнішим — поховання 3 в зрубі — 1700—1600 ВС (табл.).

За різними підрахунками нині відомо від 23 (Мимоход 2010, с. 38, табл. 3) до 29 радіокарбонівих дат для бабинської культури (Литвиненко 2009, с. 20). Як справедливо зазначив Р.О. Литвиненко, інтервал їх дуже широкий (2495—1260 ВС cal). Серед дат є дуже давні та дуже пізні. Тож лише середнє скупчення дат (2215—1745 ВС) можна прийняти як реальне. Пам'ятки Дністровсько-Прутського (2215—1842 ВС) і Дніпро-Дністровського (2118—2125 ВС) варіантів видаються давнішими за Дніпро-Бузькі (1780—1785 ВС). А формально наявні ¹⁴С дати окреслюють хронологічний діапазон для бабинської культури загалом у межах ХХІІ — середини ХVІІІ ст. до н. е. (Литвиненко 2009, с. 20). Згоден із Р.О. Литвиненком і Р.О. Мимоход, за яким вона, як і весь блок посткатакомбних культур, повинна датуватися ХХІІ—ХVІІІ ст. до н. е. (Мимоход 2010, с. 50).

Зіставимо наші ¹⁴С дати з опублікованими досі, що актуально з боку порівняння даних, отриманих у різних лабораторіях. Адже досі радіокарбонові дати були виконані лише в Київській лабораторії, що не дозволяло верифікувати їх. Дані зведені в табл.⁵ Згід-

⁴ Перевага надається хронологічним інтервалам з вірогідністю 68,2 %.

⁵ До таблиці не включені дати Аккембетського кургану через відсутність звіту про його розкопки, якого, вочевидь, вже й не буде. Тож що пам'ятку слід вважати втраченою. Вилучені з аналізу також курган Любаша, поховання 15 і Ревове 3/14, віднесені авторами розко-

но з останніми даними з регіону межириччя Інгульця та Дністра, бабинські пам'ятки вкладаються в діапазон 2150—1600 BC cal⁶. Привертає увагу, що два поховання, що супроводжувалися кістяними пряжками типу 3о, мають майже тотожні ¹⁴C дати та різняться лише величиною лабораторної похибки (табл., № 2 та 5). Цікаво, що одна з дат ¹⁴C поховання Садовий 4/10 у Прикубанні, де знайдена аналогічна пряжка типу 3о, співпадає з вказаними: Ki-13054 3440 ± 70 BP або 1880—1680 BC (Мимоход 2010, табл. 2, с. 42).

пок до бабинських (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 163, табл. 2), що сумнівно. В похованні 15 кургану Любаша знайдено «пакет» кісток і вохри, що не характерно для бабинських пам'яток і, ймовірно, вказує на ранньобронзовий його час. Те само стосується Ревове 3/14 — поховання зі слабо скорченим на лівому боці скелетом і вохрою. Мабуть, дослідників ввела в оману радіокарбонова дата цього поховання (Ki-11175 3590 ± 70 BP), яка, схоже, дефектна (там само, с. 68).

⁶ З цього інтервалу випадає явно некоректна (омолоджена) дата поховання 3 кургану Любаша. Можливо, на результат аналізу вплинуло те, що кістки людини були обвуглені.

Інша картина спостерігається для пам'яток Середнього Подніпров'я, ¹⁴C дати яких досить суперечливі, на що переконливо вказав Р.О. Мимоход. Ми цілком поділяємо обґрунтований, на наш погляд, висновок дослідника, що ця серія омолоджених дат ¹⁴C має бути визнана за некоректну та вилучена з подальшого аналізу (Мимоход 2010, с. 42—45). Надалі, вочевидь, вони матимуть лише історіографічну цінність. Дві дати з Середнього Подніпров'я (табл., № 20 і 21) збігаються з ¹⁴C датами Сугоклейського кургану. Найдавнішими для бабинських пам'яток є ¹⁴C дати з Чорної Могили 3/17 і Виноградного 3/39 (табл., № 22, 23), які відповідають за характером поховальних ознак часу переходу від катакомбного до бабинського обряду та маркують найдавніший горизонт посткатакомбних угруповань (Мимоход 2010, с. 41).

Таким чином, опубліковані тут матеріали деякою мірою розширюють наші уявлення про пам'ятки бабинської культури, а радіокарбоніві їх дати дозволяють з певним ступенем вірогідності пересунути верхню її межу з XVIII до XVII ст. до н. е. Та на цьому шляху потрібні подальші дослідження.

Болтрик Ю.В., Ніколова А.В., Разумов С.М. Дослідження кургану бронзової доби у м. Кіровоград // АДУ 2003—2004. — К., 2005. — С. 69—70.

Іванова С.В. Нові радіовуглецеві дати для пам'яток Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 69—74.

Іванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Кургани древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005.

Іванова С.В., Савельєв О.К. Курган біля с. Сичавка Одеської області // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 70—82.

Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. Курган эпохи бронзы у с. Боровковка // ДСПК. — Запорожье, 1992. — С. 105—114.

Лысенко С.Д. К вопросу о культурно-хронологической и функциональной принадлежности костяных «пряжек» в Среднем Поднепровье // КСИА. — 2011. — 225. — С. 123—143.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Рукопис дис. ... докт. істор. наук. — К., 2008.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009.

Мимоход Р.А. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований // МДАСУ. — 2010. — 10. — С. 32—55.

Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі. — К.; Полтава, 2006.

Klochko V.I. Radiocarbon Chronologie of the Early and Middle Bronze Age in the Middle Dnieper Region. The Myronivka Barrows // BPS. — 1999. — 7. — P. 163—195.

Nikolova A.V., Kaiser E. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten // Eurasia Antiqua. — 2009. — 15. — S. 209—240.

Надійшла 24.01.2012

А.В. Ніколова, С.Н. Разумов

ПОГРЕБЕНИЯ КУЛЬТУРЫ БАБИНО СУГОКЛЕЙСКОЙ МОГИЛЫ

Публикуется могильник бабинской культуры (ранее — культура многоваликовой керамики) из 14 погребений, впускенных в курган ямной культуры, раскопанный в г. Кіровоград. На фоне других курганов междуречья Днепра

и Южного Буга он выделяется количеством могил и разнообразием погребального обряда, а также инвентарем. В нем были погребены ребенок и 13 взрослых: четыре женщины и девять мужчин.

Большинство погребений впущены в южную полу кургана в различного типа могилах, известных для бабинской культуры: ямы и подбои (по шесть), колода и сруб. Ориентация и поза погребенных традиционны для Днепро-Прутского региона: преобладают скорченные на левом боку головой на восток. Пять погребений сопровождалось костяными медальонами-пряжками круглой и овальной формы с двумя отверстиями — большим центральным и маленьким боковым. В других найдены астрагал-амулет, фаянсовый бисер, керамическая и деревянная посуда.

Согласно культурно-хронологической схеме развития культуры/общности Бабино, за Р.А. Литвиненко, могильник относится ко второму—третьему периоду Днепро-Бугской группы указанной культуры. Для трех погребений в Познаньской радиоуглеродной лаборатории (Республика Польша) получены радиоуглеродные даты по костям погребенных, согласно которым они совершены в интервале 1780—1620 cal BC.

В целом анализ имеющейся базы изотопных дат бабинских памятников показывает, что она противоречива и нуждается в коррекции. Согласно ^{14}C датам погребений с овальными пряжками-медальонами (тип 3о, по Р.А. Литвиненко) из разных регионов, они датируются 1880—1680 cal BC. В то же время полученные даты позволяют отодвинуть верхнюю границу бабинской культуры с XVIII на XVII вв. BC.

A.V. Nikolova, S.N. Razumov

SUHOKLEIA GRAVE BURIALS OF BABYNE CULTURE

A Babyne culture (previously Multicorded Ware culture) burial ground consisting of 14 graves dug into a Yamna culture barrow excavated in Kirovohrad is published. It stands out among other barrows situated between Dnister and Southern Buh Rivers because of the graves number and burial customs variety, as well as because of its inventory. A child and 13 adults, four women and nine men, were buried in it.

Most of the burials were dug into the southern slope of the barrow in graves of various types typical for Babyne culture: pits and undercut graves (six of each), log and framework. Orientation and position of the buried are traditional for the Dnipro and the Prut Rivers region: crouched on their left side with head to the east. Five burials contained round or oval-shaped medallions-buckles made of bone with two openings: a large one in the centre and a small one on the side. Knucklebone-amulet, faience beads, and ceramic and wooden vessels were found in other graves.

According to R.A. Lytvynenko's cultural and chronological scheme of Babyne culture/community, the burial is referred to the second and third period of the Dnipro-Buh group of the culture. Radiocarbon dates were obtained in Poznan radiocarbon laboratory (Republic of Poland) based on bones of the buried for three graves; according to them, the burials were made within the period from 1780 to 1620 cal BC.

As a whole, the analysis of the isotopic dates for Babyne culture sites shows that this data base is contradictory and needs to be corrected. According to C^{14} dates of graves with oval-shaped buckles-medallions (3o type, by R.A. Lytvynenko) from various regions, they are dated back to 1880—1680 cal BC. At the same time, the dates obtained allow the authors to move the upper boulder of Babyne culture from the 18th c. to the 17th c. BC.

М.С. Шапцев

АСТРАГАЛ З ГРАФІТІ З ГОРОДИЩА КАРА-ТОБЕ

Публікується астрагал з графіті, знайдений на греко-скіфському городищі Кара-Тобе в Криму.

Ключові слова: Крим, античність, астрагал, графіті.

Городище Кара-Тобе розташоване у Північно-Західному Криму, в м. Саки між двома солоними озерами — Сакським і Сасикським, імовірно, біля перехрестя давніх доріг (Внуков,

Коваленко, Трейстер 1990). Як засвідчують найраніші знахідки на пам'ятці, а саме кілька клейм, які датують початком IV ст. до н. е., воно виникло у вказаному столітті. Але шари того часу не виявлені, можливо, як припускає С.Ю. Внуков, вони були знищені наприкін-

© М.С. ШАПЦЕВ, 2012

ці II ст. до н. е. при будівництві понтійського укріплення. Попри те, що найраніші нашарування та будівельні залишки належать до II ст. до н. е. (Внуков, Коваленко 2004, с. 306), у них постійно трапляються окремі знахідки IV—III ст. до н. е. (Внуков 1999, с. 210). Життя на поселенні припинилося наприкінці I ст. н. е. (Внуков, Коваленко 2004, с. 306).

Астрагал (рис.), що публікується, виявлений 1990 р. у північній половині кв. 17 у шарі суглинку з попелом на глибині 1,4—1,6 м від рівня сучасної поверхні. Цей шар є нижньою частиною зольника та стратиграфічно синхронний або навіть передує першому будівельному періоду. У ньому виявлені фрагменти амфор Родоса, Синопи, Кніда, Херсонеса, характерні для II—I ст. до н. е. Також трапилося два клейма (на ручках родоської та кнідської амфор), однак атрибуувати їх неможливо через дуже поганий стан збереженості. З лакованого посуду в шарі були фрагменти мегарських чаш, які можна датувати другою половиною II ст. до н. е. Звідси походить також фрагмент червонолакового рибного блюда. Подібний посуд трапляється на Кара-Тобе в шарах другої половини II—I ст. до н. е. (неопубліковані знахідки з розкопок С.Ю. Внукова). Блюдо цього типу виявлене в Неаполі Скіфському (Зайцев 1998, рис. 2, 21; 2003, рис. 16, 20). Хоча воно має лакове чорно-сіре покриття, автор вказує, що блюдо обгоріле та входило до комплексу посуду, який *«единовременно использовался накануне пожарной катастрофы 137—135 гг. до н. э.»* (Зайцев 1998, с. 53). Тож можна припустити, що початково блюдо було покрите червоним лаком. Така форма належить ще до доби еллінізму та дуже часто трапляється на Афіньській агорі (Rotroff 1997, fig. 51, № 720—722). Датування афіньських зразків визначене в межах 275—175 рр. до н. е., але вони мають чорнолакове покриття. Описаний шар, найвірогідніше, слід датувати другою половиною II ст. до н. е.

Астрагал — назва кістки першого суглоба третього пальця коня, третього та четвертого пальців бика, кози та вівці — має зручну для гри форму (Петерс 1986, с. 78). Наведений походить від дрібної рогатої худоби. Поверхня астрагала має низку ушкоджень, які проте не зачепили графіті з двох рядків (рис.). Перший рядок — ΝΙΚΗΙ — перекладається як «Для перемоги»; другий демонструє рідкісне поєднання приголосних — ΡΚ — і не має аналогій у доступних мені виданнях графіті та діпінті Північного Причорномор'я. Дуже обережно можна припустити, що цей напис означає числову позначку — 120.

Рис. Кара-Тобе. Астрагал з написом

Астрагали з графіті нерідкісні в античних пам'ятках Північного Причорномор'я (Петерс 1986, с. 83), але здебільшого вони представлені різними знаками та окремими буквами. Знахідки їх вказують на популярність гри в кості, яка була найулюбленішою в Греції. Для того астрагали ретельно очищали від м'яса, обточували й обпилювали, робили важчими, заливаючи в отвори метал, або іноді обтягували їх металевими смужками (там само, с. 79). Наш астрагал не має жодних слідів обробки. Найвірогідніше, спочатку він був звичайною гральною кісткою, яка, проте, «відзначилася» рідкісним везінням у гри. Що то була за гра, сказати важко. Можливо, вона полягала у вибиранні кісток супротивника з будь-якого положення одним астрагалом (гра, в якій важливу роль відігравала одна кістка, а не група астрагалів), які й діставалися перемогою (Петерс 1986, с. 79). Після значної кількості виграшів його власник міг повірити, що ця гральна кістка притягує вдачу, і астрагал міг уже використовуватися як амулет. Графіті, цілком можливо, і маркує трансформацію простої гральної кістки в амулет.

Набагато складніше пояснити, що означають дві букви нижнього рядка. Як зазначалося, аналогій подібному скороченню знайти не вдалося. Можливо, це числова позначка — 120. Можна припустити, що вона вказує на кількість виграшів за допомогою цього астрагала і таким чином підтверджувала його фартовість. Відтак, напис «Для перемоги», як і, можливо, вказана кількість виграшів мали надати гральній кістці функції амулета, що приносить удачу її власникові. Але це лише гіпотеза, адже не виключено, що другий рядок міг бути і скороченням імені, хоча подібних не вдалося знайти.

Загалом знахідку астрагала з грецьким написом на городищі Кара-Тобе можна пов'язувати з присутністю грекомовного населення на цьому поселенні у другій половині II ст. до н. е. З певними застереженнями можна припустити, що

він пов'язаний з перебуванням на Кара-Тобе понтіїських військ, чому не перечить і контекст знахідки. Присутність на Кара-Тобе понтіїських військ (Мітридатівський етап) датується кінцем II — першою третиною I ст.

до н. е. (Внуков 2000, с. 210). Кара-Тобінська знахідка ще раз підтверджує, що деякі астрагали були не тільки гральними кістками, а й своєрідними амулетами, володіння якими обіцяло їх власникам везіння та вдачу.

Внуков С.Ю. Раскопки городища и некрополя Кара-Тобе у г. Саки в 1998 г. // Проблемы истории, филологии, культуры. — М.; Магнитогорск, 1999. — VIII. — С. 207—211.

Внуков С.Ю., Коваленко С.А. Монетные находки на городище Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму // Проблемы истории, филологии, культуры. — М.; Магнитогорск, 2004. — XIV. — С. 306—315.

Внуков С.Ю., Коваленко С.А., Трейстер М.Ю. Гипсовые слепки из Кара-Тобе // ВДИ. — 1990. — № 2. — С. 110—119.

Зайцев Ю.П. Керамика с лаковым покрытием из слоя пожара I Южного дворца Неаполя Скифского // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998. — С. 52—60 (Труды ГИМ. — 102).

Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). — Симферополь, 2003.

Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.

Rotroff S.I. Hellenic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Materials. — 1997 (The Athenian Agora. — XXIX)

Надійшла 24.01.2012

М.С. Шапцев

АСТРАГАЛ С ГРАФФИТИ ИЗ ГОРОДИЩА КАРА-ТОБЕ

Представлен астрагал с двухстрочным граффити, происходящий из городища Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму. Надпись на астрагале, вероятнее всего, свидетельствует об использовании его первоначально в качестве игровой кости, а позднее — амулета. Находку данного астрагала, происходящего из слоев второй половины II в. до н. э., можно связать с присутствием в это время грекоязычного населения на Кара-Тобе (понтийские войска?).

M.S. Shaptsev

KNUCKLEBONE WITH GRAFFITI FROM KARA-TOBE HILL-FORT

Presented is a knucklebone with graffiti of two lines found at Kara-Tobe hill-fort in the North-Western Crimea. Apparently, the inscription on the knuckle-bone testifies that it was primarily used as a dice and later as an amulet. The find of this knucklebone coming from the layers of the second half of the 2nd c. BC can be related with the presence of Greek speaking population of Kara-Tobe (Pontus troops?).

С.А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ РЕШТКИ З ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ 2

Аналіз палеоетноботанічних матеріалів з ранньослов'янського поселення Обухів 2 дозволяє зробити деякі висновки щодо рільництва.

Ключові слова: ранні слов'яни, поселення, палеоетноботанічний спектр (ПБС), рільництво.

Поселення Обухів 2 (Київська обл.) на правому березі р. Стугна (правий доплив Дніпра), за 2,0 км від центру м. Обухів (рис. 1), відкрила 1969 р. Н.М. Кравченко. У 1970—1978 та 1985 рр. його досліджувала експедиція Київського державного педагогічного інституту ім. О. Горького під її керівництвом. На поселенні виявлені матеріали та об'єкти III—V, а також VII—IX ст. Результати досліджень частково введені до наукового обігу (Кравченко 1979; Кравченко, Струнка 1984; Терпиловський, Абашина 1992, с. 110—111; Кравченко і др. 2007, с. 34—35).

У 2007—2009 рр. дослідження продовжила тут Середньо-Дніпровська експедиція ІА НАНУ під керівництвом О.В. Петраускаса, що охопили західну та південну ділянки поселення. За три роки розкопано площу приблизно 4700 м² і досліджено понад 70 об'єктів переважно VIII—IX ст. Виняток становлять господарська яма V—VII ст. і кілька незначних об'єктів доби бронзи—раннього залізного віку та сучасного походження (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011). Матеріал зберігається у фондах науково-дослідної лабораторії археологічних досліджень Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

З метою виявлення та зняття відбитків зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів ми переглянули колекцію виробів з глини з розкопок 2007—2009 рр. Зняття відбитків провадилося за загальноприйнятою методикою, вперше застосованою в Радянському Союзі З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Надалі визначено палеоетноботанічний спектр

(ПБС) зернівок культурних рослин (базові поняття див.: Кравченко, Пашкевич 1985) та порівняно його з уже відомими за публікаціями.

Визначено 112 од. зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів, а саме: 46 проса очищеного (пшона) та в плівках (*Panicum miliaceum*), з яких 6 од. на денцях, 15 — жита (*Secale cereale*), 14 пшениці голозерної (*Triticum aestivum* s. l.), 11 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 8 од. ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*), 6 од. вівса (не визначеного до виду) (*Avena* sp.), 4 од. гороху (*Pisum sativum*), один відбиток вики (*Vicia ervilia*), 6 од. стоколосу, не визначеного до виду (*Bromus* sp.), один мишію, теж не визначеного до виду (*Setaria* sp.) та ще 7 од. якихось бур'янів (рис. 2).

Просо. Серед відбитків злаків на кераміці за кількістю перше місце посідають зернівки проса. Його відбитки мають розміри: ширина 1,95—2,27 мм, довжина 2,66—3,10 мм (рис. 3, 1—4; табл.). Відбитки виявлені переважно в тісті чи на поверхні виробів, зрідка на денцях. На дев'яти денцях їх було багато (кількість не підрахована).

Жито посідає друге місце. Розміри відбитків зернівок: ширина (В) 2,93—3,07 мм, довжина (L) 7,79—8,3 мм. Індекс L/В коливається в межах 2,66—2,71 (рис. 3, 9—12).

Пшениці голозерні. Їх відбитків виявлено доволі багато. Характерні розміри: В 3,21—3,61 мм, L 5,76—6,82 мм, L/В 1,62—2,12 (рис. 3, 17—20).

Пшениця двозернянка. Відбитків її зернівок менше. Розміри: В 2,94—3,30 мм, L 6,67—7,78 мм; L/В 2,10—2,49 (рис. 3, 13—16).

Ячмінь півчастий. Відсоток його відбитків менший за середній показник для кінця I тис.

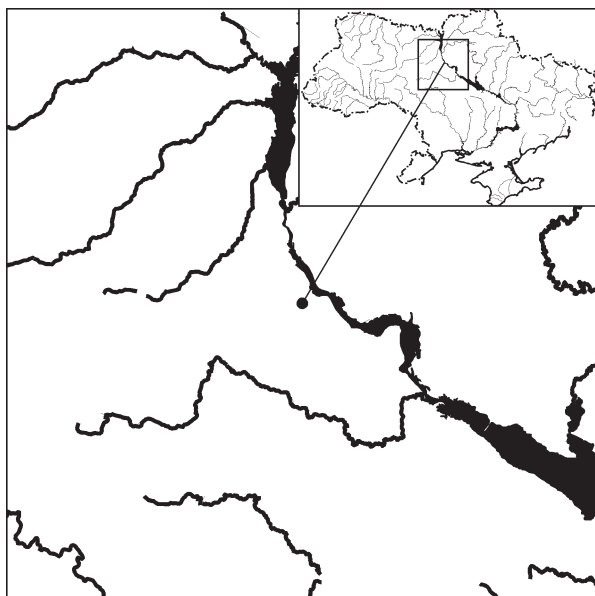

Рис. 1. Локалізація поселення Обухів 2

Розміри: В 2,97—3,70 мм, L 7,31—8,66 мм, L/V 2,31—2,46 (рис. 3, 5—8).

Овес. Зафіксований незвично значний відсоток порівняно з іншими слов'янськими пам'ятками. Розміри: В 2,18—3,12 мм, L 8,24—9,24 мм, L/V 2,96—3,78 (рис. 3, 21—24).

Крім зернівок злакових, виявлені також відбитки насіння бобових рослин: *гороху*, діаметр 5,72—5,85 мм (табл.; рис. 3, 25, 26) і *вики ервілії*, $4,93 \times 6,01$ мм (рис. 3, 27).

З-поміж зернівок бур'янів є відбитки: *стоколосу* (рис. 3, 28—31), *мишію* (рис. 3, 32), ще 7 од. зернівок бур'янів не визначено, хоча за формою та пропорціями вони здебільшого нагадують зернівки *стоколосу* (рис. 3, 33—39).

Додамо, що на залізному знарядді на зразок невеличкої «лопати» (рис. 4), виявленому в зерновій ямі (об'єкт 19) на південній ділянці, на окисленому металі лишилися відбитки жита (переважали) та проса (їх менше), що вказують, яке саме зерно зберігалося в тій ямі. У глиняній обмазці зафіксовані численні органічні домішки (стебла та листя трави).

Відбитки зернових культур за розмірами та пропорціями в цілому подібні до раніше досліджених аналогічним чином синхронних волинцевсько-роменських і салтівських матеріалів (Пашкевич, Горбаненко 2002; 2002—2003; Колода, Горбаненко 2010), а також інших пам'яток I тис. (Янушевич 1986).

Якщо проігнорувати відбитки зернівок проса, виявлені на денцях горщиків, як такі, що вносять статистичну похибку (6 од.), а також урахувати різницю в розмірах зернівок (детальніше

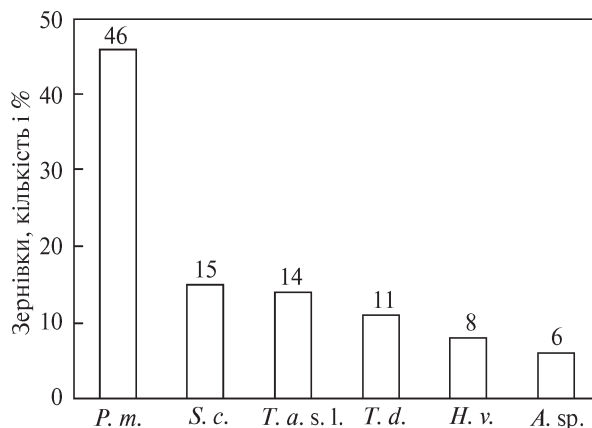

Рис. 2. Обухів 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок культурних рослин (за кількістю): *P. m.* — *Panicum miliaceum*, *S. c.* — *Secale cereale*, *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l., *T. d.* — *Triticum dicoccon*, *H. v.* — *Hordeum vulgare*, *A. sp.* — *Avena* sp. Над стовпчиками вказана кількість зернівок

див.: Горбаненко 2011, с. 208), то матимемо такий ПБС за об'ємом (%): перше місце посідає жито (23,4), дещо рідше представлені пшениці голозерні (21,9), далі — пшениця двозернянка (17,2), просо (15,6), ячмінь (12,5) і овес (9,4) (рис. 5).

За співвідношенням решток рослин спектр доволі незвичний. Найперше привертає увагу значна кількість відбитків бур'янів: 14 од. на тлі 100 зернівок культурних рослин. Наявність їх серед культурних рослин свідчить про використання староорних земель (детальніше див.: там само, с. 209—210). Серед них є відбиток мишію — бур'яну, що росте на полях, пасовищах, а також поширюється після жнив ранніх озимих і ярових зернових, як і в посівах пізніх ярових культур (Веселовський, Лисенко, Манько 1988, с. 21).

Але набагато інформативнішими є знахідки *стоколосу*. Обидва його види — житній і польовий (*B. secalinus*, *B. arvensis*) — є засмічувачами переважно озимих жита і пшениці, а також ростуть уздовж доріг, каналів і лісосмуг (Бур'яни... 1970). Відтак, *стоколос* може вказувати на: 1) наявність посівів жита (перш за все); 2) використання староорних земель (як і інші бур'яни); 3) практику посівів ярових і озимих. В археологічній літературі вже не раз зазначалося, що зернівки *стоколосу* житнього та *стоколосу* польового як засмічувачі озимих посівів жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7) маркують вирощування цієї культури (див., напр.: Кирьянов 1959, с. 333; 1967, с. 177; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 60). Додамо, що синтез цих трьох чинників дозво-

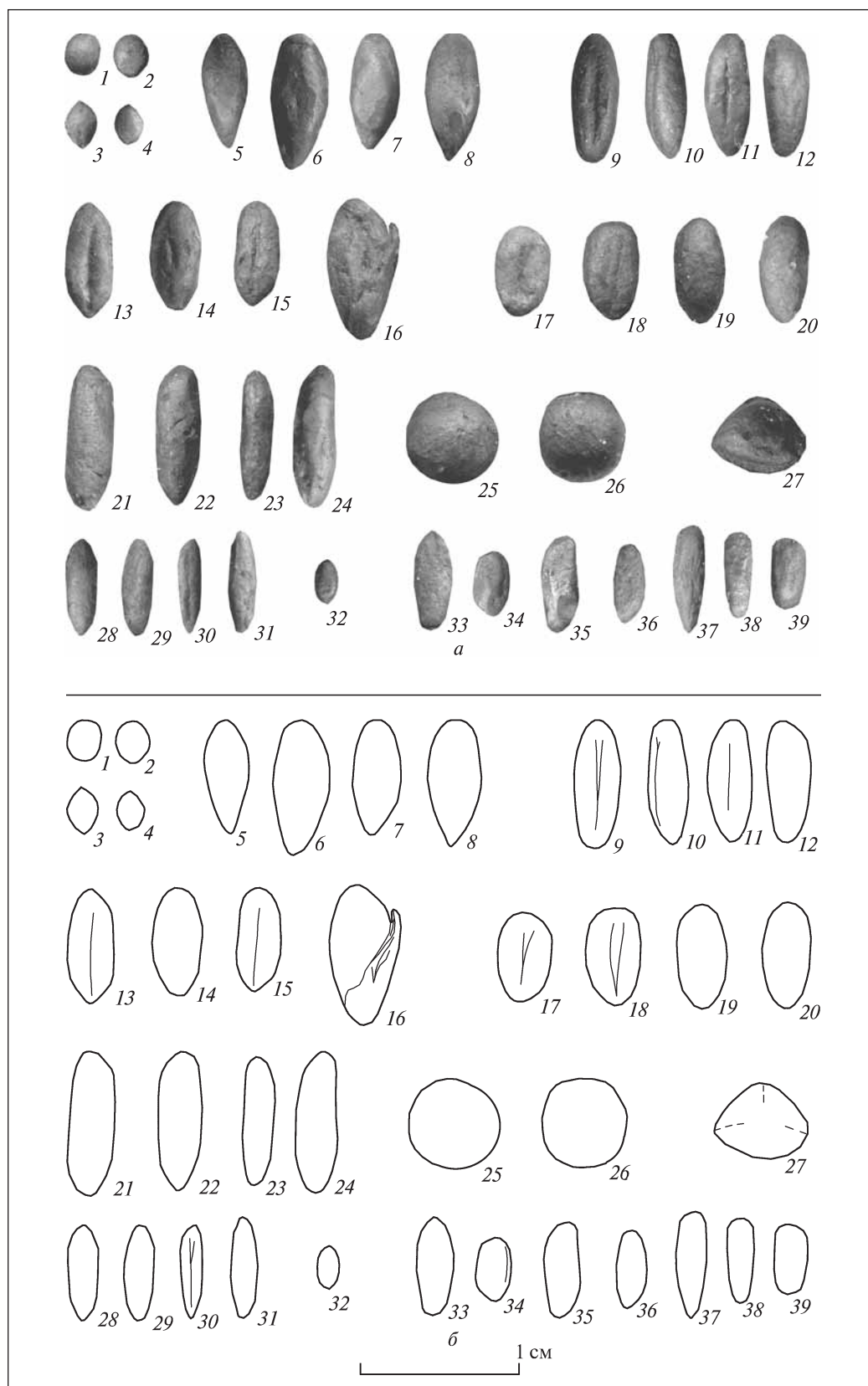

Рис. 3. Обухів 2. Відбитки зерен і насіння культурних рослин і бур'янів: а — пластилінові моделі, б — прорисовки. 1–4 — просо (1, 2 — пшоно); 5–8 — ячмінь плівчастий; 9–12 — жито; 13–16 — пшениця двозернянка (16 — фрагмент колоска); 17–20 — пшениці голозерні; 21–24 — овес; 25, 26 — горох посівний; 27 — вика ервілія; 28–31 — стокolos; 32 — мишій; 33–39 — бур'ян (не визначений)

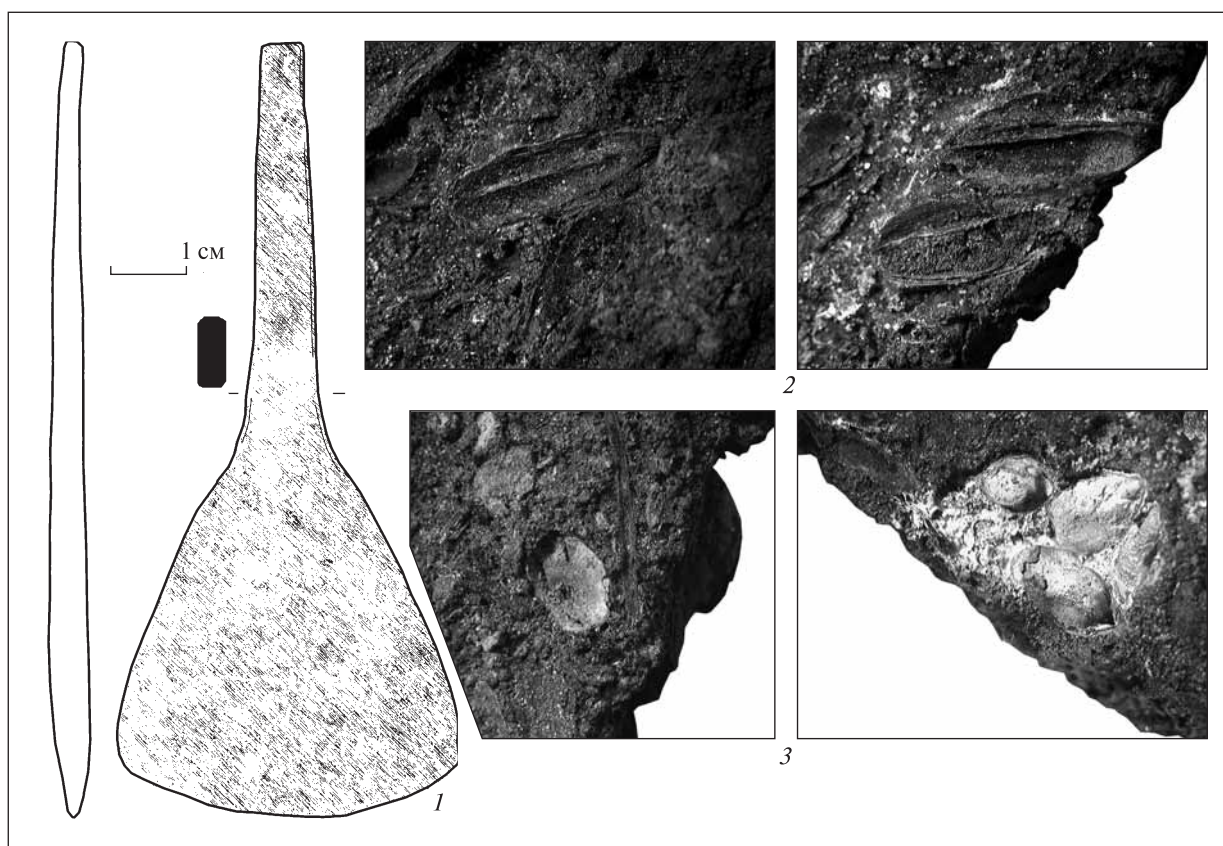

Рис. 4. Обухів 2. Залізне знаряддя: 1 — загальний вигляд; 2, 3 — відбитки зерен, відповідно, жита й проса

ляє стверджувати про дво-/трипільну систему рільництва.

Отож, доволі значне поширення стоколосу в палеоетноботанічних матеріалах останньої чверті I тис. дозволяє вважати його засмічувачем озимого жита. На цей час припадає писемне свідчення Ібрагіма Ібн-Якуба, який зазначав, що слов'яни «...сеют в два времени года,

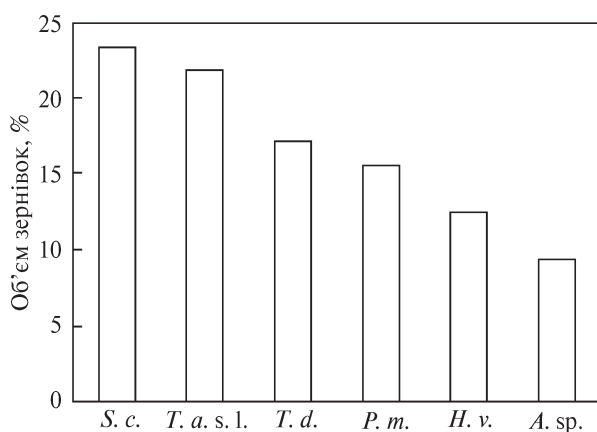

Рис. 5. Обухів 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок культурних рослин (за об'ємом). Скорочення див. рис. 2

летом и весною и пожинают два урожая» (Известия... 1878, с. 54). Ярові висівали навесні, озимі — восени. За етнографічними даними XIX ст., за трипільної системи одну частину поля орали навесні під ярові культури, другу — влітку під пар, оранку під озимі провадили на початку осені (Парфенов 1873, с. 642—643).

Отже, за аналізом бур'янів можна зробити висновки, що мешканці ранньослов'янського поселення Обухів 2 використовували давно освоєні для посівів землі. Крім того, вони застосовували інтенсивну форму землекористування (ротацію ділянок під посіви та їх відпочинок для відновлення родючості), за якої поля не виснажувалися до стану, коли обробляти їх уже було нерентабельно.

Власне ПБС пам'ятки свідчить, що найбільший обсяг вирощуваного збіжжя припадав на жито та пшениці голозерні. Ці культури найпродуктивніші на тлі інших. Значна частка їх вказує на: 1) високий рівень розвитку рільничої техніки; 2) зростання врожайності (розвиток економічних відносин). На перше мимохідь вказує підвищення з вдосконаленням рільництва значення голозерної пшениці в останній чверті I тис. (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 103—

Таблиця. Розміри відбитків зерен і насіння культурних рослин і бур'янів з поселення Обухів 2

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
Просо звичайне	2,14 × 2,8; (1,95—2,27) × (2,66—3,10)		
Жито	2,98 (2,93—3,07)	8 (7,79—8,30)	2,69 (2,66—2,71)
Пшениці голозерні	3,42 (3,21—3,61)	6,38 (5,76—6,82)	1,88 (1,62—2,12)
Пшениця двозернянка	3,11 (2,94—3,30)	7,18 (6,67—7,78)	2,31 (2,10—2,49)
Ячмінь плівчастий	3,34 (2,97—3,70)	7,87 (7,31—8,66)	2,36 (2,31—2,46)
Овес	2,74 (2,18—3,12)	8,86 (8,24—9,24)	3,27 (2,96—3,78)
Горох посівний	5,72—5,85		
Вика ервілія	4,93 × 6,01		
Стоколос	1,86 (1,51—2,04)	6,21 (6,02—6,51)	3,39 (3,01—3,96)
Щетинник	1,51	2,87	1,90

П р и м і т к а. Подано середні розміри зернівок, у дужках — варіабельність розмірів.

276), друге підтверджується розвоєм слов'ян того часу (становлення Київської Русі).

Щодо жита, то дослідники, які займаються проблемами хліборобства, не раз вказували на залежність його частки від рівня розвитку рільництва (Lange 1975; Пашкевич 1988; Яжджевський 1988). Крім того, значні обсяги жита частково можуть свідчити про підпорядкованість рільництва потребам тваринництва. Його солома може використовуватися для годівлі взимку великої рогатої худоби. Пшениці голозерні та жито були врожайнішими, але й вибагливішими до умов вирощування та якості обробітку ґрунту, оскільки потребують глибокої оранки (Дегтярев 1981, с. 22—25; Культурная флора... 1979, с. 50—52, 213, 214; 1989, с. 276).

Овес посівний — доволі складна для інтерпретації культура. Незначною мірою він представлений у всіх археологічних культурах від кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. (Пашкевич, Горбаненко 2010) і пізніше (Пашкевич 1991). Можливо, овес (разом з житом) свідчить про часткове підпорядкування рільництва потребам тваринництва. Його використовують для відгодівлі худоби. На це спрямовують знахідки на салтівському поселенні Рогалик (Луганська обл.), у матеріалах якого переважають зернівки ячменю плівчастого, ячменю плівчастого пляшкоподібного (*Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*) та вівса (Пашкевич, Горбаненко 2004), що перегукується з визнаною думкою про важливу роль тваринництва в житті носіїв салтівської культури (Михеев 1985, с. 26). До таких само висновків дійшли й ми, аналізуючи сільське господарство носіїв салтівської культури в Сіверсько-Донецькому регіоні, де загалом не дуже високі (хоча й дещо вищі порівня-

но з багатьма іншими матеріалами) показники вівса поєднуються зі значними показниками ячменю плівчастого та/або жита, хоча рівень розвитку власне рільництва назвати низьким не можна (Колода, Горбаненко 2010).

Слід зазначити, що традиційні від найдавніших часів просо, ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка мають незначний об'єм. Таку ситуацію можна інтерпретувати як відхід від традиційного екстенсивного зернового господарства в бік його інтенсифікації. Відтак, можливо, навколо поселення Обухів 2 було небагато вільних ділянок, які можна було використовувати під рільництво.

Привертає також увагу значна кількість бобових порівняно з матеріалами з інших хронологічно близьких пам'яток. Можливим є припущення, що в околицях ранньослов'янського Обухова 2 засівали поля бобовими. Ці культури найпоживніші серед зернових. За поживністю та складом корисних речовин їх навіть порівнюють з м'ясом. Місце гороху в сільському господарстві складно переоцінити. Його використовують у сівозмінах після будь-яких культур; він цінний і тим, що збагачує ґрунт азотом. Збирати врожай гороху можна поступово у ході дозрівання. Тваринам згодовують зелену масу, а також суху (бадилля), харчова поживність яких за вмістом білка значно вища ніж у злакових культур (Зінченко, Салатенко, Білоножко 2001, 2.1.5.1.).

Аналізуючи палеоетноботанічні матеріали з поселення Обухів 2, зазначимо, що значний обсяг врожайних культур — жита й пшениць голозерних (майже половина) — вказує на інтенсифікацію хліборобства. Ці ж дані мимохіть свідчать про невеликі розміри ділянок, які ви-

користувалися під посів. Останнє, ймовірно, пов'язано зі щільністю заселення території, що загалом підтверджується археологічними дослідженнями регіону. На високий рівень розвитку рільництва вказує тривале використання староорних земель, а також, ймовірно, впровадження дво-/трипільної системи. Попри відсутність знахідок деталей орних знарядь, вони, безперечно, були відомі давнім жителям Обухова 2, на що вказує їх достатньо значна кількість в матеріалах кінця I тис. (добірку та поси-

лання на джерела див.: Горбаненко, Пашкевич 2010). Цілком ймовірно, що відсутність таких знахідок на поселенні Обухів 2, де не виявлено жодного залізного знаряддя землеробітку, як і весь доволі бідний матеріал із пам'ятки, вказує на обставини припинення життя на ньому. Схоже, що поселення полишили не внаслідок якоїсь катастрофи, а через інші причини, і його мешканці забрали з собою найцінніші речі, до яких, безперечно, належали й залізні знаряддя.

Бур'яни України. — К., 1970.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // *Археологія: від джерел до реконструкцій.* — К., 2011. — С 201—214 (*Археологія і давня історія України.* — 5).

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Дегтярев Г.В. Погода, урожай и качество зерна яровой пшеницы. — Л., 1981.

Зінченко О.І., Салатенко В.Н., Білоножко М.А. Рослинництво: підручник. — К., 2001 / http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=187

Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.

Кириянов А.В. История земледелия Новгородской земли // *МИА.* — 1959. — 65. — С. 306—362.

Кириянов А.В. Земледелие восточного славянства (VI—IX вв.) // *Возникновение и развитие земледелия.* — М., 1967. — С. 171—189.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.

Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // *Славяне и Русь.* — К., 1979. — С. 74—92.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // *Археология и методы исторических конструкций.* — К., 1985. — С. 177—190.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеархаического времени правобережной Киевщины. — К., 2007.

Кравченко Н.М., Струнка М.Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст. // *Археологія.* — 1984. — 45. — С. 84—95.

Культурная флора СССР. — Л., 1979 — Т. 1. Пшеница; Л., 1989. — Т. 2, ч. 1. Рожь.

Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // *Археологія.* — 2007. — № 2. — С. 57—66.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Парфенов П.Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // *Русский вестник.* — 1873. — Т. 106. — № 8. — С. 635—669.

Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // *Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре.* — К., 1988. — С. 131—134.

Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. — К., 1991 (Препринт).

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // *АЛЛУ.* — 2002. — № 1. — С. 134—139.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // *АЛЛУ.* — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 161—163.

Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // *Древности.* — 2004. — С. 225—236.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Каталог палеоботанічних матеріалів пам'яток слов'янських культур // *Колекції Науківих фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження.* — К., 2010. — С. 105—123 (*Археологія і давня історія України.* — 3).

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // *Stratum plus.* — 2011. — № 5. — С. 61—88.

Смирнов В.Р., Соснихина С.П. Генетика ржи. — Л., 1984.

- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.
- Язджевский К. О значении возделывания ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древность славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- Lange E. The development of agriculture during the first millennium A. D. // Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar. — 1975. — 97. — P. 115—124.

Надійшла 20.01.2012

С.А. Горбаненко

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ ОСТАТКИ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ОБУХОВ 2

Статья является презентацией палеоэтноботанического материала из поселения Обухов 2. Палеоэтноботанический спектр является подтверждением высокого уровня развития техники земледелия; материал представлен 112 определенными отпечатками зерен и семян культурных и сорных растений: 46 *Panicum miliaceum*, 15 *Secale cereale*, 14 *Triticum aestivum* s. l., 11 *Triticum dicoccon*, 8 *Hordeum vulgare*, 6 *Avena* sp.; 4 *Pisum sativum*, 1 *Vicia ervilia*; 6 *Bromus* sp., 1 *Setaria* sp., 7 зерновок сорняков не определено.

Относительное преобладание объемов более урожайных ржи и пшениц голозерных может свидетельствовать об интенсификации земледелия, вызванной нехваткой посевных площадей. Относительно большой (по сравнению с другими памятниками) процент овса может свидетельствовать о важной роли земледелия для поддержки животноводства. Незначительные доли традиционных неприхотливых ячменя пленчатого, пшеницы двузернянки, проса, видимо, говорят о том, что посевных площадей вокруг памятника было немного, поэтому предпочтение предоставлялось более урожайным зерновым. Возможно, следует также говорить о существовании полей бобовых растений, что (кроме питательных качеств как для людей, так и для животных) должно было хорошо влиять на обновление почв в результате севооборота. Присутствие сопутствующих сорняков свидетельствует об использовании давно распаханых полей; наличие сорняков озимых культур подтверждает разноцикличность, что опосредованно свидетельствует о двух-, трехполье.

S.A. Gorbanenko

PALAEOBOTANIC REMNANTS FROM OBUKHIV 2 SETTLEMENT

The article is a presentation of palaeobotanic material from Obukhiv 2 settlement. Palaeobotanic spectrum testifies the high level of agriculture technology; the material is represented by 112 defined imprints of grains and cultivated and undesirable plants seeds: 46 *Panicum miliaceum*, 15 *Secale cereale*, 14 *Triticum aestivum* s. l., 11 *Triticum dicoccon*, 8 *Hordeum vulgare*, 6 *Avena* sp.; 4 *Pisum sativum*, 1 *Vicia ervilia*; 6 *Bromus* sp., 1 *Setaria* sp., 7 weed seeds were not defined.

Relative prevalence of more fruitful bare-grained rye and wheat volumes can evidence the intensified agriculture caused by lack of cultivated area. Relatively high in comparison with other sites percentage of oats can testify for an important role of agriculture for cattle breeding support. Insignificant parts of traditional frugal hulled barley, emmer wheat, millet, apparently show that there were few cultivated areas around the site, consequently the preference was given to more fruitful crops. Perhaps, it also should be said about the existence of legumes fields, which, besides the nutritious qualities both for people, and for animals, should have had a great influence on soil regeneration due to the crop rotation. Accompanying weeds testify for the use of fields tilled long time ago; weeds of winter-crops confirms the multi-recurrence which indirectly evidences for the two- or three-field system usage.

КОСТОРИЗНА СПРАВА У ДАВНЬОМУ КОЛОДЯЖИНІ

Подані кістяні вироби з Колодяжина та проаналізовано рівень косторізної справи.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, Колодяжин, кістка, косторізне ремесло.

Одним із цікавих об'єктів, виявлених у давньоруському м. Колодяжин (нині с. Колодяжне Житомирської обл.), була будівля, у заповненні якої трапилися фрагменти кістки та рогу зі слідами обробки. На думку Р.О. Юри, який детально вивчив цю пам'ятку, будівлю можна трактувати як косторізну майстерню (Юра 1962, с. 103). Оскільки такі комплекси відносно рідкісні, звернемося ще раз до цієї пам'ятки.

Вироби з кістки та щільного рогу, фрагменти кісток тварин і щільного рогу зі слідами первинної обробки є звичними знахідками на давньоруських пам'ятках. Проте ремісничі осередки, де відбувалася обробка такої сировини, фіксуються не дуже часто. Косторізна справа концентрувалась у великих містах. І тут слід, насамперед, згадати Київ, де вивчено значну кількість косторізних майстерень стаціонарних і таких, де кістку обробляли спорадично (Сергєєва 2011, с. 13—28). Сліди косторізних майстерень виявлені також у Чернігові (Моця, Казаков 2011, с. 128—129), Пересопниці (Шеломенцев-Терский 1978), Звенигороді (Власова 1967) і деяких інших містах, проте загалом їх відомо порівняно небагато. Оскільки розвиток косторізної справи на території України за середньовіччя та особливо організація такого виробництва вивчені ще недостатньо, кожен факт виявлення осередків, пов'язаних з обробкою кістки, привертає увагу та потребує вивчення.

Колодяжинське городище досліджене протягом 1948—1953 рр. Волинською експедицією під керівництвом В.К. Гончарова на значній площі. Давній Колодяжин виник в одному з досить щільно заселених районів Русі на порубіжжі Київського та Волинського князівств (Юра 1962, с. 59). Р.О. Юра вважав його феодальним замком, замешканим головно дружинниками, які поєднували військову службу з заняттями сільським господарством і різними ремеслами (Юра 1961, с. 97—98; 1962, с. 121). Будівля зі слідами обробки кістки та рогу подана Р.О. Юрою

в публікації, що підбивала підсумки дослідження Колодяжинського городища (Юра 1962), тож вчений дуже стисло описав її та загалом торкнувся косторізної справи на городищі. Це й спонукало ще раз звернутися до цієї теми.

Більшість оброблених кісткових матеріалів зберігається у фондах Інституту археології НАНУ (кол. № 109). Кілька виробів з кістки та рогу є також в Археологічному музеї ІА НАНУ. Всі зазначені речі стали основою чинного дослідження.

Будівля, пов'язана з косторізною діяльністю, розміщувалася у південній частині городища поряд з житлово-оборонними клітями, за 2,0 м на північ від кліті XVI (там само, рис. 6). Така відстань дає підстави для припущення про ймовірний зв'язок обох комплексів. Не виключено, що кліть XVI і розглядувана будівля належали одному власнику або членам однієї родини. Залишки будівлі представлені котлованом розмірами 3,6 × 2,8 м, заглибленим у материковий лес на 0,6 м. У північно-східному кутку була глинобитна піч, що виходила за межі котловану (там само, с. 81, рис. 6). Виходячи з цього, площа споруди була дещо більша ніж її заглиблена частина.

За свідченням Р.О. Юри, на долівці будівлі знайдені роги козулі та благородного оленя, а також кістки зі слідами обробки. Всього на городищі, за публікацією, виявлено 16 фрагментів кісток зі слідами обробки (там само, с. 124). Але у фондах ІА НАНУ їх представлено менше. Матеріали з будівлі репрезентовані переважно фрагментами одного розпиляного рогу оленя (рис. 1). Із кісток тільки обрізок діафіза трубчастої кістки дрібної худоби правомірно трактувати як заготовку для подальшої обробки. Кілька кісток (ребра), виявлені у цьому комплексі, мають лише сколи, які не можна трактувати як сліди обробки. Вони, вірогідніше, були кухонними покидьками.

Фрагменти рогу цікаві тим, що дозволяють простежити особливості первинної обробки такої сировини в цьому осередку. Збереглася час-

Рис. 1. Колодяжин. Фрагменти розпиляного рогу з «косторізної майстерні»

тина рогу з розеткою, що дозволяє визначити походження цієї сировини. Вивчення розеток рогів із різних пам'яток (насамперед, Києва та Воїнської Греблі) свідчить, що джерелом рогової сировини було полювання, а також збирання рогів, природно скинутих восени (Сергеева 2010а, с. 76; 2011, с. 46—47). Характерний вигляд розетки, з'єднаної з черепом, свідчить, що ріг із колодяжинської будівлі був знятий з убитої тварини, себто впольованої.

Спочатку ріг був розпарений і розм'якшений. Сліди попереднього розм'якшення у вигляді заокруглених фасок і трохи хвилястих слідів зрізів на деяких фрагментах простежуються достатньо добре (рис. 2, 1а, 1в, 4). Цей факт викликає інтерес через те, що питання розм'якшення рогу вирішується неоднаково для різних пам'яток. Щільний ріг в'язкий і пружний, його легко різати навіть без попередньої підготовки. Можливо, застосування цієї технологічної операції або відмова від неї залежали від місцевих ремісничих традицій. Зокрема, І. Ульбріхт, керуючись спостереженнями за матеріалами Хайтабу, заперечує попереднє розмочування та розм'якшення рогу в майстернях цього міста (Ulbricht 1978, S. 46—50). На давньоруських матеріалах іноді простежуються сліди попереднього розм'якшення рогу. Деякі автори припускають різні способи того в середньовічні часи. Я. Каван, узагальнюючи дані з обробки щільного рогу, зокрема етнографічні, вказує на три можливі способи: 1) у воді; 2) у лужному розчині; 3) у щавлевій кислоті. Автор дійшов висновку, що виварювання рогу у воді протягом 30 хв. було достатнім для його пом'якшення (Kaván 1980, s. 294).

Після попередньої підготовки ріг розпилювали на шматки. Пилка, зважаючи на сліди на поверхні рогу, мала зубці з відстанню дещо більше за 1,0 мм (рис. 2, 2, 3, 5, 6). Тобто, це була звичайна доволі груба пилка, яку могли використовувати з різною метою. Для порівняння можна згадати деякі зразки розпиляного рогу з київських косторізних майстерень зі слідами пилки з дрібними зубцями — ймовірно, спеціально призначеної для витончених робіт по кістці та дереву (Сергеева 2011, рис. 19). На окремих фрагментах рогу простежується також обробка ножом (рис. 2, 1, 1а, 4), а в одному випадку — терпугом (рис. 2, 1б).

Крім описаних, інших свідчень косторізного виробництва (відходи, стружка, заготовки та напівфабрикати виробів) у колекції немає, а місць для відходів косторізного виробництва поблизу будівлі, як і загалом на городищі, не виявлено. Отже, постає запитання, чи правомірно трактувати комплекс як косторізну майстерню.

Критерії виділення професійних ремісничих комплексів запропонували кілька дослідників. Найґрунтовніше вони висвітлені в роботах Е. Цнотливого та А.П. Бородовського, які вказали комплекс ознак стаціонарної косторізної майстерні. Е. Цнотливий звертає увагу на такі необхідні прикмети професійної діяльності ремісників-косторізів як наявність сировини, відповідних знарядь, напівфабрикатів, готових виробів і відходів або, принаймні, напівфабрикатів і відходів як найважливіших елементів виробництва (Снотливы 1970). А.П. Бородовський виділяє дев'ять основних ознак косторізного виробництва: наявність

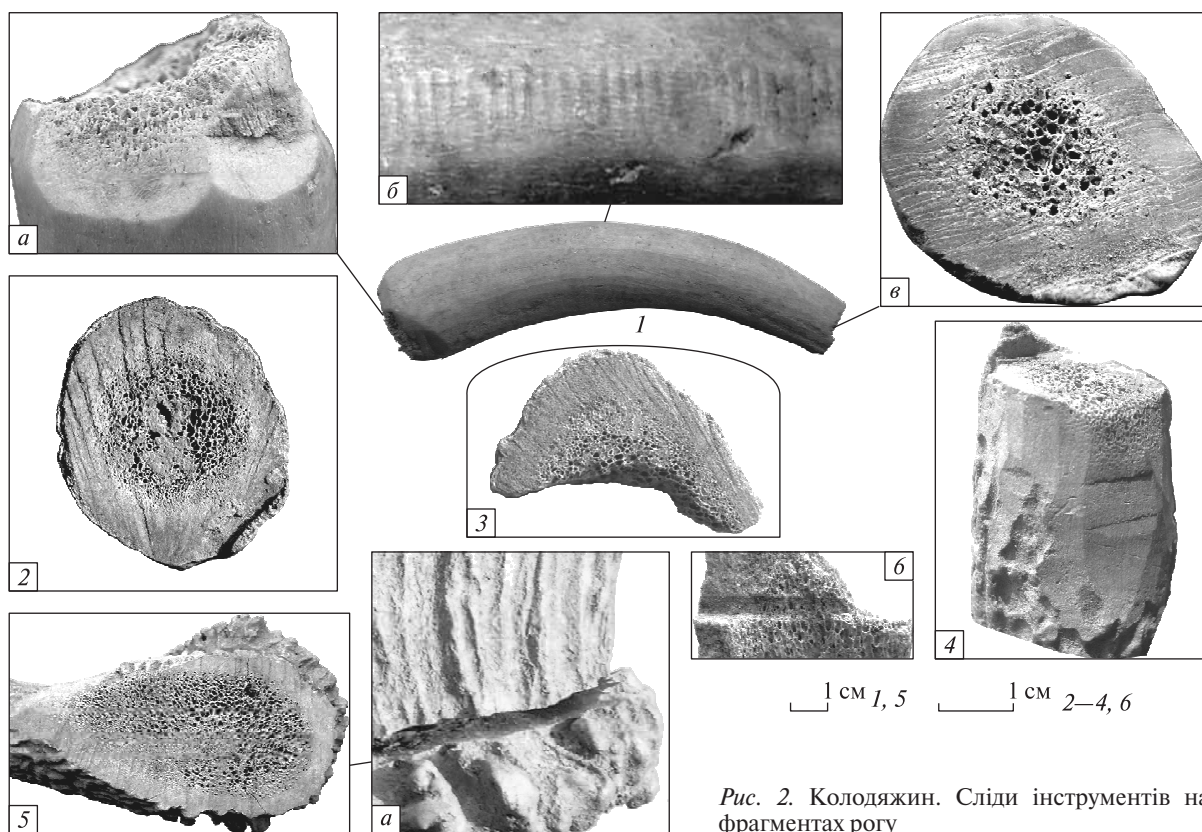

Рис. 2. Колодяжин. Сліди інструментів на фрагментах рогу

сировини, заготовок, напівфабрикатів, готових виробів, бракованих, а також масовий характер цих ознак, спеціальний інструментарій, стійкі прийоми обробки тощо (Бородовський 1997, с. 42). Треба відзначити, що всі зазначені ознаки можна з найбільшою повнотою виявити лише тоді, коли, крім майстерні, досліджене й місце для відходів. У будівлі, де відбувалося виробництво, навряд чи можна очікувати значну кількість кісткового матеріалу: майстерню час від часу прибирали. Проте в будь-якому разі необхідною ознакою є виявлення певної кількості заготовок і напівфабрикатів, готових виробів, особливо серійного виробництва, стружки, осколків тощо.

В описаному комплексі з Колодяжина подібного не виявлено, а готові вироби з кістки та рогу нечисленні. У публікації названі кістяна проколка, юрок для сукання ниток і штамп з паростка рогу оленя.

Виріб із загостреним кінцем (рис. 3, 4) належить до примітивних знарядь, відомих віддавна. Визначення його як проколки викликає деякі сумніви: кінець для того недостатньо загострений. Можливо, знаряддя слугувало для розгладжування швів шкіряних виробів. Воно виготовлене зі щільного фрагмента великої

кістки, якому ножом надана конічна форма. Протилежний робочому кінцеві відламаний.

Юрок для сукання ниток — звичний тип цього приладу з трьома арковими отворами (рис. 3, 3). Він виготовлений з діяфіза трубчастої кістки діаметром 19,0 мм. На поверхні видно сліди обробки ножом і напилком. На рівні нижньої частини отворів продрапана ножом горизонтальна лінія. Її призначення суто технічне: лінія вирізана до отворів і маркувала місце для них. Ще дві паралельні лінії, також прокреслені ножом, розташовані нижче отворів. Їхнє призначення не зрозуміле. Враховуючи традицію орнаментувати юрки геометричними візерунками, яка особливо простежується в західних регіонах Русі, наприклад на Райковецькому городищі (Гончаров 1950, табл. XXXI, 1—3), на поселенні Волочиськ V (Михальчин 2005, рис. 2), цілком слушно припустити, що, можливо, ці лінії призначалися для нанесення орнаменту, який з невідомих причин не завершили. Але стверджувати це напевно не можна. Зважаючи на наявність у комплексі заготовки з трубчастої кістки (рис. 3, 1), подібні знаряддя могли тут виготовляти.

Штамп (рис. 3, 2) виготовлений з відростка рогу оленя, а не козулі, як указано в публікації.

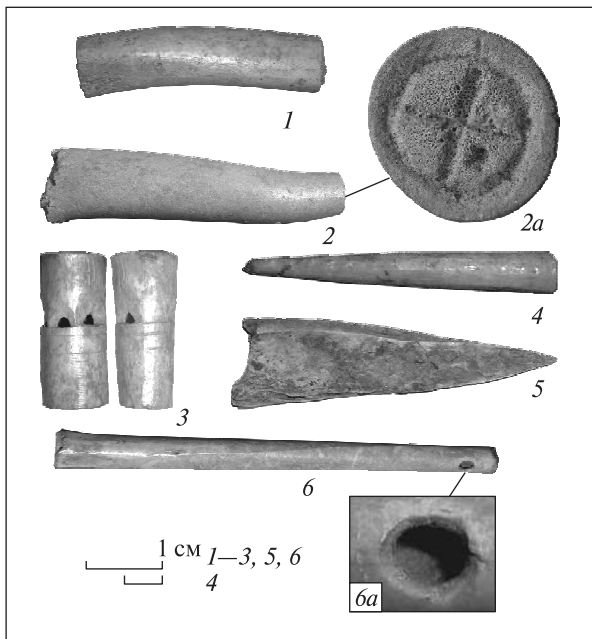

Рис. 3. Колодажін: 1 — заготовка з кістки; 2–6 — вироби з кістки та рогу (1–4 — з «косторізної майстерні»)

Для того застосовані лише прості технологічні операції. Поверхня рогу необроблена. На поперечному спилі вирізано хрест, вписаний у коло.

Отже, характеризуючи готові вироби з кісткової сировини загалом, можна відзначити, що вони нечисленні та належать до найпростіших. Їх могли виготовляти в кожному господарстві, тож нема підстав пов'язувати їх зі спеціалізованим косторізним виробництвом.

Доволі незначна кількість знахідок і відсутність виробів, характерних для продукції стаціонарних майстерень, не дозволяють пов'язувати описаний комплекс з професійним косторізним виробництвом. Попри те, що власник будівлі був обізнаний з основними технологічними операціями (розпарювання рогу, використання певних інструментів тощо), обробка рогу не була його основним заняттям. Можливо, це сліди спорадичної або одноразової діяльності майстра, яка передувала загибелі городища.

Інші комплекси також дали небагато матеріалів з обробки кісткової сировини. В кліті XIV знайдено, зокрема, кістку зі слідами обробки та предмет з рогу благородного оленя, який Р.О. Юра назвав булавою (Юра 1962, с. 75, рис. 34, 3). Вкажемо, що в прибудові до клітей XIII–XIV виявлено пероподібне свердло, пов'язане з деревообробкою (там само, с. 75). З огляду на незначну кількість речей, пов'язаних з ремісничою діяльністю, та наявність іншого інвентарю (сільськогосподарські

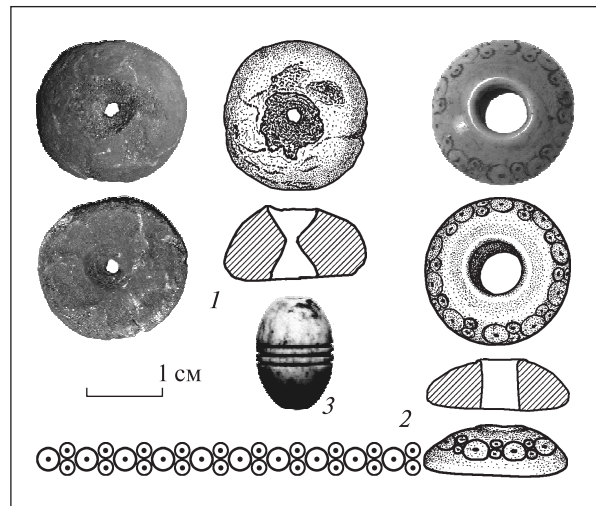

Рис. 4. Колодажін. Дрібні вироби з кістки (3 — фото з Наукового архіву ІА НАНУ)

знаряддя, предмети озброєння та ін.) ремесло було другорядним заняттям господаря, а продукція була розрахована на вузьке коло споживачів. Не виключено, що господар пробував виконувати різьбярські роботи на різних матеріалах. Але відсутність будь-яких інших ознак косторізної справи свідчить про те, що звернення його до цієї сировини було випадковим. Він міг зосереджуватися переважно на деревині (на що вказує наявність відповідних знарядь) або інших матеріалах.

На стан косторізної справи на городищі вказують також готові вироби з кістки та рогу. Вони нечисленні та виявлені здебільшого по одному в різних комплексах. Лише у двох будівлях знайдено по два предмети — в одному випадку це гудзик і кістяний манок, в іншому — накладки на лук і сагайдак. Розглянемо їх докладніше.

Кістяний півсферичний гудзик (рис. 4, 2) за формою та розміром стандартний як для таких виробів. Його діаметр близько 20,0 мм. По периметру він оздоблений циркульним орнаментом — більші кола чергуються з парами вертикально розміщених менших. Гудзик забарвлений у яскраво-червоний колір, фарба збереглася дуже добре.

Ареал побутування таких виробів охоплює велику територію, яка включає візантійський світ (у широкому значенні), Передню та Середню Азію, Східну та, меншою мірою, Центральну Європу (Флерова 2001, с. 102–103; Сергеева 2007, с. 216–217). Півсферичні кістяні гудзики датують X–XIV ст., і особливих змін упродовж століть вони не зазнали. На давньоруських пам'ятках вони трапляються ре-

гулярно, але, за винятком Києва, зазвичай у незначній кількості або навіть у поодиноких екземплярах, що спостерігаємо і в Колодязині. Тільки у Києві вони налічують десятки екземплярів. Крім того, тут виявлені сліди їх виробництва в кількох стаціонарних майстернях у різних частинах міста. Серед відходів виробництва, пов'язаних з деякими косторізними майстернями на Старокиївській горі, на горі Киселівка та на Подолі, відходи виробництва гудзиків репрезентовані наймасовіше (Хвойка 1913, с. 71—72; Шовкопляс 1954, с. 27—28; Сергеева 2008, с. 115; 2011, с. 92). Крім Києва, на території Східної Європи виробництво півсферичних гудзиків зафіксоване в Херсонесі (Романчук 1981, с. 92).

Півсферичні гудзики як продукція професійних ремісників зазвичай вирізняються ретельним виконанням і орнаментацією, що можна сказати й про гудзик з Колодязина. Це само стосується й фарбування, прикметного саме цій категорії виробів (Сергеева 2007, с. 218—219). Сліди червоної або рожевої фарби простежені на окремих гудзиках із Києва (Сергеева 2011, с. 132), зафіксовані вони і у Волзькій Болгарії (Закирова 1988, с. 232; Руденко 2005, с. 72).

За спостереженнями С. Магури, який розглянув матеріали з Киселівки (Київ), гудзики фарбували до нанесення на них гравійованого орнаменту, на що може вказувати відсутність фарби в рівчачках орнаментальних фігур (Магура, авт. фонд, № 16, с. 38). Це само можна сказати й стосовно колодязинського екземпляра. Наявність лише одного гудзика та відсутність слідів виробництва їх на Колодязинському городищі дозволяє вважати цей виріб довізним, а, враховуючи сказане, можна припустити, що його могли виготовити у Києві або (менш вірогідно) в Херсонесі.

Ще один півсферичний гудзик виконаний з епіфіза та відрізняється вкрай недбалою обробкою (рис. 4, 1). Його можна розглядати як продукт домашнього ремесла, виготовлений з підручного матеріалу. Професіонали не використовували епіфізи для виготовлення півсферичних гудзиків, що добре простежено за матеріалами київських косторізних майстерень (Сергеева 2011, с. 92—94).

Можливо, імпортне походження має також намистина у вигляді жолудя, орнаментована трьома врізаними лініями (рис. 4, 3). Слід відзначити, що це єдиний на городищі виріб із кістки, оброблений на токарному верстаті.

Наконечники стріл репрезентовані трьома екземплярами (рис. 5). Два належать до відді-

лу стріл з широким плоским насадом — «насадом на розщеплене древко», за термінологією Є.А. Сидорова (Сидоров 1989, с. 17), або фрікційним, за іншими дослідниками (Коробейников, Митюков 2007, с. 71—74). Екземпляр з кілеподібним пером виконаний дуже ретельно, поверхня заполірована (рис. 5, 1). Автор неодноразово зупинялася на цьому типі наконечників стріл (Сергеева 2009, с. 337—338; 2010, с. 32; 2011, с. 109—110), тож недоцільно робити це ще раз. Відзначимо лише, що цей тип був поширений на території Євразії в XIII ст., а екземпляр з Колодязина міг бути і місцевою продукцією, і потрапити на городище під час бойових дій.

Ще одна погано вціліла стріла належить до втулкових конічних (рис. 5, 2). Вістря конічної форми — кулеподібні (Медведев 1966, с. 87) або, за термінологією інших дослідників, конічні (Ruttkay 1976, S. 328; Руденко 2005, с. 69) — належать до найпоширенішого в середньовіччі типу кістяних стріл, особливо в XII—XIII ст., тоді вони трапляються серед продукції косторізних майстерень. Одна зі спеціалізованих майстерень із виробництва конічних втулкових наконечників досліджена у Києві (Сагайдак, Сергеева, Михайлов 1997, с. 34; Сергеева 2008, с. 112—114; 2011, с. 24—25). Такі наконечники не дуже складно виготовити, і їх могли виробляти будь-де, зокрема й у домашніх умовах. Стан збереження колодязинського наконечника не дозволяє простежити якість його обробки, а, отже, й говорити про місце його виготовлення.

До елементів озброєння належать також накладки: кінцева на складний лук і дві на сагайдак. Накладка на лук (рис. 6, 1), звичного зразка, виготовлена з рогу. Одна з сагайдачних накладок — широка неправильної форми — виготовлена з кістки (рис. 6, 3), інша, вузька, — з рогу (рис. 6, 2). Широка накладка орнаментована по краю зигзагоподібним орнаментом, виконаним ножем. Ближче до середини прокреслені дві дугасті лінії, виконані іншим інструментом — тоненьким різцем з півокруглим лезом. Внутрішня площа вкрита насічками, нанесеними тонким вістрям, яким прорізали кістку навскіс.

Вузька накладка на сагайдак, помилково названа Р.О. Юрою накладкою на гребінець (Юра 1962, с. 87), прямокутної форми. Зовні вона орнаментована двома рядками кіл, навскіс попарно з'єднаних прямою лінією. Лінії виконані ножем, на що вказують нерівні рівчачки, кола — циркульним інструментом. Різець

цього інструмента лишив характерні рівчачки з пласким дном, які свідчать, що форма його леза наближалася до прямокутної.

Описані деталі озброєння могли бути місцевою продукцією, проте нема даних про їхній зв'язок з конкретним виробничим комплексом. За винятком накладки на лук, яку слід вважати виробом професіонала (але не обов'язково косторіза, а, можливо, майстра-лучника або різьбяр широкого профілю), інші вказані вироби могли бути виготовлені в домашніх умовах. Щодо стріли з асиметрично-ромбічним пером, то вона могла належати і місцевому дружиннику, і потрапити на городище під час бойових дій.

Мисливський манок з трубчастої кістки великого птаха належить до простіших виробів, виготовлених у домашніх умовах (рис. 3, 6). Його поверхня необроблена. Біля одного краю є отвір, прорізаний гострим інструментом, імовірно, ножем (рис. 3, 6а). До найпримітивніших знарядь з-поміж усіх знайдених на городищі належить проколка з осколка трубчастої кістки (рис. 3, 5), робочий кінець якої трохи поправлений і загострений. Інших слідів обробки кістки не простежено. Не виявлено тут і рогових гребінців, звичних для давньоруських пам'яток. Можливо, тут їх виготовляли переважно з дерева.

У підсумку можна констатувати незначну кількість виробів з кістки з Колодяжинського городища. Частина з них (примітивні знаряддя, манок, півсферичний гудзик з епіфіза) належить до продукції домашнього ремесла. Під сумнівом щодо місця виробництва лишається булава з рогу оленя, яку не вдалося відшукати. Але, виходячи з її зображення, булава була виготовлена доволі просто — за допомогою різального інструмента. Решта виробів могла бути виготовлена в ремісничих майстернях. Із них півсферичний забарвлений орнаментований гудзик, намистина та один з наконечників стріл можуть бути довізними. Отже, лишається тільки кілька виробів (накладки на лук і сагайдак, наконечники стріл), які можна пов'язувати з місцевими різьбярками.

Домашній промисел можна визначити як видобуток і обробку сировини для власного (родинного) вжитку, домашнє виробництво — як постійне та регулярне виготовлення знарядь праці або предметів ужитку, що базується на індивідуальних здібностях і спрямоване на задоволення не тільки власних потреб чи родини, але й усього колективу (Максименков, Пяткин 1970, с. 23—24). Іншими слова-

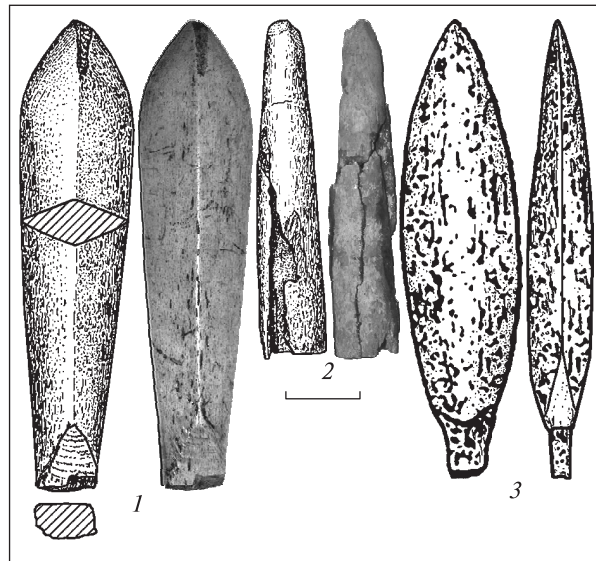

Рис. 5. Колодяжин. Наконечники стріл (3 — за рисунком Р.О. Юри)

Рис. 6. Колодяжин. Накладки на лук і сагайдак

ми, в обох випадках це реміснича діяльність підсобного характеру, що активізується періодично. Професійне ремесло передбачає діяльність стаціонарних майстерень з вузькою спеціалізацією. Воно має яскраво виражений ринковий характер. У цьому випадку під ринковим характером ремесла маємо на увазі реалізацію більш-менш значного обсягу продукції, часто серійної та розрахованої переважно на масового споживача.

Серед колодяжинських об'єктів немає таких, які можна пов'язати з професійною діяльністю косторізів, які працювали на тривалій основі. Єдиний об'єкт, де відбувалася обробка кісткової сировини, може вказувати

на спорадичне або одноразове звернення до цієї галузі. Знахідка обробленого рогу в іншому комплексі свідчить, що принаймні кілька мешканців городища практикували різьблення по кістці та рогу, але тільки як допоміжний вид діяльності. Загальна кількість фрагментів кісток і рогів зі слідами обробки, виявлених на городищі (16 екз.), може свідчити про відсутність інтенсивної діяльності ремісників-косторізів. Для порівняння: у Києві з кожною стаціонарною майстернею пов'язані кісткові

матеріали (відходи, заготовки та ін.) у кількості від 100 од. і більше. Опосередковано на відсутність майстрів-професіоналів на городищі може вказувати незначна кількість виробів з кістки та рогу та відсутність серійної продукції та такої, що потребувала високої кваліфікації майстра, зокрема гребенів, а також виробів художнього ремесла. Отже, немає підстав твердити про розвиток професійного косторізного ремесла в давньоруському Колодяжині.

- Бородавский А.П.* Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. — Новосибирск, 1997.
- Власова Г.М.* Мастерские косторезов в Звенигороде // ЗОАО. — 1967. — II (35). — С. 228—235.
- Гончаров В.К.* Райковецкое городище. — К., 1950.
- Закирова И.А.* Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 220—243.
- Коробейников А.В., Митюков Н.В.* Баллистика стрел по данным археологии. — Ижевск, 2007.
- Магура С.* Обробка кістки та рогу у слов'ян княжих часів у Середній Наддніпрянщині // НА ІА НАНУ. — Авт. фонд № 12. — Справа № 16.
- Максименков Г.А., Пяткин Б.Н.* О развитии производства в первобытном обществе по материалам Сибири // Домашние промыслы и ремесло. Тез. расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа 8—9 июля 1970 г. — Ленинград, 1970. — С. 23—26.
- Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Михальчишин І.Р.* Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському районі Хмельницької обл. // АДУ 2003—2004. — Запоріжжя, 2005. — С. 222—224.
- Моця О.П., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. — К., 2011.
- Романчук А.И.* Изделия из кости в средневековом Херсоне // Античная древность и средние века. — 1981. — 18. — С. 84—105.
- Руденко К.А.* Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — М.; Казань, 2005. — С. 67—97.
- Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С.* Новые находки древнерусского ремесла в Киеве // Древности 1996. — Харьков, 1997. — С. 31—37.
- Сергеева М.С.* Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 216—220.
- Сергеева М.С.* Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле. — Acta Archaeologica Albarutenica. — 2008. — IV. — С. 111—119.
- Сергеева М.* Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі // Фортеця: збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка. — Львів, 2009. — 1. — С. 333—340.
- Сергеева М.* До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. // Наукові записки з української історії. — 2010. — 25. — С. 30—34.
- Сергеева М.С.* Рогообработка в Воинской Гребле // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2010а. — С. 76—77.
- Сергеева М.С.* Косторізна справа у стародавньому Києві. — К., 2011.
- Сидоров Е.А.* Присваивающие виды хозяйственной деятельности населения лесостепного Приобья в I тыс. до н. э. // Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири. — Новосибирск, 1989. — С. 16—41.
- Флерова В.Е.* Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела—Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). — СПб., 2001.
- Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
- Шеломенцев-Терский В.С.* Косторезная мастерская на городище летописной Пересопницы // АО 1977. — М., 1978. — С. 402.
- Шовкоплас А.М.* Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — 1954. — 3. — С. 27—32.

- Юра Р.О.* До питання про соціальну належність мешканців древнього Колодяжина // *Археологія*. — 1961. — **12**. — С. 92—101.
- Юра Р.О.* Древний Колодяжин // *АП УРСР*. — **12**. — 1962. — С. 57—130.
- Cnotliwy E.* Niektóre problemy badań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim // *AP*. — 1970. — Т. XV. — Zesz. 2. — С. 499—518.
- Kaván J.* Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny // *AR*. — 1980. — Т. XXXII. — Číslo 3. — 1980. — С. 280—305.
- Ruttkay A.* Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // *SA*. — 1976. — Ročn. XXIV. — Číslo 2. — С. 245—395.
- Ulbricht I.* Die Geweihverarbeitung in Haithabu. — Neumünster, 1978 (Die Ausgrabungen in Haithabu. — Vol. 7).

Надійшла 03.04.2012

М.С. Сергеева

КОСТОРЕЗНОЕ ДЕЛО В ДРЕВНЕМ КОЛОДЯЖИНЕ

Раскопками 1948—1953 гг. на городище Колодяжин обнаружена постройка, содержащая обработанное костное сырье. Предварительно она была интерпретирована как косторезная мастерская. Однако изучение материалов показывает, что обработанное сырье представлено распиленными фрагментами одного оленьего рога и единственной заготовкой из трубчатой кости. Других признаков косторезного производства (отходы, заготовки и полуфабрикаты) не обнаружено. Готовые изделия малочисленны и представлены примитивной продукцией домашнего производства. Полученные данные не позволяют трактовать рассматриваемый комплекс как стационарную косторезную мастерскую.

В целом готовые изделия на городище представлены незначительным количеством находок. Они могли иметь различное происхождение, и их связь с конкретным косторезным комплексом не прослеживается.

Таким образом, нет оснований для вывода о существовании профессионального косторезного ремесла на Колодяжинском городище. Этот вид деятельности можно трактовать как вспомогательное ремесло.

M.S. Sergeieva

BONE CARVING IN ANCIENT KOLODIAZHYN

During the excavations in 1948—1953 the building that contained processed osseous raw materials was discovered. Previously it was interpreted as bone carving workshop. However, careful examination of materials shows that the processed input is represented by sawn fragments of one antler and a single blank of a tubular bone. Other marks of bone-carving manufacture (waste, blanks and semi-products) were never found. Finished products are few and represented by primitive home-made products. The data received do not allow treating the complex as a permanent bone carving workshop.

In general, the finished production is represented by a small number of finds at the hill-fort. They might have various origins, and their connection with a specific bone-carving assemblage can not be traced.

Consequently, there are no grounds for conclusion about the existence of a professional bone-carving craft at Kolodiazhyh hill-fort. This activity can be treated as an auxiliary craft.

Węcowski Marek

Sympozion czyli wspólne picie.

Początki greckiej biesiady arystokratycznej (IX—VII wiek p. n. e.). — (Parnassus. Seria naukowa pod red. dr. M. Staniszwskiego). —

Warszawa: wydawnictwo Naukowe
Sub Lupa, 2011. — 402 s.

Автор монографії польський антикознавець Марек Венцовскі займається проблемами, які пов'язані, головним чином, з вивченням історії та культури Греції архаїчної та класичної епох. Нова фундаментальна праця автора має назву «Симпосіон або спільне пиття» і підзаголовок «Започаткування грецького аристократичного бенкету (IX—VII ст. до н. е.)», який точніше і конкретніше розкриває тематику та хронологію дослідження, а також вказує на звернення до найранішого періоду історії Греції. Але після ознайомлення з книжкою виявляється, що в ній значне місце посідає і розгляд різноманітних питань за літературними та образотворчими джерелами VI—IV ст. до н. е. Адже саме в той час у всіх давньогрецьких полісах Середземномор'я і Надчорномор'я набули особливої популярності симпосіони, зокрема і в північнопонтійських містах на теренах сучасної України. Сцени симпосіону відображені так чи інакше в численних поетичних і філософських творах, у вазописі та пам'ятках скульптури, без знання яких не може обійтися жоден дослідник цього феномену давньогрецької культури.

М. Венцовскі попередньо визначає симпосіон як ритуал спільного пиття вина, до якого вдавалася грецька еліта архаїчної і класичної епох протягом усієї ночі. Найчастіше це давньогрецьке слово українською мовою перекладається як «бенкет, учта», російською — «пир», «пирушка», «дружеская попойка», що все ж не передає буквально пряме значення цих термінів у сучасному їх розумінні порівняно з традиційним симпосіоном, про що свідчить хоча б короткий вираз щодо нього поета V ст. до н. е. Йона Хіоського: «Пити, грати та міркувати про справедливе». Не слід також забувати,

що греки пили розбавлене водою вино, і симпосіон був дійсно своєрідним, тісно пов'язаним з культом Діоніса, ритуалом проведення вільного часу невеликою групою тільки чоловіків здебільшого аристократичного походження, особливо в ранній період історії Греції.

Певно, саме вузькі хронологічні межі IX—VII ст. до н. е. спричинили складну та незвичну композицію монографії, хоча й чітко структуровану за сучасними, прийнятими і в нашій науці правилами. Загалом вона складається з передмови, списку скорочень, вступу, двох частин, кожна з яких поділена на розділи, що містять по кілька параграфів, підсумків і висновків, 24 ілюстрацій і планів, бібліографії (понад 800 найменувань), резюме англійською мовою, індексів імен античних авторів з назвами їхніх творів, географічних назв, імен літературних і міфічних персонажів, а також сучасних вчених, назв окремих речей, понять і термінів. Крім того, майже кожна сторінка містить значну кількість посилань на джерела та літературу з відповідними примітками.

У передмові подано стислий огляд змісту роботи та наявних у науковій практиці умовних термінів історичної періодизації, зокрема, доба «темних віків», «доба заліза», «доба доабеткової писемності»; для підкріплення етнічної єдності та виняткового значення IX—VIII ст. до н. е. в історії ранньої Греції слугують також хронологічні терміни «протогеометрична» та «геометрична доба», визначені дослідниками кераміки. Привертає увагу численність імен польських, західноєвропейських та американських вчених, яким автор складає подяку та з якими безпосередньо спілкувався, дискутував і продовжив дискусії на сторінках своєї книжки.

У вступі детально висвітлена історія вивчення симпосіонів за різними традиціями —

італійськими, німецькими, англосаксонськими вченими і так зв. «паризькою школою», до якої належали археологи та історики античних студій, що були під потужним впливом двох великих французьких вчених Ж.-П. Вернана та П. Відаль-Нака. Водночас виокремлено та детально проаналізовано численні праці найвідомішого англійського дослідника симпосіонів О. Мюррея та критиків його теорії, а також типологію різночасових і різноетнічних бенкетів, розроблених антропологами та соціологами. М. Венцовські справедливо зазначає негативний бік деяких наукових конференцій, на яких збиралися фахівці з давніх цивілізацій (і не тільки давніх) і порівнювали грецькі симпосіони зі способами влаштування бенкетів у середовищі інших етносів різних часів. Надмірний тиск компаративістики, зауважує автор, спричинив те, що значна частина дослідників з часом почала заперечувати оригінальність грецького симпосіону, дійшовши до висновку, що деякі його форми були запозичені у близькосхідних народів.

Для кращого розуміння грецького симпосіону та його генези автор детально розглянув літературні джерела, серед яких є численні поетичні, драматичні, прозові та філософські твори. З-поміж останніх найважливіше значення мають твори двох видатних грецьких філософів першої половини IV ст. до н. е. Платона і Ксенофонта з однаковою назвою «Симпосіон» і «Застольні розмови», а також «Бенкети семи мудреців» Плутарха значно пізнішого часу (I—II ст. н. е.), який однак був під потужним впливом їхньої творчості. Оскільки основна частина літературних та образотворчих джерел, що дають найповніші та найдостовірніші свідчення про аристократичні бенкети, відноситься до пізніших часів, то з них М. Венцовські і розпочав своє дослідження. Внаслідок цього в основу вивчення початкового етапу грецького аристократичного бенкету IX—VII ст. до н. е. покладено ретроспективний метод у синтезі історії та археології. Тут автор обачливо застерігає всю складність, перш за все для самого себе, такої роботи, оскільки не є археологом.

Незважаючи на те, що щороку в світовій науці з'являється чимало праць про симпосіони як комбінацію вина, поезії та еротики і що ця тема одна з найпопулярніших у дослідженнях давньої історії, зокрема і науково-популярних, однак, як зазначає М. Венцовські, лишається чимало остаточно невирішених питань, зокрема щодо часу зародження, походження, дефініції та різновидів грецького симпосіону, а також

поступового вкорінення традиції спільного вживання вина в аристократичних спільнотах разом зі становленням і формуванням перших полісів і поширенням культу бога вина Діоніса на теренах усього грецького світу.

Перша частина монографії присвячена розгляду дефініцій симпосіону в поєднанні з характеристикою аристократії «ранньої Греції», змінам у соціально-політичній історії архаїчної доби, які відбивалися і на влаштуванні бенкетів, нерівноправності їх учасників у церемоніалі та бенкетних розвагах. Симпосіон як тип бенкету видозмінювався, поповнювався новими ритуалами, серед яких найбільшого значення набула практика *epidexia*, коли так зв. кружальний келих вина передавався зліва направо всім його учасникам. Аргументуючи своє бачення генези грецького симпосіону, М. Венцовські звернув особливу увагу на «антисимпосіальні розваги»: змагання в питті вина на святі Антестерії; андрії — спільні трапези повноправних громадян з питтям вина в дорійських містах Криту, а також сисситії, що належали до найархаїчніших інститутів Спарти, де особливо прославилися бенкети Клеомена III. Безсумнівним достоїнством першої частини монографії є окремі досить цікаві міркування автора щодо бенкету чоловіків лежачи в грецьких зображеннях на вазах і визначення симпосіону, до основних правил якого належало кружляння келиха як його спільної динаміки і головного девізу: «*Радій, веселися, коли келих кружляє довкола*».

Ретроспективний план має і друга частина книги «Симпосіон та історія», яка починається з огляду доступних автору дослідницьких процесів археологічних і меншою мірою літературних джерел, але вже здебільшого VIII—VII ст. до н. е. Значний за обсягом розділ цієї частини займає всебічне вивчення «чари Нестора» — клазоменської фрагментованої котіли з віршованим графіто (близько 725—710 рр. до н. е.), знайденої в некрополі Сан Монтано на о. Пітекуса в Неаполітанській затоці в Італії, де, як добре відомо, була заснована найдавніша (друга чверть VIII ст. до н. е.) колонія греків — вихідців з Евбеї. Саме вірш, перші рядки якого добре збереглися («*Я келих Нестора, вигідний для пиття...*») і в якому згадується Афродіта, привернув увагу багатьох дослідників генези симпосіону. На його підставі М. Венцовські також порушив питання щодо того, що «чара Нестора» є достовірним свідченням існування симпосіону, в якому вже в той час, а то й раніше, знайшов прояв правила *epidexia*. Автор на-

вів архітектонічні залишки ранніх симпосіонів з розкопок в Еретрії, Оропосі, на о. Наксос, котрі свідчать про відсутність кліне (лежанок) для чоловіків у приміщеннях VIII ст. до н. е.

Далі М. Венцовскі у двох розділах проаналізував усі відомості про героїчні бенкети в епосах Гомера «Іліада» та «Одіссея», яким він надає перевагу серед інших літературних джерел. Не обійшов він невирішене науковцями достовірно до цього часу дискусійне питання про дату їх створення та реальність оспіваних у них подій. Зрештою, попри різні тлумачення, автор переконливо доводить, що гомерівський героїчний бенкет — це ще не симпосіон, хоча на його тлі вже простежуються деякі симпосіональні ритуали і в них відображені окремі риси симпосіальних реалій VIII ст. до н. е.

В останньому 5-у розділі звернено особливу увагу на значні економічні і демографічні зміни, які відбулися, певно, наприкінці IX ст. до н. е. М. Венцовскі детально розглядає найдавніші археологічні сліди процесу «кристалізації» симпосіону, які відносяться не лише до VIII, але й до першої половини IX ст. до н. е. Грунтовно опрацьовано величезний пласт археологічних матеріалів із розкопок некрополів здебільшого VIII—VII ст. до н. е. в різних регіонах: Пітекуса, Кими, Еретрія, Левкадія, Афіни, Крит, Кіпр тощо. Цікаві спостереження автора щодо генези симпосіону в Пітекусах зроблено на підставі порівняльного аналізу «дарунків» у похованнях некрополя Сан Монтано. Поховальні звичаї цього некрополя вважаються унікальними в масштабах давньогрецького світу і дають можливість для з'ясування різних аспектів найранішої історії та духовного життя мешканців Пітекус. Найвідоміше серед них кремаційне поховання підлітка і найперше через те, що саме в ньому і була згадувана «чара Нестора» — безцінне та найраніше свідчення грецького письма, архаїчної літератури та існування симпосіону. Разом із нею в цю могилу було покладено найбільше «дарунків», зокрема 11 бенкетних посудин: чотири кратери для змішування вина з водою, три ойнохої для розливання напою, чотири різноманітні чаші (клязоменська котіла або так зв. «чара Нестора», місцева імітація ранніх протокоринфських скіфоса та канфара і невеличка довизна чашка). Крім того, тут знайдено чотири лекіфи, 10 арибалів, маленький келих, ліпний горщик і фрагмент фібули. Поховання вирізняється і відсутністю будь-яких залишків зброї. Загалом після розгляду багатьох поховань у згаданих некрополях автор приходить до висновку, що ком-

бінація в окремих з них бенкетних посудин, насамперед скіфосів або канфарів та ойнохой, як і поховання з «чарою Нестора» свідчать про факт належності родин до груп, для яких ритуальне пиття вина, змішаного з водою, було важливим елементом престижного самовизначення — своєрідним символом розкішного стилю життя тогочасної еліти і проведення симпосіонів.

Якщо в такому аспекті проаналізувати, наприклад, з погляду синтезу поховального та симпосіонального ритуалів деякі архаїчні поховання ольвійського некрополя, в яких знаходилися набори столового посуду для розмішування, розливання та пиття вина, то, ймовірно, вони теж є певною джерельною базою для вирішення питання про початковий період проведення симпосіонів аристократами і визначення поховань симпосіоналістів. Однак здається, цим ніхто з дослідників некрополя Ольвії, як і некрополів інших античних міст Північного Надчорномор'я, ще не займався, хоча симпосії тут зафіксовані архітектонічними залишками та епіграфічними джерелами.

У підсумках М. Венцовскі ще раз підкреслює, що він намагався зібрати якомога повнішу інформацію, розпорошену в літературних і археологічних джерелах, які в такому контексті раніше ігнорувалися дослідниками. В наукових пошуках відповідних джерел з опертям на ретроспективне розуміння вперше було сконструйовано «ідеальний тип» давньогрецького симпосіону з властивими для нього кружлянням келихів з вином, різними видами ігрових забав і дискусій. На думку автора, симпосіон — це своєрідний механізм природного відбору архаїчної аристократії, де домінували ідеал рівності та дух суперництва. В найраніший період він не був, як думають деякі автори, насамперед обособленням бездіяльних аристократів і йому не був притаманний звичай лежати на кліне, який виник уже після «кристалізації» симпосіону (не пізніше середини IX ст. до н. е.). Автором представлена загальна історична модель як генези симпосіону, так і генези «симпосіон—поліс—Діоніс», початок якої гіпотетично може відноситися ще до епохи «темних віків». Симпосіон у загальному вигляді був своєрідною суспільною ареною — місцем, де формувалися і розвивалися погляди громадян полісів, політичну еліту яких становили аристократи. М. Венцовскі не підтримує нині популярну концепцію щодо орієнтального впливу бенкетного звичаю на виникнення грецького симпосіону. Спираючись на

припущення Ж.-П. Вернана, що екстатичний культ Діоніса був природним елементом релігії поліса, М. Венцовскі вважає, що не тільки суспільна акцептація, а й популярність цього бога зробили його патроном симпосіону, який водночас став значним чинником становлення грецької аристократії. Проте в різні часи в різних регіонах Греції симпосіон не був однаковим дійством, поступово розвивався та змінювався залежно від політичного і культурного розвитку полісів.

Монографія водночас розкриває численні проблеми історії та культури Греції IX—VII ст. до н. е. — як найменш досліджених внаслідок відсутності відповідних джерел, так і пізніших часів, що набагато краще вивчені, але й досі мають дискусійний характер. Не можна сказати, що в ній всі проблеми вирішені однозначно. Та й сам автор неодноразово зауважує, що та чи інша висловлена ним думка є припущенням і потребує подальшого вивчення. Всі дискусії, проведені ним на сторінках книжки, витримані в суто науково-етичній формі. Безперечно, його погляди привернуть увагу дослідників симпосіонів і сприятимуть поновленню дискусій, тим паче, що монографія буде скоро опублікована в Англії, а прихильники теорії орієнтального впливу навряд чи відмовляться від своїх поглядів.

Звісно, в межах цього короткого огляду значної за обсягом монографії немає можливості торкнутися всіх питань, які так чи інакше вивчалися її автором. Імовірно, слід зупинитися тільки на одному з них, що стосується ілюстрацій, зокрема рисунків сцен симпосіонів на аттичних чорно- та червонофігурних вазах, дати яких виходять за визначені автором хронологічні межі дослідження. Антикознавці одразу помічають хронологічну невідповідність зображень симпосіонастів на палітурці книги та в ілюстративному матеріалі, що відносяться загалом до останньої чверті VI — першої по-

ловини V ст. до н. е. Тільки після роз'яснення автора та подальшого аналізу симпосіону стає зрозуміло, чому він використав значну кількість таких ілюстрацій. Якщо вони є дійсно доказовими для ретроспективного вивчення симпосіону IX—VII ст. до н. е., то не зайвим було б їх доповнити зразковішими зображеннями подібних сцен, наприклад, на іонійському зоофорному фризі храму Афін 540—520 рр. до н. е. в Ассосі; на фрагменті фронтона храму Діоніса на о. Корфу кінця VI ст. до н. е., де цього бога зображено як учасника симпосіону; на давно опублікованому червонофігурному кіліку першої чверті V ст. до н. е. майстра Бригоса з Вульчі (Південна Італія), де показана найвиразніша сцена цього типу бенкету; нарешті, на фрагменті чорнофігурного кратера останньої чверті VI ст. до н. е. з Пантікапея, який, певно, був спеціально виготовлений для симпосіону. Принагідно можна сказати, що не зайвими в такій монографії були б і мапи. Крім того, при використанні такої значної кількості писемних та археологічних джерел пізньоархаїчного та ранньокласичного часів доцільніше було б розширити її хронологічні межі, які не завадили б дослідити початкові етапи проведення симпосіонів в ретроспективному плані.

Однак усі висловлені міркування жодною мірою не применшують високу оцінку представленої тут монографії. Безперечно, що в подальшому вивченні симпосіону не тільки в середземноморських, але й у наших північно-понтійських містах неможливо буде її ігнорувати, оскільки в ній не лише охарактеризовані всі види грецьких бенкетів, але й дбайливо зібрані й аргументовано проаналізовані численні джерела в широкому хронологічному та тематичному діапазоні. Це дає повне право вважати її ще й інформативним довідником із проблем становлення ранніх полісів і симпосіонів у різних регіонах Давньої Греції.

А.С. РУСЯЄВА

ДО ЮВІЛЕЮ С.Я. ОЛЬГОВСЬКОГО

5 січня 2012 р. виповнилося 60 років від дня народження завідувача кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв професора Сергія Яковича Ольговського. Сергій Якович народився в 1952 р. у Чернігові в родині військового. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Ніжинського державного педінституту (1969—1974 рр.). Під час навчання в інституті Сергій Якович захопився археологією, був у захваті від першої археологічної практики під керівництвом К.М. Гупало. Ще б пак! Розкопки проводили на Конtrakтовій площі по трасі будівництва Київського метрополітену. На 10-метровій глибині майже в первинному стані була відкрита давньоруська садиба: добре збережений зруб, паркан з дерев'яних дощок, глиняна піч, численні побутові речі — все це вразило юнака. Подібні знахідки були відомі на той час тільки у Новгороді. Археологія стала сенсом його життя. Щорічні археологічні експедиції на різних пам'ятках додавали досвід молодому археологу. В 1973 р. він брав активну участь у роботах Вищетарасівської експедиції на Дніпропетровщині, де познайомився зі степовими курганами культурами доби бронзи та скіфськими поховальними пам'ятками. Його перша наукова публікація (1974 р.) пов'язана з курганами. В 1975—1976 рр. Сергій Якович очолив Черкаську курганну експедицію та досліджував пам'ятки доби бронзи та скіфського часу.

У 1976 р. С.Я. Ольговський вступив до аспірантури Інституту археології АН СРСР, але відразу потрапив до лав радянської армії. Після повернення він продовжив навчання в аспірантурі в Москві. Його науковим керівником був видатний вчений, один із засновників спектрального аналізу в СРСР нині член-кореспондент РАН Є.М. Черних. Співкування з провідними археологами країни (Н.В. Риндіною, Б.О. Ри-

баковим, М.Я. Мерпертом, Г.А. Кошеленком та ін.) вплинули на формування світогляду та наукових інтересів молодого вченого. Він спеціалізувався в спектральному аналізі стародавніх металевих речей і став фахівцем з давньої металургії та металообробки скіфо-античного часу. В березні 1982 р. Сергій Якович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Кольорова металообробка античних міст Північно-Західного Причорномор'я». С.Я. Ольговський повернувся до Києва і став науковим співробітником відділу фізико-хімічних методів в археології Інституту археології НАН України. Його радо зустріла молодь Інституту, де він одразу бере активну участь у діяльності Ради молодих вчених, а також активно працює в експедиціях, зокрема Березанській експедиції (1981), Кам'янській (1981—1982), а 1985 р. очолює експедицію «Гіпаніс», працює зі студентами на Лохвицькому городищі на Полтавщині (1993), на античному поселенні Бейкуш на Миколаївщині тощо.

В 1986 р. С.Я. Ольговський перейшов на роботу на кафедру історії Київського національного університету культури і мистецтв. Саме в університеті вповні розкривається педагогічний талант С.Я. Ольговського. Він розробляє фундаментальні курси «Історія України», «Археологія України», «Етнографія України» та ін., стає одним з найулюбленіших викладачів. Близку лектор, він неодноразово закінчував заняття під бурхливі оплески слухачів. Від 1998 р. С.Я. Ольговський очолює з незначними перервами кафедру історії України та музеєзнавства, у 2002—2003 рр. працював доцентом кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка.

Сергій Якович має учнів. Під його керівництвом вісім молодих дослідників стали кандидатами історичних наук. Вражає розмаїття тематики їхніх досліджень: історія київських печерних середньовічних монастирів, реконструкція витоків світогляду середньовічного населення України, специфіка етнічних культур і розвиток музейних установ Криму, обробка кольорового металу за доби бронзи степової правобережної України, дослідження соціо-культурних аспектів української грошової системи, кобзарський рух в Україні у 16—19 ст., архетипові явища в українській весільній обрядності. Навіть пере-

лік тематики захищених дисертацій його учнів свідчить про різнобічну та глибоку ерудованість С.Я. Ольговського. 2008 р. Сергію Яковичу присвоєно звання професора.

С.Я. Ольговський — автор понад 100 наукових праць. З-поміж них — монографія «Скифоантична металлообработка архаического времени» (2005; друге перероблене та доповнене видання — 2011), навчальний посібник «Античні держави Північного Причорномор'я» (2007), науково-популярна книжка про скіфське військо «Володарі степу» (2010). Його висновки щодо рівня та особливостей розвитку обробки кольорових металів в античних містах Північного Причорномор'я та у скіфів позитивно сприйняті науковим загалом. Сергій Якович не обмежується лише проблемами скіфознавства та антикознавства, вчений цікавиться питаннями династичної історії київських князів, біографіями визначних археологів минулого, металургії доби бронзи.

С.Я. Ольговський — талановитий організатор. Очолювана ним кафедра одна з найкращих в університеті культури. Дружній колектив кафедри докладає багато зусиль для виховання високоосвічених фахівців-музеєзнавців.

Сергій Якович зустрічає своє 60-річчя сповнений сил, творчої енергії. Він щасливий батько двох доньок і дідусь, має двох онуків.

Ю.М. КЛЮЧКО, С.Ж. ПУСТОВАЛОВ

З НАУКОВОГО ЖИТТЯ 2011 р.

У 2011 р. на півдні нашої країни відбулося чимало цікавих і представницьких наукових форумів з археологічної проблематики.

11—13 березня 2011 р. на історичному факультеті Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова відбулися IX наукові читання пам'яті визначного вченого професора П.Й. Каришковського, цього разу приурочені до 90-річчя від дня його народження.

Головою Оргкомітету з підготовки цього наукового свята була завідувач кафедри істо-

рії стародавнього світу та середніх віків, к. і. н. І.В. Немченко. Збірник матеріалів Читань уміщує 83 статті 98 авторів з України, Росії, Молдови, Румунії та Польщі¹, що стосуються актуальних проблем археології, нумізматики, епіграфіки Надчорноморщини, а також різних аспектів античної та середньовічної історії, історіографії, документалістики тощо.

¹ Древнее Причерноморье. Гл. ред. И.В. Немченко. — Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. — Вып. IX.

28—30 квітня в Ялті проходила III Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Причорномор'я: вивчення та використання в освіті та туризмі»². Відповідальним секретарем Оргкомітету була доцент Кримського гуманітарного університету, к. і. н. Н.Г. Новиченкова. Збірник тез містить 82 повідомлення 93 авторів. У тематиці конференції важливе місце посідали нагальні проблеми дослідження, охорони та використання археологічних пам'яток у науково-пізнавальних цілях. З розгорнутими доповідями на конференції виступили такі відомі вчені як: Н.О. Гаврилюк, О.В. Переводчикова, Н.Г. Новиченкова, І.І. Марченко, Н.Ю. Лимберис, С.Б. Буйських, Г.М. Тощев, С.А. Коваленко, С.В. Ушаков, А.Г. Плешиненко, С.І. Лук'яшко, Б.А. Раєв та ін.

21—25 травня 2011 р. учасників традиційних XII Боспорських читань — «Боспор Кімерійський і варварський світ у період античності та середньовіччя»³ — гостинно приймала Керч. Цього разу Читання були приурочені до 185-річчя від дня заснування Керченського музею і тематично присвячені взаємовпливу давніх культур. Як завжди, більшу частину роботи з організації заходу взяв на себе Центр археологічних досліджень Фонду «Деметра» та його директор д. і. н. В.М. Зінько. До збірника тез, що вийшли напередодні конференції, включено 82 нариси та повідомлення 105 авторів з України, Росії, Польщі, Великої Британії та Німеччини.

Не загубився серед подій минулого року ще один цікавий науковий захід — «TERRA ALUSTIANA» — MMXI. Таку назву мала наукова конференція, проведена в Алушті 7—9 жовтня 2011 р. місцевим історико-краєзнавчим музеєм за підтримки Кримського філіалу Інституту археології НАНУ. Оргкомітет очолювала завідувач Алуштинського музею В.Г. Рудницька.

Як зазначається в Програмі конференції, її організатори ставили за мету об'єднати зусилля дослідників для вивчення та популяризації історії Алушти та її околиць, пов'язаної не тільки з історією Криму та України, а й багатьох сучасних держав. Перші наукові конференції, проведені музеєм — «Євген Володимирович Вульф — найвидатніший кримський флорист XX століт-

тя» (2000), «Алушта та Алуштинський регіон від стародавніх часів до наших днів» (2001), «Про старожитності Південного берега Криму та гір Таврійських» (2003) та публікації їх матеріалів, довели ефективність такого підходу до вирішення проблем вивчення історії Алушти та її околиць. Але до 2009 р. Алуштинський музей організовував суто тематичні конференції, що значною мірою обмежувало участь у них істориків і археологів регіону та суміжних територій Таврики і Причорномор'я загалом. Через це Оргкомітет прийняв тоді рішення дати науковим конференціям, що традиційно проводяться музеєм, постійну назву, а саме «TERRA ALUSTIANA», тобто «Земля Алушти» або «Алуштинська земля». Варто зазначити, що віднайдення цього бренду для традиційних наукових форумів в Алушті було дуже вдалим, він швидко прижився та увійшов до наукового обігу. Його влучність полягала в тому, що він добре відображає різноманітні аспекти дослідження краю і в той же час стислий і ємкий.

Десята конференція «TERRA ALUSTIANA», проведена 2011 р., відбулася напередодні двох знаменних дат — 1460-річчя заснування стародавнього поселення на місці Алушти та 110-річчя заснування самого міста. Через це конференція викликала неабиякий інтерес серед громадськості Криму та привернула увагу багатьох науковців, краєзнавців і поважних гостей. На урочистому її відкритті 7 жовтня 2011 р. з привітаннями виступили: Алуштинський міський голова С.В. Колот, заступник голови Г.І. Огнєва, генеральний директор Кримської республіканської установи «Центральний музей Тавриди» А.В. Малюгін, директор Державного архіву Автономної республіки Крим О.В. Лобов, зав. Алуштинським музеєм В.Г. Рудницька.

Тематика доповідей і повідомлень була дуже різноманітна і торкалася різних аспектів давньої, середньовічної та модерної історії, археології, етнографії, географії, біографістики та культурного надбання «Алуштинської землі». На археологічній секції «Стародавній світ — середні віки» за два дні було зроблено 15 доповідей, а саме: С.В. Іванова (Одеса) «Видобуток солі у Криму та Північному Причорномор'ї (за археологічними та історичними даними)», О.І. Виноградова (Одеса) «Палеотренди розвитку рослинності в Причорноморському регіоні в період середнього і пізнього голоцену», С.А. Теліженко, О.Ю. Яниш (Луганськ) «Господарська діяльність населення Південного узбережжя Криму в епоху енеоліту—бронзи (за матеріалами стоянки Ардич Бурун)», А.В. Корохіна (Київ) «Проб-

² Историико-культурное наследие Причерноморья: Изучение и использование в образовании и туризме. Тезисы (серия «История, археология»). Отв. за выпуск Н.Г. Новиченкова. — Ялта: РИО КГУ, 2011.

³ Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур. (Боспорские чтения. Вып. XI). — Ред.-сост. д. и. н. В.Н. Зинько. — Керчь. — 2011. — 480 с.

леми хронології бондарихинської культури», *Г.М. Тощев* (Запоріжжя) «Кромлехи зі знаками у Причорномор'ї та Криму», *С.Б. Буйських* (Київ) «До проблеми вивчення сіроглиняної кераміки Північного Причорномор'я», *Є.А. Ланг* (Симферополь) «Розвиток наукових уявлень стосовно історичної топографії Ольвійського городища та некрополя у XIX—XX ст.», *К.С. Савельєва, О.К. Савельєв* (Одеса) «Теракотові статуетки римських воїнів у Північному Причорномор'ї», *В.В. Вахонєєв, А.С. Синиця* (Київ) «Підводні археологічні дослідження навколо скель Адалари (Крим) у 2009—2011 рр.», *В.Є. Герасимов* (Алушта) «Дослідження Чорноморської підводно-археологічної експедиції КФ ІА НАНУ в 2007—2011 рр. на території Алуштинської міськради», *О.Е. Катюшин* (Симферополь) «Ще раз про візантійсько-хозарський кондомініум у Тавриці», *В.П. Кирилко* (Симферополь) «Будівельна історія двоапсидного храму Сотери», *Н.П. Турова* (Ялта) «Печери хребта Іограф біля Ялти (іс-

торія вивчення та нові дослідження)», *І.Б. Тесленко* (Алушта) «Історія дослідження та охорони фортеці Алустон», *Г.А. Сичаєва* (Симферополь) «Джерелознавчий аспект у вивченні кримсько-татарської аристократії періоду Кримського ханства».

Можна сказати, камерна обстановка надала можливість кожному досліднику зробити ґрунтовну доповідь і детально відповісти на запитання, а слухачам — вислухати доповіді та всебічно їх обговорити. Загалом конференція була навдивовижу гарно організована, і в тому велика заслуга завідувача Алуштинського музею Віри Григорівни Рудницької та його невеликого колективу.

Матеріали конференції «TERRA ALUSTIANA» будуть видрукувані окремим збірником. Наступна конференція, яку господарі планують провести за два роки, маємо надію, привабить більше археологів і з різних наукових центрів України та СНД.

С.Б. БУЙСЬКИХ

ВИННИКИ — НОВИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ОСЕРЕДОК В УКРАЇНІ

Історико-краєзнавчий музей м. Винники під Львовом — один із наймолодших в Україні, він ровесник нашої незалежності. Музей створений у 1991 р., а постійну експозицію відкрито в 1994 р. Чимале місце в невеликій (як на столичні масштаби), але різноманітній і зі смаком оформленій експозиції музею займає археологічна колекція. У ній представлені яскраві та здебільшого рідкісні знахідки з території та околиць цього старовинного українського містечка, що охоплюють часи від палеолітичної доби до давньоруського періоду включно.

З-поміж них відзначимо, насамперед, знахідки культур лінійно-стрічкової кераміки з уроч. Лазки, маліцької (уроч. Торговиця), пізньотрипільської та лійчастих кубків (г. Жупан, г. Лисівка, уроч. Діброва), шнурової кераміки та комарівської, раннього залізного віку (матеріали пшеворської, черняхівської та зубриць-

кої культур з уроч. Лазки, Лисничівка, Кут), а також знахідки з ранньослов'янських і давньоруських пам'яток краю.

Родзинками археологічної експозиції Винниківського музею є скарб вишуканих прикрас пізньогальштатської—ранньолатенської доби та велика середньовічна антропоморфна стела. Заслуговує на увагу й графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду людини культури лійчастих кубків, виконана антропологом С. Горбенко.

Напрочуд цікаві також матеріали, що висвітлюють подальші історичні етапи життя м. Винники та навколишнього краю, приміром, грамоти та інші документи 14—18 ст., предмети побуту, декоративно-ужиткового мистецтва та культу, стародруки, роботи малярів і різьбярів 14 — початку 20 ст., зокрема таких відомих майстрів як Оленський і Штуфлісер. У роз-

Винниківський історико-краєзнавчий музей

ділі експозиції «Видатні люди краю» можна оглянути особисті речі та документи І. Огієнка (митрополита Іларіона), І. Липи, В. Левицького, К. Гриневичевої, М. Сопілки, О. Любич-Парахоняк, М. Федюка та інших відомих діячів української культури, науки та мистецтва, життя і творчість яких були пов'язані з Винниками, а також дізнатися про історію встановлення у місті пам'ятників Т. Шевченку, І. Франку, І. Огієнку та воякам Української Галицької армії.

Слід зазначити, що в музеї працює відділ історії, культури та побуту етнічних українців (що були примусово виселені з Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя у 1944—1947 рр.) з сектором історії української еміграції. Розпочато роботу над створенням спеціального музейного комплексу депортованих з території Польщі етнічних українців.

Різнобічна наукова робота музею у Винниках, вагому частку в якій займає археологія, відображена в започаткованому п'ять років тому щорічному виданні «Наукові студії», популярність якого зростає з кожним випуском. Зокрема, в першому випуску (2008 р.) надруковано шість статей і заміток восьми авторів, у другому — відповідно, 13 статей 13 авторів, у третьому — 16 статей 20 авторів, а в четвертому — 16 статей 21 автора.

З метою поглибленого наукового дослідження Прикарпатського краю, а також для поповнення експозиції та фондів музею з ініціативи його директора Ігоря Тимця організовуються археологічні та краєзнавчо-етнографічні пошукові експедиції. Науковці музею беруть активну участь у різних крайових, всеукраїнських і міжнародних наукових заходах.

Від 2010 р. Винниківський музей започаткував проведення власних щорічних міжнародних археологічних семінарів. Перший, присвячений темі «Археологія українсько-польського пограниччя», успішно пройшов 11—12 листопада 2010 р. та зібрав 45 дослідників з України, Польщі та Німеччини. Так само добре був організований і Другий міжнародний археологічний семінар «Декоративні та культові вироби з Вісло-Дніпровського регіону», який відбувся 10—11 листопада 2011 р. До нього була приурочена археологічна виставка, підготовлена співробітниками Винниківського музею разом із львівськими колегами.

На урочистому відкритті подвійного наукового свята (семінару та виставки) з привітаннями до організаторів і учасників заходу звернулися: міський голова Винників С.І. Уваров, начальник Управління культури Львівської облдержадміністрації С.І. Бурко, який зачитав привітання від міністра культури України М.А. Кулиняка, віце-президент Польської академії наук професор Я. Махнік, секретар Спілки археологів України, к. і. н. Е.А. Кравченко, яка привітала учасників від імені заст. директора Інституту археології НАН України д. і. н. Д.Н. Козака, директор Винниківського музею І.В. Тимець, вчений секретар музею, доцент Львівського національного університету ім. І. Франка, к. і. н. Н.М. Білас, директор НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України О.М. Осаульчук.

Подальша робота семінару була організована у двох секціях: археології стародавнього часу (кам'яна, бронзова, залізна доба, античний час) та археології середньовічного-ранньомодерного

У залі історії середньовічно-ранньомодерного часу

часу. На першій секції за два дні на чотирьох засіданнях було заслухано та обговорено 22 доповіді: *Я. Махнік* (Краків) «Стилістичні риси (форма і орнаментика) як джерело для дослідження мобільності енеолітичних скотарських спільнот у басейні Верхньої Вісли та Дністра»; *В. Конопля* (Львів) «Зооморфна пластика трипільської культури заходу України»; *О. Дяченко* (Київ) «Трипільське господарювання та його сучасна „сакралізація“»; *Д. Черновол* (Київ) «Сакральні елементи інтер'єру в будівлях трипільської культури»; *М. Сиволап, О. Ніколаєва* (Черкаси) «Трипільські матеріали із зібрання археологічного музею ЧНУ ім. Б. Хмельницького»; *І. Язепенко, С. Юрецький* (Мінськ) «Декоративні композиції та прикраси кераміки і культові вироби неоліту—початку доби бронзи басейну Верхнього Дніпра»; *К. Трибала-Завісляк* (Жешув) «Орнаментика кераміки з могильника Тарнобжеської лужицької культури у Кжижові на тлі інших поховальних пам'яток доби раннього заліза південно-східних теренів Польщі»; *Д. Павлів* (Львів) «Бронзові та кістяні вироби з могильників ульвівського типу»; *С. Чопек* (Жешув) «Інтерпретаційні та джерелознавчі можливості орнаментованої кераміки на прикладі Тарнобжеської лужицької культури»; *С. Ушаков, К. Ушакова* (Севастополь) «Чорнолакова кераміка з присвячувальними написами з ХСVII кварталу Херсонеса»; *Е. Кравченко, М. Сергеева* (Київ) «Вироби з кістки та рогу з розкопок 2011 р. поселення Уч-Баш у Криму»; *Б. Завітий* (Львів) «Антропо- і зооморфна пластика

за матеріалами дослідження городища в с. Лисичники»; *О. Дзєладзе* (Київ) «Предмети культу із сарматських поховань Північно-Західного Причорномор'я»; *С. Буйських* (Київ) «Культові комплекси, обряди та інвентар Бейкушського святилища Ахілла»; *М. Рибічка* (Жешув) «Складнодекорований посуд в культурі лійчастого посуду»; *О. Сілаєв, Н. Білас, А. Чорний, Ю. Плеханов* (Львів) «Нові пам'ятки римського часу в околицях Львова»; *Я. Онищук* (Львів) «Вироби декоративно-ужиткового мистецтва з пам'яток пізньоримського часу Волино-Подільського пограниччя»; *Б. Строць, С. Демидко, М. Строць* (Тернопіль, Хмельницький) «Дослідження черняхівського могильника в Лісових Гринівцях на Хмельниччині у 2011 р.»; *Ю. Ревєра* (Львів) «Фрагмент ауреуса Нерона з пам'ятки Йосипівка-1 у Львівській області»; *Г. Поплевко* (Санкт-Петербург) «Кістяні знаряддя для обробки кераміки»; *В. Ткач* (Дубно) «Гральні жетони зі стінок керамічного посуду та інших матеріалів в археологічних культурах межиріччя Стиру та Горині»; *А. Розлуцька* (Мінськ) «Про рештки жертвних тварин у курганах Білоруського Подвіння».

На другій секції впродовж п'яти засідань було виголошено 25 доповідей: *О. Веремейчик* (Чернігів) «Ювелірне ремесло Любеча першої половини 13 ст.»; *Н. Єніосова* (Москва) «Південні елементи в матеріальній культурі Гнездова (за матеріалами ювелірних виробів)»; *Л. Сума* (Чернігів) «Гребені Шестовицького поселення»; *Б. Прище-*

на (Рівне) «Середньовічні обереги з язичницькою символікою з межиріччя Стиру та Горині»; *А. Коперкевич* (Гданськ) «Християнська символіка ранньосередньовічної біжутерії»; *Т. Сарачева* (Москва) «Про рідкісний тип давньоруських енколпіїв»; *С. Рябцева* (Кишинів) «Про специфіку розповсюдження хрестів-енколпіїв у Карпато-Дністровському регіоні у 11—16 ст.»; *В. Петигирич* (Львів) «Декоративні вироби княжої доби з кістки і рогу з Верхньої Надбужанщини»; *Е. Зарубій* (Львів) «Персні фондової групи «Київська Русь» ЛІМ»; *С. Біляєва* (Київ) «Декоративні елементи тюркського походження в українському керамічному мистецтві 16—18 ст. (за археологічними матеріалами Подніпров'я)»; *Ю. Лукомський* (Львів) «Деякі декоративні та культові вироби 13—17 ст. з досліджень на ділянці вул. І. Федорова, 23/25 у Львові»; *В. Баяк, М. Вашета* (Луцьк) «Торгова плomba-медальйон з Крупи»; *М. Парчевський* (Жешув) «Знак свастики на ранньослов'янському посуді з місцевості Ожаньск, пов. Ярослав, пункт 5»; *К. Грохецкі* (Люблін) «Приклади ранньосередньовічних жертвоприношень, знайдених на теренах Польщі. Чому приносилася жертва? Одна з інтерпретацій»; *Л. Войтович* (Львів) «Житичі й стадичі: загадкові племена Дністровського Лівобережжя»; *М. Филипчук* (Львів) «Супровідний матеріал з культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009—2010 рр.)»; *М. Филипчук, Г. Соловій* (Львів) «До питання про ритуальні поховання жертвовного пояса культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року)»; *А. Филипчук* (Львів) «Керамічний посуд з культового місця Пліснеського археологічного комплексу за матеріалами досліджень 2009—2010 рр.»; *М. Пьотровські* (Люблін) «Ще раз про середньовічні гончарські знаки. Генеза клеймування посуду у Франції»; *П. Довгань, Н. Стеблій* (Львів) «Вироби декоративно-ужиткового мистецтва з городища літописного Бужеська»; *М. Пьотровські, М. Волошин* (Люблін, Краків) «Два скарба з ранньосередньовічного Червна (12—13 ст.) — попередня презентація відкриття 2011 р.»; *В. Гупало* (Львів) «До питання про один тип застібок до сумки-

калити»; *С. Терський* (Львів) «Західноподільські декоровані та культові вироби фондової групи «Київська Русь» ЛІМ»; *В. Артюх* (Львів) «Декоративні та культові предмети археологічної колекції Львівського музею історії релігії»; *Н. Білас, Ю. Лукомський, В. Опришк* (Львів) «Церква святого Духа у Львові: історія, археологічні дослідження, спроби відтворення храму».

Таким чином, семінар у Винниках зібрав близько 70 дослідників з різних наукових центрів України, Польщі, Білорусі, Молдови та Росії, які представили низку доповідей, що ґрунтувалися переважно на нових археологічних матеріалах. Ще однією позитивною рисою був культурно та хронологічно широкий спектр доповідей, завдяки чому фахівці різних епох мали нагоду порівняти інтерпретаційні, змістовні, функціональні, стильові та ін. ознаки багатьох подібних артефактів, що трапляються в різних культурах і в різні часи та з погляду різних шкіл, що призводило до жвавих і корисних для всіх сторін дискусій. За матеріалами семінару готується до друку чергове видання Винниківського музею.

Доповіді на семінарі виголошувалися українською, російською, білоруською та польською, і не відчувалося проблеми так зв. «мовного бар'єру». Нарешті, відзначимо чітку роботу оргкомітету (І. Тимець, Н. Білас, О. Осаульчук), який забезпечив плідну роботу семінару. Сподіваємося, що наступний семінар у Винниках, який господарі планують присвятити історії зародження, формування та розвитку археологічної науки в Україні в пам'ять проф. М.А. Пелешішина пройде на такому само організаційному та науковому рівні.

Насамкінець варто наголосити на активній позиції винниківських музейників. Враховуючи те, що вони постійно примножують його археологічну добірку, здійснюють планомірні археологічні експедиції, досліджуючи різноманітні пам'ятки Галичини, провадять на базі музею археологічні семінари та публікують збірки наукових студій (переважно археологічних), можна вважати Винники новим енергійним і дієвим осередком розвитку археологічної науки в Україні.

С.Б. БУЙСЬКИХ

ДО 90-РІЧЧЯ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА КУЧЕРИ (1922—1999)

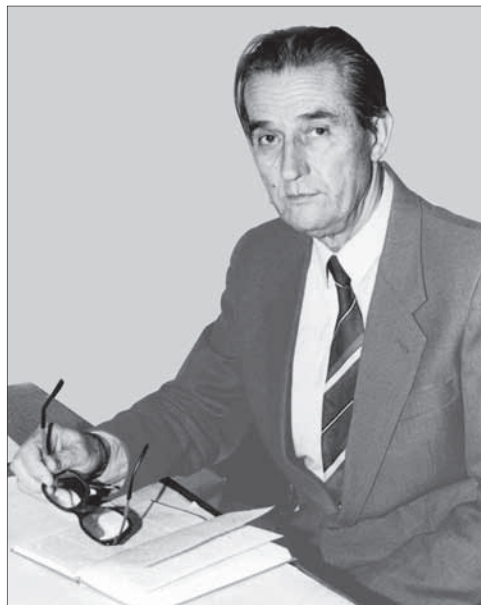
21 листопада цього року виповнилося 90 років від дня народження Михайла Петровича Кучери — доктора історичних наук, відомого фахівця з давньоруської та середньовічної археології та історії. З його діяльністю пов'язана ціла епоха у вітчизняній слов'яно-руській археології, і з роками це відчувається все більше та виразніше.

Практично немає південноруського регіону, який би Михайло Петрович не сходив, не розвідав і не досліджував. Перші кроки були зроблені ще під час навчання в університеті, а від 1950-х рр. він розпочав розкопки давньоруських городищ. З-поміж численних досліджених ним пам'яток назвемо городища поблизу сіл Підгірці (Плісненськ), Сокільці, Городище, Ходорів, Затуринці, Стара Ушиця, Проців, Бушево, біля хут. Миклашевського та Кизивер, Луцьке й Васильківське городища, укріплені пункти Поросся та замчища Поділля.

Та найулюбленішою справою Михайла Петровича були археологічні розвідки. Він виявив, обстежив і задокументував сотні городищ, поселень, могильників і валів на Волині, Поділлі, в Побужжі і Подністер'ї, Середній Наддніпрянщині та Дніпровському лівобережжі. Хоча в центрі уваги дослідника були давньоруські городища, він заодно фіксував інші пам'ятки та різних епох. Можна без перебільшення стверджувати, що М.П. Кучера реалізував протягом кількох десятиліть програму масштабних розвідок давньоруських пам'яток у всіх історичних південно-руських землях. Цей унікальний понад півстолітній досвід польових досліджень і став тим науковим базисом, який дозволив вченому сформулювати власне бачення ключових проблем давньоруської археології та історії, а також намітити шляхи їх вирішення.

М.П. Кучера був і лишається найавторитетнішим знавцем середньовічної фортифікації, оборонних споруд і городищ, військової справи всіх земель-князівств Південної Русі. Запропоновані ним підходи до розробки хронології та типології давньоруської та післямонгольської кераміки й досі актуальні та дієві.

Енциклопедичні знання писемних і археологічних джерел, колосальна наукова ерудиція

в поєднанні з безпрецедентним польовим досвідом дозволили вченому сформулювати оригінальні погляди на історію, хронологію та географію формування давньоруської державності й культури на основі розвитку південноруських етноплемінних угруповань слов'янської доби. М.П. Кучера перший серед вітчизняних вчених виділив групу середньовічного посуду XIV—XV ст., визначив її характерні риси та довів, що вона, продовжуючи давньоруські керамічні традиції, мала й певні специфічні особливості (профілювання, тісто, випал тощо), прикметні кераміці післямонгольського часу. Це заклало початок виокремленню, датуванню та подальшому вивченню пізньосередньовічних пам'яток України.

Ім'я Михайла Петровича назавжди нерозривно пов'язане з блискучим вирішенням складного кола проблеми походження, датування, призначення та історичної долі грандіозних оборонних ліній — так зв. Змієвих валів. До наукового їх вивчення спонукав актуалізований у 70-і рр. громадський інтерес до цих пам'яток. На виконання доручення Ради Міністрів і Президії Академії наук України була розроблена спеціальна програма та створена експедиція

Інституту археології, яку очолив М.П. Кучера. П'ятнадцять років (1974—1988) тривали безпрецедентні дослідження, в ході яких було пройдено, картографовано та обстежено понад 900 км ділянок дев'яти ліній 23 Змієвих валів. Для реалізації того завдання Михайло Петрович розробив і втілював спеціальну методику комплексного дослідження такого незвичного типу археологічних пам'яток. Загальне картографування здійснювалося на підставі детальної зйомки виявлених розвідкою ділянок валів і ровів різного ступеню збереженості. Встановлювався також навколишній археологічний контекст і мікротопографічні умови відповідної ділянки оборонних споруд. Проводилося масштабне поперечне нівелювання на найрепрезентативніших ділянках валів і ровів, завдяки якому створено численні серії їхнього профілю. Визначалися місця в лініях валів/ровів, які за сукупністю певних ознак (ступінь збереження, локальні топографічні особливості, організаційна можливість та ін.) були потенційно придатні для здійснення на таких ділянках конкретної лінії наступного циклу досліджень. Вони зводилися до розкопок, що поєднували вертикальний перетин валу та рову задля встановлення їхньої стратиграфії з горизонтальним дослідженням ділянок, за якими вивчалася внутрішня планіграфія та конструкція валу. Було зроблено десятки профілів і планів ділянок різних валів. Польові креслення (особливо розрізи валів/ровів) мають часто кілька метрів завдовжки. Загальна площа та кубічний обсяг виконаних робіт просто вражає, особливо зважаючи на нечисленний склад розвідкових експедицій Михайла Петровича. В ході археологічних досліджень були визначені основні різновиди конструкції різних ліній деревно-земляних укріплень (зрубна й перекладна) та виявлені унікальні, зокрема з погляду на їхню закономірну нечисленність, артефакти давньоруського часу.

Ці безцінні географічно-картографічні, а також власне археологічні та конструктивно-будівельні спостереження й стали основою наукового культурно-хронологічного визначення Змієвих валів. Аналіз цієї сукупної інформації разом з вивченням історичних джерел і літописної хронології військово-політичного розвитку слов'янських земель дозволили переконливо довести, що Змієві вали є фортифікаційними спорудами, зведеними за Володимира Святого та Ярослава Мудрого, себто наприкінці X — в першій половині XI ст. для пасивного захисту території молодого давньоруської держави в Середньому Подніпров'ї (Руської Зем-

лі) від нападів печенігів. Другий етап зведення та поновлення ліній валів у Пороссі та на Лівобережжі в XII ст. був пов'язаний з активізацією половецької загрози. М.П. Кучера переконливо показав, що Змієві вали утворювали складну й добре продуману, глибоко ешелоновану та розгалужену захисну систему, фронтально обернену проти степового Півдня. Ця система, планування й будівництво якої потребувало загальнодержавних циклопічних зусиль, була дуже ефективно вписана в природно-ландшафтну структуру кожної місцевості та базувалася на вдало продуманій комбінації природних захисних властивостей довкілля та штучно створених. Складена дослідником карта цього типу укріплень і розроблена ним класифікація їх конструктивних особливостей дозволили здійснити реконструкцію процесу будівництва й обрахувати вірогідні людські та сировинні затрати на зведення Змієвих валів.

Що не менш важливо, на ґрунті цих багатолітніх робіт і осмислення їхніх результатів М.П. Кучері вдалося виділити сукупність ознак, які дозволили відокремити власне давньоруські Змієві вали від пам'яток скіфського часу та пізньосередньовічної фортифікації. Результати цього непересічного дослідження та створена дослідником концепція набули визнання серед найавторитетніших вчених, а виконана тема увінчалася взірцевою за якістю монографією та блискучим захистом докторської дисертації. Саме М.П. Кучера зміг до тонкощів спланувати, організувати й втілити тривале й науково бездоганне, чітко й детально документоване, методично новаторське дослідження, яке прояснило вікову таємницю валів і поставило неспростовно аргументовану крапку на непрофесійних спекуляціях. Не буде перебільшенням сказати, що дослідження Змієвих і Траянових валів можна вважати справжнім науковим подвигом М.П. Кучери.

З ім'ям М.П. Кучери пов'язаний і початок археологічного вивчення пам'яток України козацької доби. Розкопки кінця 80-х — середини 90-х рр. у Чигирині на місці фортеці XVI—XVII ст. та в Суботові на місці садиби Хмельницьких були закономірним продовженням вимушено перерваних робіт 60—70-х рр. і поклали початок фаховому й систематичному дослідженню археологічних старожитностей пізньосередньовічного періоду в незалежній Україні.

У 70—80-х рр. М.П. Кучера очолював відділ польових досліджень Інституту археології та доклав значних зусиль для вдосконалення теорії та практики ведення археологічних польових

досліджень в Україні. Впродовж усього життя Михайло Петрович наполегливо вів багатогранну діяльність з охорони археологічних пам'яток як важливої складової національної історико-культурної спадщини. Численні охоронні паспорти на пам'ятки археології, складені Михайлом Петровичем на підставі власних польових досліджень, зразкові за точністю, вичерпністю та охайністю оформлення. Ці документи також є яскравим прикладом найсумліннішого ставлення вченого до відкритих ним пам'яток, першоджерел, до збереження та вивчення безцінного історико-культурного надбання. Цю благородну справу М.П. Кучера продовжував до останнього часу, піклуючись про розробку та апробацію нових форм охоронної документації, глибоко переживаючи все частіші повідомлення про новітнє варварське нищення валів, городищ, селищ і курганів.

Виняткові наукові чесноти Михайла Петровича органічно поєднувалися з рідкісними суто людськими якостями. Легендарна працьовитість, виключна наукова чесність, достовірність і точність, скрупульозність, пунктуальність і охайність польових досліджень, бездоганне взірцеве володіння прийомами графічної фіксації — ці риси були невід'ємними складовими особистості вченого та його наукового стилю. Надзвичайну виконавчу сумлінність Михайла Петровича цінувало керівництво Інституту археології та Академії наук, тож йому постійно доручали всілякі науково-організаційні завдання. Одним з найвідповідальнішим із таких доручень було головування М.П. Кучери в Раді по координації археологічних досліджень в Україні у 80—90-х рр.

Усі, хто знав Михайла Петровича, відзначали та цінували його виняткову скромність і порядність. Ті з колег, кому пощастило працювати з ним в експедиціях, знали його цілковиту невибагливість до побутових умов, яка межувала з аскетизмом. Внутрішня організованість і дисциплінованість гармонічно поєднувалися з зовнішньою акуратністю, підтягнутістю та імпрезантністю. Організованість М.П. Кучери проявлялася в усьому, зокрема в систематизованості його численних особистих паперів. Архів вченого, дбайливо переданий до Інституту археології його вдовою Галиною Іванівною та донькою Тетяною, — зразок впорядкованого особистого архіву. Він складається переважно з копій власних польових звітів і робочих матеріалів з підготовки статей і монографій, а також документів і листування, пов'язаних із виконанням численних виробничих та орга-

нізаційних завдань. Окрім двох статей, які не встигли вийти з друку за життя автора (нині опубліковані), фактично решту праць дослідник встиг надрукувати.

Ця талановита, дуже працьовита, тиха й спокійна людина була живим містком, що пов'язував епоху славетних вчених довоєнної та повоєнної пори із сьогоденням. Михайло Петрович особисто знав і працював з багатьма яскравими представниками старшого покоління науковців і ділився споминами про них з молодими колегами. Бойовий фронтовик і заслужений ветеран війни, кавалер багатьох найвищих нагород Радянського Союзу та Польщі, М.П. Кучера належав до покоління, яке не тільки винесло тягар найстрашніших соціальних випробувань ХХ ст., але й мусило жити та працювати в умовах тоталітарних заборон і диких табу, що панували в гуманітарній науці на той час. Дуже шкода, що видання вкрай важливої та досі актуальної монографії «Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем», підготовленої ще в 70-і рр., було відкладене на десятиліття не з вини автора. Ще більше засмучує, що свою книжку, яка вийшла мізерним тиражем у 1999 р., автор уже не побачив.

Михайло Петрович був до останнього напружуд сучасним вченим, знайомився з новітніми, іноді незвичними для нас роботами, методиками та підходами. Він підтримував новаторські роботи, усвідомлюючи їхню необхідність і значення в подальшому поступі археології, оцінюючи наукове сумління, чесність і працьовитість молодих науковців. Михайло Петрович полишив нам унікальний за обсягом і змістом приклад плідного, вдумливого та приязного ставлення до рецензування та опонування дисертаційних робіт. Чимало кандидатів і докторів наук завдячують Михайлу Петровичу за працю над їхніми дисертаціями, консультації та інформацію, цінні поради, редагування та іншу допомогу.

Вважатися учнем Михайла Петровича було одночасно почесно, але й не просто. Право збагнути, освоїти та перейняти його власні найважливіші та оригінальні польові й аналітичні прийоми та навички він довіряв лише тим, хто постійно, сумлінно та зацікавлено працював поруч із ним і свідомо робив кроки до фахового самовдосконалення. Колеги Михайла Петровича мали унікальну можливість користуватися його енциклопедичними знаннями писемних та археологічних джерел, дізнаватися його авторитетну думку з широкого кола наукових проблем. Його рідкісна, завжди

мобілізована пам'ять була здатна відтворити умови й обставини, місце та хронологію знахідки будь-якого віднайденого ним колись артефакта, об'єкта чи археологічної пам'ятки. І нині, наштотуючись на різні проблеми, як, приміром, хронологічне визначення кераміки, пошук певних археологічних пам'яток, осмислення складної стратиграфічної та планіграфічної ситуації розкопів, визначення

конструктивних особливостей давньоруських споруд, ми подумки звертаємося до постаті Михайла Петровича, який з найвищим ступенем імовірності та доказовості міг дати компетентне пояснення, пораду й окреслити коло найближчих аналогій. З його відходом у вічність все істотніше відчувається і значення, і водночас втрата в поступі дослідження слов'яно-руської археології.

А.П. ТОМАШЕВСЬКИЙ

ДО 75-РІЧЧЯ ОЛЕГА ВАСИЛЬОВИЧА СУХОБОКОВА (1937—2008)

26 жовтня цього року виповнюється 75 років від дня народження Олега Васильовича Сухобоків — відомого археолога-славіста, дослідника слов'янської та давньоруської історії, доктора історичних наук. Хоч Олег Васильовича вже кілька років немає з нами, все ж не полишає відчуття, що він постійно присутній серед нас.

Народився Олег Васильович 26 жовтня 1937 р. у м. Трубчевськ (нині — місто в Брянській обл., РФ) в сім'ї вчителів. Після закінчення середньої школи та служби у лавах Радянської армії (1956—1959), Олег Васильович навчався на історичному факультеті Харківського державного університету ім. О.М. Горького (1959—1964), де захопився давньою історією та археологією, брав участь у розкопках. Це захоплення вилилося в те, що після двох років вчителювання (1964—1966) у школі в м. Торез Донецької обл. Олег Васильович вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де спеціалізувався в галузі слов'янської та давньоруської археології України. Його науковим керівником був В.Й. Довженко. І все подальше життя О.В. Сухобоків було пов'язане з Інститутом археології, де у відділі давньоруської та середньовічної археології він пройшов усі щаблі зростання від молодшого наукового співробітника (1969—1973) до наукового (1973—1976), а далі — старшого наукового (1976—1993) та, зрештою, провідного співробітника (1994—2008).

Головні інтереси Олега Васильовича були спрямовані на Лівобережжя Дніпра. Тому була присвячена його кандидатська дисертація «Населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині першого тисячоліття н. е.», яку він захистив 1973 р., а також докторська «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.» (1993 р.) та інші праці, там він відкрив і дослідив чимало пам'яток.

Спочатку (1966—1974) Олег Васильович працював у експедиціях, які очолювали Д.Т. Березовець, В.І. Бідзіля, В.К. Гончаров, В.Й. Довженко, А.І. Кубишев, М.П. Кучера, О.М. Лесков, Є.В. Махно, Д.Я. Телегін. Очоливши 1968 р. Лівобережний загін Ранньослов'янської експедиції ІА АН УРСР, реорганізований у 1974 р. в Лівобережну слов'яно-руську експедицію, вчений досліджував такі пам'ятки, як Курган-Азак (1968), поселення волинцевської культури Ходосівка (1972), роменсько-давньоруське городище та селище Ніцаха (1973—1974, 1976, 1986—1988), роменське городище біля м. Опішне (1974—1975), ранньороменське городище, селище та могильник біля с. Кам'яне (1976—1978), літописні давньоруські міста Путивль (1979—1982, 2006), Лубни (1980—1981) і Ромни (1992, 1999), епонімну пам'ятку волинцевської культури — поселення Волинцеве (1980—1981), ранньослов'янське поселення Засулля (1980), роменське городище Лухтівка (1983),

роменсько-давньоруський комплекс біля с. Зелений Гай (1983), ранньосіверянське городище біля с. Битиця (1985—1992), давньоруське поселення Циблі (1995), епонімне роменське городище Монастирище (1999) та ін. У процесі цих досліджень О.В. Сухобоков встановив дати заснування міст Путивль, Лубни та Ромни. Надалі в складі Міжнародної українсько-турецької південної середньовічної експедиції (1997—2004) Олег Васильович брав участь у розкопках середньовічних турецьких пам'яток у Очакові та Білгороді-Дністровському (Акерман).

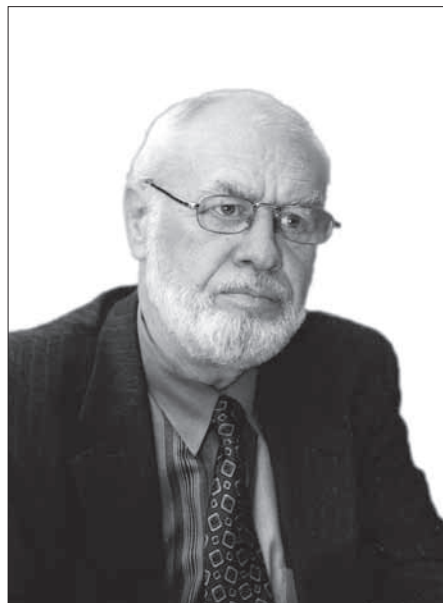
У 1995—1998 рр. вчений паралельно працював у Інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури та мистецтв України, де керував групою з підготовки зводу пам'яток салтівської культури, був науковим консультантом у створенні археологічних розділів «Зводу пам'яток історії та культури України» Полтавської та Сумської областей.

Олег Васильович (за сумісництвом) проявив себе й на педагогічній ниві — спочатку як професор Міжнародного Соломонового університету у Києві, пізніше — як професор кафедри давньої та середньовічної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

За свою наукову діяльність О.В. Сухобоков був нагороджений дипломом і почесною відзнакою «Золота Ярославна» (2000), а також Почесною грамотою Президії НАН України (2007). У 1989 р. йому було присвоєно звання «Почесний громадянин м. Путивль».

Науковий доробок дослідника становить понад 150 праць, з-поміж яких чотири монографії та розділи в двох колективних книжках. Нині його учні готують до друку матеріали досліджених ним унікальних археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя, які він не встиг видати.

Олег Васильович лишився в пам'яті людей, які знали його, як особистість непересічна,

енергійна, творча, ерудована та з широким колом наукових інтересів: археологія, історія та культура населення Лівобережної України другої половини I — початку II тис., зокрема східнослов'янського племені сіверян, народів Хозарського каганату VIII—X ст., взаємостосунки хозарів і аланів лісостепового Подоння та східних слов'ян та ін. Як науковий керівник, опонент і член спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, член редколегії періодичних видань «Сходознавство» та «Хозарський альманах» (Київ), «Наукові записки з української історії» (Переяслав-Хмельницький), «Сумська старовина» (Суми), «Археологічний альманах» (Донецьк) Олег Васильович дав путівку у світ науки багатьом археологам і сходознавцям. Але головним його внеском були й лишаються праці з археології та історії Лівобережжя України (бібліографію див.: Комар А.В. Памяти Олега Васильевича Сухобокова (1937—2008) // Хазарский альманах. — 2009. — 8. — С. 335—352).

О.П. МОЦЯ, О.В. КОЛИБЕНКО

СВІТАЛІЙ ПАМ'ЯТІ БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА

Вітчизняна наука понесла величезну втрату. 8 липня 2012 р., на 92-у році, пішов з життя знаний український вчений, один із відомих археологів Східної Європи, патріарх української лівобережної школи археології, видатний скіфознавець, професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Борис Андрійович Шрамко.

Б.А. Шрамко народився 17 січня 1921 р. у м. Гомель (Білорусія), але увесь його довгий життєвий і науковий шлях був пов'язаний з Україною та Харковом. Тут Б.А.Шрамко навчався на історичному факультеті університету, звідси пішов на війну. Сюди бойовий офіцер повернувся після воєнного лихоліття. Від цього часу починається багатолітня епопея розвитку та становлення Б.А.Шрамка як визначного вченого та викладача університету.

Усіх, знайомих з науковою спадщиною Бориса Андрійовича, вражає широта його наукових інтересів і величезна ерудиція. Прекрасний польовий археолог і вчений-теоретик, він займався різними проблемами, починаючи від епохи бронзи та закінчуючи добою середньовіччя¹. Втім, головне місце в його дослідженнях незмінно займали пам'ятки раннього залізного

віку. Справжньою перлиною його наукової спадщини стали багаторічні розкопки та публікація матеріалів славнозвісного Більського городища скіфського періоду в басейні р. Ворскла – найбільшого укріпленого поселення свого часу на теренах Європи. Фундаментальні розробки Б.А. Шрамка в галузі господарської діяльності лісостепових племен є важливою складовою наших знань з історії раннього залізного віку.

Б.А. Шрамко виховав цілу плеяду археологів, що зараз плідно працюють у багатьох наукових центрах нашої країни, займаючись широким спектром науковим проблем.

Світла пам'ять про нашого видатного сучасника, мудру людину назавжди залишиться в наших серцях!

¹ Аналіз наукового доробку Б.А. Шрамка та його роль в археології — справа майбутнього. Певною мірою це відображено в низці статей з нагоди 90-річчя вченого: *Буйнов Ю.В.* До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка // *Археологія*. — 2010. — № 4. — С. 136—138; *Буйнов Ю.В.* Слово об Учителе // *Древности Восточной Европы*. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 14—16; *Посохов С.И.* Слово о юбиляре // Там же. — С. 8—9; *Скорый С.А., Алексеев А.Ю., Яблонский Л.Т.* К юбилею Бориса Андреевича Шрамко // *РА*. — 2011. — № 3. — С. 185—187

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ РЕДКОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» ДО МАС-МЕДІА

Вельмишановні панове журналісти!

Радіо, телебачення, журнали, газети, інтернет сучасної України повняються різноманітними фантазіями про далеке минуле українців. Не стали винятком навіть такі серйозні мас-медіа як газета Верховної Ради «Голос України» та Перший національний радіоканал України. Уже тривалий час щонеділі, о 8.30 ранку, на останньому транслюється передача «З глибини тисячоліть», автором якої є професор Валерій Бебик.

Редакційна колегія журналу змушена реагувати на численні звернення громадян і дати фахову оцінку фантастичним «концепціям» згаданого професора політології. «Історичні» пасажі В. Бебика просто неймовірні та через це непідвладні науковому аналізу (див.: Отрошенко 2007). Висловлювані ним у радіоефірі «теорії» — на зразок «скіфо-трипільської цивілізації», «українського еллінізму, блідим відображенням якого є антична культура», «українського походження Христа, Будди і Чингіз-хана», «татаро-монгольської української держави» — то прояв найгіршого сорту наївного історичного примітивізму та дилетантства, якому підходить прислів'я «на городі бузина, а в Києві дядько» (а бузини у нас вистачає, але то інша тема!). Чимало подібних неадекватних «відкриттів» цього «вченого» (до речі, інженера за освітою, кандидата філософських наук і доктора політичних наук, проректора університету «Україна», радника президента) пов'язано з топонімікою України. Приміром, він переконаний, що столицю Лівії м. Тріполі так назвали трипільські емігранти з України, єгипетські копти походять з України, бо тут є с. Коптилове, римський імператор Сулла — виходець із Посулля, засновники Риму Ромул і Рем — із м. Ромни на Сумщині, з Сумщини ж походять легендарні шумери або сумери, а перший фараон Єгипту Менес — з райцентру Мена на Чернігівщині, як і його землячка знаменита «фараонесса» Нефертіті?! В одній з останніх недільних радіопередач В. Бебик вразив слухачів тим, що м. Мілет в Малій Азії — один із найактивніших пунктів грець-

кої колонізації Північного Надчорномор'я — заснували вихідці з Мелітополя. Лукавий «політолог» не переймається тим, що Мелітополь став містом і отримав назву 1842 р., себто в новітні часи, а місто греків-ахейців Мілет відоме від XIV ст. до н. е.

Фантастичні оповідки В. Бебика — по суті, профанація науки, вони дискредитують не тільки державне радіо, але й усю країну. Висловлювання подібних дурниць на будь-якому суспільному рівні, а тим паче по національному радіо, м'яко кажучи, дивує та викликає саркастичну посмішку у вітчизняних істориків. А за кордоном це може бути оцінено як свідчення недорозвиненості історичної свідомості, невігластва «диких» українців, щоправда, там є «власні бебики».

Професор В. Бебик не єдиний міфотворець у галузі первісної історії. Столичні видання, радіо та телебачення повняються сенсаційними «відкриттями» на зразок: райдуга означає «дуга бога Ра», що свідчить про тісні зв'язки слов'янства з єгиптянами; Троя розміщувалася на березі Дніпра навпроти Києва, адже від того легендарного міста й походить назва мікрорайону Троєщина; Дарниця — це земля, подарована скіфо-українцям персидським царем Дарієм за стійкість, проявлену під час війни 514 р. до н. е.

Подібна політизована маячня розквітла в наш час не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі. Наприклад, російська дослідниця Н.Р. Гусева з патріотичних міркувань виводить індоєвропейські народи з Архангельщини. Адже найдавніші індоєвропейці, зокрема давні арії Індії та Ірану, за їхніми священними текстами — «Ригведою» та «Авестою», були блондинами, а на берегах Білого моря за збігом причин так багато блакитно-оких блондинів! До речі, легендарний галюциногенний напій аріїв соому (хаому) Н.Р. Гусева називає молочним самогоном, який, на її думку, був давніший за плодово-овочеве питво трипільських племен Надчорномор'я (Гусева 1996, с. 27). Не вдаючись у дискусію «про пріоритети арійського самогону над трипільським», сам факт яких не має жодних доказів,

окрім сміливої декларації авторки, зазначимо, що фантастичні погляди згаданих міфотворців історії аргументовані на рівні процесу самогоноваріння загадкових аріїв Архангельщини та трипільців України.

Небувалий сплеск історичної міфотворчості в наш час має конкретні причини. Розвал Радянського Союзу супроводжувався розчаруванням його громадян в усталених концепціях, а також в офіційній науці, яка їх продукувала, але передбачити крах супердержави не змогла. Тотальна недовіра аж до масового відторгнення наукових постулатів радянської епохи збіглася з пробудженням інтересу до історичного минулого як потенційної можливості прогнозування непевного майбутнього. Тотальна недовіра до радянських істориків і археологів, зростаючий суспільний голод на історичну інформацію почали задовольняти не «дискредитовані» роботою в радянських університетах та Академії наук УРСР науковці, а політизовані аматори й оперативні міфотворці-заробітчани, попросту кажучи — профани. Їхні яскраві, не обтяжені аргументацією «теорії» вигідно вирізнялися на тлі надто сухих і складних для сприйняття пересічним громадянином міркувань академічних вчених.

У переломні етапи історії люди схильні відмовлятися від застарілих ідеологічних концепцій на користь нових, які більше відповідають історичним реаліям. Однак поява останніх, як правило, супроводжується значною кількістю, так би мовити, «інтелектуального браку»: релігійних ересей, квазіідеологій, псевдонаукових концепцій, які буває важко відрізнити від неоязичницьких релігійних текстів. Адже вони часто спираються не на факти чи закони логіки, а на принцип віри, а їхні прибічники утворюють своєрідні секти. Типовим прикладом такої продукції є нещодавно «відкриті» скрижалі з заповітом княгині Ольги, які без жодної наукової експертизи рекламують не тільки в інтернеті, але й на державному телебаченні та радіо. А навіщо та експертиза, що можуть вчені? Тільки що й «приховувати» інформацію від громадян, адже вони — породження іншої доби, радянської, до якої немає довіри.

Автори таких новітніх псевдонаукових фантазій на теми далекого минулого, як правило, політично заангажовані, ультрапатріотично — насправді псевдопатріотично — налаштовані аматори найгіршого гатунку, які не тільки не освоїли ази науки історії, але й абсолютно нетерпимі до критики своїх побудов і всіх незгодних. У підсумку псевдонаукові, ультрапа-

тріотичні «концепції» походження росіян, казахів, туркменів, українців та інших колишніх народів СРСР заповнили пострадянський простір. Ці сміливі, але абсолютно відірвані від археологічних реалій і тенденційні марення надто недолугі, аби на них звертали увагу професійні науковці.

Одна з причин тотальної міфологізації далекого минулого України полягає в катастрофічній нестачі кваліфікованих фахівців у галузі первісної історії та археології. Три сотні археологів на 47 млн українців, її територію та протяжність історії (десь 1 млн років) — їх надто мало, щоб задовольнити цікавість суспільства до далекого минулого. Дефіцит археологів, здатних популярно та переконливо донести історичну правду до широкої громадськості, створив умови для задоволення зростаючого попиту українців фантазіями навіть не аматорів — серед таких є знавці, а просто шарлатанами. Нестача фахівців у будь-якій царині науки призводить до здичавіння громадян в цій галузі знань. Саме такий стан спостерігається в уявленнях українського народу про своє далеке минуле. Перемогти цю небезпечну для українського суспільства тяжку соціальну хворобу можна, лише суттєво збільшивши чисельність верстви археологів. Саме цим уже 12-й рік переймається створена співробітниками Інституту археології НАНУ в Києво-Могилянській академії магістерська програма з археології, випускники якої поповнюють щороку ряди активно діючих археологів України. Скорочення набору студентів на програму на третину (з 15 до 10) свідчить про повне ігнорування Міністерством освіти кричущих проблем української археології, яка фізично не в змозі протистояти навалі «чорних археологів» і всіляких міфотворців.

Особливо сміливі в етнологічних побудовах прибічники трипільських витоків українців і всього «прогресивного» людства. Із затвердженого Міністерством освіти України навчального посібника для студентів педагогічних закладів «Історія педагогічної думки і освіти в Україні» (Київ 1993, автори проф. О.О. Любар і Д.Т. Федоренко) дізнаємося (стор. 29), що відома з давньоарійських текстів хаоманіякий не російсько-арійський молочний самогон, як стверджувала Н. Гусева, а предковічне українсько-трипільське питво, бо від нього походить українське ім'я Хома. На стор. 22 читаємо: *«Праукраїнці-трипільці стали родоначальниками... славнозвісних борців українських, велими вітамінізованої страви, яка... і досі не знайшла собі альтернативи»*. Як вдавалося трипільцям

зварити борщ без картоплі, помідорів, буряка, моркви, цибулі, часнику, квасолі, перцю та навіть без капусти, про які вони навіть не підозрювали, ще одна таємниця Трипілья, відповідь на яку знає тільки професор О.О. Любар із Криворізького педінституту.

Згадані автори докладно аналізують «*новий підхід до постановки навчання і виховання підростаючого покоління населення праукраїнців трипільської культури*», хоча «*не знайдено жодного підручника чи посібника для шкіл праукраїнців, як відсутні навчальні плани і програми, бо всі вони, як і численні унікальні духовні книги епохи неоліту, знищені вогнем, мечем і водою під час і враз після хрещення Київської Русі в 988 р.*». Та попри це авторам відомо, що «*система виховання і освіти населення праукраїнців уже в IV—III тисячоліттях до Різдва Христового була найбільш прогресивною у порівнянні з будь-якими цивілізаціями тогочасного світу*» (Любар, Федоренко 1993, с. 23—25). Може й так, чого не скажеш про сучасну освіту в Україні, якщо такі посібники Міністерство освіти рекомендує нашим студентам.

Романтично-фантастична трипільська версія походження українців розквітла за роки незалежності в середовищі патріотично налаштованих аматорів. Попри несприйняття фахівцями цього квазінаукового покруча та його неодноразову критику різними дослідниками, зокрема й на сторінках нашого журналу (див.: Залізник 2004), цей відверто фантастичний міф має досить широке коло прихильників серед свідомих українців. Кількість літературних фантазій на цю тему не піддається обліку та утворює окремий псевдонауковий жанр так зв. україністики, що вже отримав назву «трипология». Одним із його наріжних каменів є непохитний автохтонізм триплогів. Схоже, вони й не підозрюють, що своїм корінням він сягає гірших традицій радянської археології. На противагу «космополітичним міграціоністам» відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів в СРСР мало патріотичний підтекст, який нерідко виливався у твердження на зразок «*радянський неандерталець найпрогресивніший у світі*» або, як прозвучало з трибуни наукової сесії відділення історії та філософії АН СРСР 1952 р., «*російський киїк-кобинець простягнув руку дружби китайському синантропу, і вони об'єдналися проти імперіалістичного неандертальця*» (Брайчевський 2002, с. 177).

Сучасні трипологи категорично заперечують давно очевидне для фахівців балкано-дунайське коріння трипільської культури. Цій непатріотичній, на їхню думку, позиції за-

проданців-міграціоністів вони протиставляють школу патріотичних автохтоністів. Останні нібито не тільки не визнають загальновідомі балкано-дунайські генетичні зв'язки Трипілья, але й вважають Україну батьківщиною рільництва та скотарства, а Трипілья — давньоукраїнською державою, матір'ю усіх цивілізацій. Не володіючи жодними науковими джерелами з трипільської проблематики, трипологи для зміцнення своєї позиції зараховують до автохтоністів таких авторитетних вчених минулого як М. Грушевського, М. Біляшівського, В. Щербаківського, В. Даниленка, О. Кандибу-Ольжича, В. Петрова та ін. знаних українських дослідників. Мусимо розчарувати «патріотів» — згадані вчені не тільки не вважали трипільців українцями, а Трипілья — автохтонним в Україні, але й бачили його витoki у Подунав'ї, на Балканах і в Малій Азії.

Зокрема, М. Грушевський вбачав аналогії щойно дослідженим В. Хвойкою під Трипільям матеріалам далеко на південь від України «в знахідках середньодунайських країв», у Фесалії та «в пам'ятках старої егейської культури передмікенських часів». Ці паралелі, на думку історика, «*роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самотійності (Трипілья — Ред.) і більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських нахідок*» (Грушевський 1913, с. 45—46).

М. Біляшівський відзначав у трипільській культурі східні впливи та вважав, що вона проникла з півдня — з Фінікії чи Єгипту (Біляшевський 1899, с. 8).

В. Щербаківський писав: «*Трипільці — це круглоголові передньоазійського типу (яфети-ти), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії*» (Щербаківський 1941, с. 39).

В. Петров був учнем В. Щербаківського і як його наступник вважав, що «*Трипільці належать до так званого передньоазійського антропологічного типу. Вони є представниками арменійного (баскоїдного) типу... Проф. В. Щербаківський мав цілковиту рацію, вказуючи на спорідненість між трипільцями і хетітами Малої Азії. Для хетитів властиве також скошене чоло, вигнутий вірлячий ніс, продовгасте, витягнене обличчя, як і для трипільців... За своїм антропологічним типом українці не є трипільці. Як в мовному відношенні український народ говорить однією з індоевропейських мов, а не однією з передіндоевропейських, яфетичною або-що, так і антропологічно український народ не може бути ототожнений з народами, що справді є прямими нащадками неолітичної людності Європи*» (Петров 1992, с. 22, 24). Або: «*Теперішня*

українська людність не належить до неолітичного «арменійського» расового типу, репрезентованого в третьому тисячолітті до Різдва Христового на території України трипільською людністю, як і мова українська ґрунтовно відрізняється від яфетичних мов Кавказу та Малої Азії, не маючи з ними нічого спільного» (Петров 1992, с. 109).

О. Кандиба-Ольжич також не вважав Трипільля автохтонним на українських землях: «Культура мальованої кераміки... була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу» (Кандиба-Ольжич 1937, с. 9).

В. Даниленко серед культур розписної кераміки Європи, до яких належить і Трипільля, виділяв лінію розвитку, яку «в силу очевидного родства з юго-западноанатолійської культурою, естеством всею связувать с проникшей из Восточного Средиземноморья в Южную Европу ветвью архаичного семито-хамитского массива» (Даниленко 1974, с. 142).

Отже, розмови про знаних дослідників — «глашатаїв справжньої правди», які нібито масово дотримувалися автохтоністських поглядів на походження Трипільля, то чистої води вигадки. Їхніх праць нинішні «знавці історії» просто не читали, що більше — вони й недоступні їхньому хворому на автохтонізм мозку. В їхній свідомості не вкладається, що сам М. Грушевський стояв біля витоків «непатріотичної» міграційної версії походження трипільців з Подунав'я, Балкан і Малої Азії, а В. Даниленко виводив балкано-дунайський неоліт і культури розписної кераміки Європи зі Східного Середземномор'я.

Давно на слуху скандально відома концепція священної трипільської Аратти народного академіка Ю. Шилова — придумали й такого академіка, аби паплюжити «ненародних». «Включивши екстрасенсорику та ясновидіння» — того виявляється досить, народний академік дійшов висновку, що трипільська Аратта була не тільки матір'ю всіх стародавніх цивілізацій (Шумер, Єгипет, Китай, Майя тощо), але й Російської імперії (Шилов 2003, с. 3). Оскільки остання нібито є прямим нащадком Трипільля і хранителем трипільських традицій, Ю. Шилов закликає рятувати Російську імперію спільними зусиллями росіян, українців, білорусів (Шилов 2000, с. 75, 92, 105). Не коментуючи однаково абсурдні та бездоказові марення «спасителя людства» (так Ю. Шилов себе називає), зазначимо, що ця шовіністична маячня зібрала під свої прапори значну частину свідомого українства від замріяних романтиків до деяких знаних політиків і народних депутатів. Народний академік, як відомий шуролов із середньовічної казки, на-

граючи на сопілочці солодкі трипільські мелодії, завів багатьох громадян у драговину нового імперського псевдоісторичного міфу, що кличе українців до чергового єднання в Російській імперії для подальшого протистояння «нецивілізованому світу».

Дивує не політична гнучкість «православного академіка оригінальних ідей», а діалектична терпимість деяких українських патріотів, зокрема й кількох нардепів, які морально та матеріально підтримують цю одіозну фігуру, яка за українські гроші не тільки дискредитує українську науку, але й наполегливо бореться проти незалежності України.

Можна почути, що трипільський міф піднесе престиж Української держави в очах сусідів і згуртує українців. Однак світова історія рясніє численними прикладами фатальних наслідків міфологізації національної історії, коли всіма неправдами й брутальним насиллям над історичними фактами політики намагалися звеличити свою країну за допомогою її псевдоісторії, яка не має нічого спільного з реальною. Адольф Гітлер спробував причепити до німецької історії яскравий арійський сюжет, який насправді мав місце в далекому минулому Індії, але не має жодного стосунку до Німеччини. Що з цього вийшло — добре відомо. Дискредитованою стала не тільки німецька наука, але й уся Німеччина та навіть ні в чому не винні давньоіндійські арії, до проблеми яких вчені сучасної Європи й понині не наважуються підступитися.

Інший приклад. Ультрапатріотичні румуни також розпочинають свою історію від культури Кукутені-Трипільля або, щонайпізніше, від заснування Риму, стверджуючи, що не румунська мова походить від латини, а навпаки. Чи вивищила ця абсурдна фантазія румунську націю над сусідами? Питання риторичне.

Зважмо на помилки сусідів і не спішімо за їхніми сутужними спробами притягти Трипільля за вухо до етнічної історії українців. Розумні люди вчать на помилках сусідів (і своїх), а нерозумні — на граблях. Патріотизм українського вченого полягає в максимальному наближенні до історичної правди. Всі спроби прикрасити історію свого народу, навіть з найкращих патріотичних міркувань, як показує світовий досвід, мають зворотний ефект. Врешті-решт історична неправда стає очевидною, що болісно б'є по престижу країни. І трипільсько-український міф не підносить Україну, як сподіваються його прихильники, а навпаки, принижує її в очах сусідів, а заодно дискредитує нашу науку та робить нашу країну посміховиськом в очах

цивілізованої Європи. Звичайно, вчені Європи орієнтуються на наукові праці та не беруть до уваги ті вигадки, але ж вони так само не причетні до вищих ешелонів влади.

Замішана на постколоніальному комплексі меншовартості, щирому патріотизмі, примітивному аматорстві та недовірі до професійної науки, трипільська версія україногенези — типовий приклад псевдонаукової міфотворчості. Користь від неї Україні сумнівна, а шкода очевидна. Вона не тільки не наближає нас до істини, а навпаки, заводить на далекі від історичних реалій манівці. Крім того, в непростий для України час дезорієнтується та вводиться в оману громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі. Сповідуючи і декларуючи ці абсурдні фантазії, ми зводимо себе до стану дикості, до тих часів, коли панувала тільки віра, а наука навіть не народилася.

Від українських науковців можна чути, що дискутувати з прибічниками фантазій Ю. Шилова чи В. Бебика немає сенсу, бо те поза межами науки. Однак ігнорувати цю проблему теж небезпечно. Не отримавши належної фахової оцінки дикі фантазії аматорів на історичні теми

мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляти на сторінки не лише «жовтої» преси та сумнівних радіо- й телепередач, але й підручників, а через них — викривлювати історичну свідомість наступних поколінь.

З огляду на сказане, викликає подив легковажність наших журналістів, які надають ефір усім бажаючим лжезнавцям історії. Давно пора припинити отруювати історичну свідомість громадян хворобливими мареннями псевдопатріотів, які видають себе за єдино справжніх знавців археології та первісної історії. Їх анекдотичні «концепції» не підносять Україну у світовому товаристві, а роблять з неї посміховисько в його очах.

Неповторна й драматична історія України не потребує прикрашання. Патріотизм українського вченого полягає в максимальному наближенні до істини, і викривлення історичних реалій не може бути виправдане жодними патріотичними сентиментами. Ми володіємо реальною давньою й унікальною культурою, яка є складовою європейського культурного надбання і не потребує будь-яких домислів. Не долучайтеся ж, шановні журналісти і співвітчизники, до її спотворення та профанації.

Билишевский Н.Ф. Раскопки у м. Триполья, Киевск. у. // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — 1. — С. 8—9.

Брайчевський М.Ю. Кримська сесія 1952 // *Ruthenica*. — 2002. — 1. — С. 175—184.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Львів, 1913. — Т. I.

Гусева Н. Арктическая родина в Ведах // Древность: Арьи. Славяне. — М., 1996 — С. 8—31.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Залізняк Л. Трипілья очима науковців і політиків // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 95—103.

Кандиба-Ольжич О. Шипенці. — Прага, 1937 (перевидано: Чернівці, 2004).

Любар О.О., Федоренко Д.Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — К., 1993.

Отрощечко В. Справжня історія не пишеться на сумнівних джерелах // Газета «24.ua» від 29 серпня 2007 р.

Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.

Шилов Ю.О. Победа. — К., 2000.

Шилов Ю.О. Праслов'янська Аратта. — К., 2003.

Шербаківський В. Формування української нації. — Прага, 1941.

Редколегія журналу

Р.С. На додаток, щоб Вам не здалися наші висновки про передачу В. Бебика надуманими й тенденційними, ознайомтеся з висловленою в інтернеті думкою не професійного історика, а просто логічно мислячої людини, яка цікавиться історією (подаємо з невеликими скороченнями, мовою оригіналу).

Что такое «бебик» и с чем его едят

Впервые о Бебике я узнал несколько лет назад, из комментариев представителей «101-й российской клавиатурной бригады». Оказалось, что этот Бебик, в газете «Голос Украины» напечатал опус, в ко-

тором утверждал, что Будда родом из Украины, на том лишь основании, что, мол, существует город Старая Буда.

Все бы ничего, НО!!! Газета «Голос Украины» является официальным печатным органом... Верховной Рады Украины. В ней печатаются законы, которые принимаются Верховной Радой и статейки в нудном совдеповском стиле, после прочтения которых начинают ныть зубы. Т.е. ни один нормальный человек эту газету в Украине не выписывает. Распространяется она «в добровольно-принудительном порядке» по гос. учреждениям.

Поэтому, возникает логичный вопрос: а каким образом об этом неадеквате, главе правления «Всеукраинской ассоциации **политических наук**» (наверняка, им же самим и созданной) узнают в России, раньше, чем в Украине? Неужели половина России выписывает газету «Голос Украины»? Очень маловероятно...

Скорее, статья Бебика не предназначена для украинской аудитории, а является одним из пунктов плана спецоперации против Украины: «господин бебик» тихонько «подает» в Украине, а «некоторые люди» в России «принимают» и начинают усиленно делать из мухи слона. Это «игра» такая. Господин «бебик» выставляет идиотами украинских ученых, а статья в печатном органе Верховной Рады добавляет веса его глупостям, чем сразу же пользуются люди, которые, скажем так, не желают добра Украине!

Бебик — это украинский чудик типа российского Чудинова и относиться к его опусам серьезно — себя не уважать.

Ну а люди, которые тиражируют бебиковско-чудиновские помои, а тем более их «потребляют», выдавая в ответ коменты в стиле «украинские историки не перестают удивлять мир», являются далеко не самыми лучшими представителями человечества, однозначно...

(Блог Юрася Коновченка, среда, 05.10.2011)

НАШІ АВТОРИ

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділу Інституту сходознавства НАНУ ім. А. Кримського

КЛЮЧКО Юлія Миколаївна — кандидат педагогічних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КОЛИБЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ

КУЗНЄЦОВА Тетяна Михайлівна — кандидат історичних наук, *tamulya-kuznecova@yandex.ru*

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАНУ, *kushian@rambler.ru*

ЛУГОВИЙ Роман Сергійович — старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАНУ, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ

НІКОЛОВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор, *AnnMar@3g.ua*

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *mukolatovkaylo@ukr.net*

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *tomashevsky@ukr.net*

ЧАБАЙ Віктор Петрович — член-кореспондент НАНУ, професор, директор Кримського філіалу Інституту археології НАНУ, *v.chabai@bigmir.net*

ШАПЦЕВ Михайло Сергійович — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАНУ, *shapcevm@mail.ru*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИК	— Археологические исследования в Крыму
АЛЛУ	— Археологічний літопис лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
БИ	— Боспорские исследования
ВДИ	— Вестник древней истории
Вестник МГУ	— Вестник Московского государственного университета
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДБ	— Древности Боспора
ДСПК	— Древности степного Причерноморья и Крыма
Записки НТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ЗИООИД	— Записки Императорского Одесского общества истории и древностей
ЗООА	— Записки Одесского археологического общества
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
ІМК АН СРСР	— Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР
КДУ	— Кам'яна доба України
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ПИФК	— Проблемы истории, филологии, культуры
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
Уч. зап. МГПИ им. Ленина	— Ученые записки Московского государственного педагогического института им. Ленина
ЦОДПА	— Центр охорони та дослідження пам'яток археології
AP	— Archeologia Polski
BAR	— British Archaeological Reports
BPS	— Baltic-Pontic Studies
CA	— Current Anthropology
EAP	— Eurasian Prehistory
EP	— European Prehistory
ÉRAUL	— Études et Recherches Archéologiques de L'Université
JAR	— Journal of Anthropological Research
JFA	— Journal of Field Archaeology
JHE	— Journal of Human Evolution
JWP	— Journal of World Prehistory
PNAS	— Proceedings of National Academy of Sciences
QSR	— Quaternary Science Review
TA	— Trabalhos de Arqueologia, Lisboa